

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAHSUS
TALIM VAZIRLIGI**

N.X.GULYAMOVA, M.L.MITRUSHOVA, G.Q.TARAXTIYEVA

**SOHA IQTISODIYOTI VA MENEJMENTI
O‘QUV QO‘LLANMA**

Toshkent 2020

UDK
BBK
M. __

Gulyamova N.X., Mitrushova M.L., Taraxtiyeva G.Q. Soha iqtisodiyoti va menejmenti. O'quv qo'llanma. – T.: “Fan va texnologiya”, 2020.- 226 b.

«Soha iqtisodiyoti va menejmenti» fani bo'yicha tayyorlangan mazkur o'quv qo'llanmada tarmoq korxonalari amaliyotida qo'llaniladigan asosiy va aylanma fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari, tannarxni shakllanishi, foyda va rentabellikni aniqlash kabi korxonada iqtisodiyotining muhim mavzulari berilgan. Bu o'quv qo'llanma noiqtisodiy yo'nalish bakalavr talabalariga soha iqtisodiyoti bo'yicha muayyan bilimlarni egallashga yordamlashadi.

Данное учебное пособие, подготовленное по предмету «Экономика и менеджмент отрасли», охватывает важные темы экономики предприятия, такие как показатели использования основного и оборотного капитала, формирование затрат, прибыли и рентабельности, используемые в практике предприятий отрасли. Это руководство поможет студентам неэкономических направлений бакалавриата получить знания об экономике отрасли.

This tutorial, prepared on the subject of «Economics and industry management», covers important topics of the enterprise economy, such as indicators of the use of fixed and working capital, the formation of costs, profits and profitability used in the practice of industry enterprises. This guide will help non-economic undergraduate students gain knowledge about the industry's economy.

Taqrizchilar: Baxretdinova X.A. TIQXMMI «Menejment» kafedراسi professori;
Maxkamova M.A. Toshkent Davlat Texnika Universiteti «Korporativ boshqaruv» kafedراسi mudiri, professor

© Toshkent davlat texnika universiteti, 2020

© Nashriyot, 2020

KIRISH

Respublikamizda ijtimoiy – iqtisodiy o‘zgarishlar surati tobora avj olmoqda. O‘zbekiston jamiyatni isloh qilishning o‘zi tanlagan yo‘li tamoyillarini amalga oshira borib, keyingi yillarda ko‘p tarmoqli iqtisodiyot asoslarini, davlat tomonidan boshqarilishining yangi tizimini, bozor islohatlarining boshqa vazifalarini hal qilish borasida katta yutuqlarga erishdi. Bozor islohatlarining huquqiy negizi tobora mustahkamlanib bormoqda. Bunday sharoit Soha iqtisodiyotiva menejmenti fani oldiga yangidan – yangi vazifalarni qo‘ymoqda.

Demokralik bozor islohotlarini va iqtisodiyotni liberallashtirishni yanada chuqurlashtirish va shu asosda jamiyat a‘zolarining moddiy va ma‘naviy farovonligini ta‘minlashda iqtisodiyotning yetakchi tarmog‘i bo‘lgan sanoatning mavqeyi alohida o‘rin egallaydi. Ana shu juda muhim soha iqtisodiy asoslarining ham nazariy, ham amaliy mohiyati va ahamiyatini tushunadigan, bu boradagi barcha yangiliklar va tashkiliy o‘zgarishlarni his eta oladigan muxandislarni tayyorlashda «**Soha iqtisodiyoti va menejmenti**» fani alohida ahamiyat kasb etadi.

Korxonalar barqarorligi ko‘p jihatdan iqtisodiy faoliyatning holatiga, yani ishlab chiqarishni rejalashtirish va tashkil etish va boshqarish usullari, mehnatga haq to‘lash, bozor talablariga o‘z vaqtida javob berish, texnik va investitsion qaror qabul qilishda yanglishmaslik va hokazolarga bog‘liq bo‘ladi. Ishlab chiqarishda bu masalalarni hal etish nechog‘lik to‘g‘ri va samarali amalga oshirilishiga korxon va uning har bir xodimi hamda butun davlatning ravnaqi va gullab – yashnashi ham bog‘liq bo‘ladi.

Fanning asosiy maqsadi ilm toliblarida zamonaviy iqtisodiy fikrlashni, mamlakat milliy ijtimoiy-iqtisodiy ishlab chiqarish tizimida sanoat majmuining o‘rini tavsiflash, milliy iqtisodiyotning va aholining sanoat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojlarini to‘laroq qondirish, fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish va sanoat ishlab chiqarish samaradorligini oshirish zaruriyati to‘g‘risidagi umumlashgan tasavvurni shakllantirishdan iborat.

«**Soha iqtisodiyoti va menejmenti**» fani talabalarga nafaqat muayyan axborot, ma‘lumotlar, bilim va ilm berishi, balki ularni o‘z yo‘nalishlarini to‘g‘ri tanlab

olishga, murakkab iqtisodiy muammolar yechimini topa bilishga o'rgatishi kerak.

1-Bob. KORXONALARNING TASHKILY-HUQUQIY SHAKLLARI

1.1. Korxonalar mohiyati va faoliyatning asosi

Korxonalar – ijtimoiy ishlab chiqarishning bosh bo'g'ini bo'lib, unda ilmiy iqtisodiyotning asosiy iqtisodiy masalalari hal etiladi.

Korxonalar ish o'rinlarini beradi ish haqi to'laydi soliqlar to'lash yo'li bilan davlat va ijtimoiy dasturlarni amalga oshirishda qatnashadi.

Korxonalar faoliyatining samaradorligi ishlab chiqarishni quyidagicha tashkil etish shakllariga ega:

- konsentratsiyalash, bir joyga jamlash;
- ixtisoslashtirish;
- kooperatsiyalash;
- ishlab chiqarishni murakkablashtirish kabi usullardan foydalanishga bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga asosan, **korxonalar - huquqiy shaxs maqomiga ega, mustaqil ravishda xo'jalik faoliyati yurituvchi sub'ekt bo'lib, o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulkidan foydalanish asosida iste'molchilar (xaridorlar) talabini qondirish va daromad (foyda) olish maqsadida mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqaradi va sotadi yoki ayirboshlaydi.**

Korxonalar – ijtimoiy talablarni qondiruvchi va sof foyda olish maqsadida mahsulot ishlab chiqaruvchi, ishlar bajaruvchi, xizmat ko'rsatuvchi mustaqil xo'jalik yurituvchi iqtisodiyot sub'ektidir.

Korxonaning markaziy holati quyidagi holatlarga bog'liq:

- korxonalar inson hayotini tashkil etishning asosiy shaklidir. Bu erda xodim o'zining ijodiy salohiyatini anglaydi, ijtimoiy ishlab chiqarishga hissa qo'shadi; bu erda u o'zini o'zi va oila a'zolarini moliyaviy ta'minlab berganligi uchun mukofot oladi;

- korxonada turli xil ishchilar o'rtasida mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonida rivojlanadigan ishlab chiqarish munosabatlarining asosiy sub'ekti vazifasini bajaradi;

- korxonada nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy tashkilot hamdir, chunki uning poydevori shaxs va mehnat jamoasidan iborat; korxonada jamiyat, mulkdor, jamoa va ishchining manfaatlari o'zaro bog'liq, ularning qarama-qarshiliklari ishlab chiqilgan va hal qilingan;

- ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshiradigan korxonada tabiiy muhitga ta'sir ko'rsatib, inson yashash joyining holatini belgilaydi.

Korxonani turli belgilariga ko'ra tavsiflash mumkin:

- *ishlab-chiqarish va texnika munosabatlarida korxonada* – bu, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hajmi va turlari, ularni tayyorlash texnologiyasiga miqdor va sifat jihatidan mos keluvchi mashinalar tizimi;

- *ijtimoiy munosabatlarda korxonada* – bu, turli kategoriyadagi xodimlar o'rtasida ularning huquq va majburiyatlari asosida yuzaga keluvchi munosabatlar ;

- *tashkiliy-huquqiy munosabatlarda korxonada* huquqiy shaxs sifatida faoliyat yuritadi;

- *moliyaviy-iqtisodiy munosabatlarda korxonada* – bu, tarmoqning mustaqil bo'ini bo'lib, o'z-o'zini moliya bilan ta'minlash, o'z-o'zini boshqarish, ya'ni bozor munosabatlari tamoyillarida faoliyat yuritadi.

Korxonada o'ziga xos bo'lgan ma'lum xususiyatlarga ega:

- 1) korxonada o'ziga tegishli va xo'jalik boshqaruvidagi xususiy mulkka ega bo'lib, ushbu mulk uning faoliyati moddiy-texnikaviy imkoniyatlarini, iqtisodiy mustaqilligi va ishonchliligini ta'minlaydi;

- 2) korxonada kreditorlar, jumladan, davlat bilan o'zaro munosabatlardagi majburiyatlar yuzasidan o'z mulki bilan javob berish xususiyatiga ega bo'ladi;

- 3) korxonada xo'jalik aylanmasida o'z nomidan harakat qilishi mumkin, ya'ni qonunga asosan xo'jalik faoliyati yurituvchi hamkorlar, mahsulot

(ish, xizmat) iste'molchilari, xom ashyo va asbob-uskuna etkazib beruvchilar hamda boshqa huquqiy va jismoniy shaxslar bilan shartnoma tuzish huquqiga ega;

4) korxonaga qonunchilikka asosan sudda da'vogar va javobgar sifatida qatnashish huquqiga ega;

5) korxonaga mustaqil balans yoki smetaga ega bo'lib, ishlab chiqarish va mahsulot savdosi xarajatlarini hisobga olib boradi hamda davlat organlari tomonidan belgilangan tartibda o'z vaqtida hisobotlarni taqdim etadi;

6) korxonaga o'z nomiga ega bo'lib, unda korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli o'z aksini topadi.

Xar bir korxonaning faoliyati ishlab chiqarish, qayta ishlab chiqarish va muomala jarayonlaridan iborat bo'ladi. Korxonaning ishlab chiqarish sohasidagi faoliyati - yangi mahsulotni ishlab chiqarishga tayyorlash va ishlab chiqarishni tashkillashtirishda namoyon bo'ladi. Qayta ishlab chiqarish sohasidagi faoliyat - ishchi kuchini yollash, kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish, ishlab chiqarish vositalarini yangilash va kengaytirish jarayonlarida aks etadi. Muomala sohasidagi faoliyat esa ishlab chiqarishning moddiy-texnika ta'minotini tashkillashtirish, mahsulot (ish, xizmat)larni sotish va foydalanilgan ishlab chiqarish vositalarining daromad shaklida qaytib kelishida ko'zga ko'rinadi.

Korxonalarni ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida tadqiq etishda uni tashkil qiluvchi ikkita tarkibiy qism - tizimning o'zi (korxonaga) va ushbu tizim faoliyat yurituvchi tashqi muhitni ko'rib chiqish lozim. Korxonaning ichki muhiti ishlab chiqarish vositalari, pul mablag'lari, axborotlar va inson resurslaridan tashkil topadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida korxonalar **faoliyatining asosiy yo'nalishlari** quyidagilar hisoblanadi:

- bozor va uning rivojlanish istiqbollari kompleks ravishda o'rganish yordamida, xaridorlarning mahsulot va xizmat turlariga mavjud va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan talablarini aniqlash;

- mahsulotning yangi modellari va namunalarini yaratish bo'yicha ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil qilish;

- xaridorlar talablariga mos keluvchi tovarlarni ishlab chiqarish;

- ishlab chiqarishni rejalashtirish, dasturlash, muvofiqlashtirish va moliyalashtirish;

- mahsulotni taqsimlash va sotish tizimini tashkil qilish va uni mukammallashtirish;

- korxonaning barcha faoliyatini, jumladan, ishlab chiqarish, sotish, reklama, texnik xizmat ko'rsatish va hokazolarni boshqarish.

Albatta, zamonaviy korxonalarining ko'p qirrali faoliyati yuqorida sanab o'tilgan yo'nalishlar bilangina cheklanib qolmaydi. Amaliyotda ular fan-texnika taraqqiyoti va davlat tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosatning yangi talablari bilan to'ldirilishi mumkin. Biroq, yuqorida aytib o'tilganlardan qat'i nazar, xo'jalik rivojlanishining har bir bosqichida korxonalar faoliyati quyidagi vazifalarni bajarishga qaratilishi zarur:

- korxonaga egasining daromad olishi;
- iste'molchilarni ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar bilan ta'minlash;
- xodimlarni ish haqi bilan ta'minlash;
- korxonaga yaqin joylarda yashovchi aholi uchun ish joylari yaratish;
- atrof-muhitni muhofaza qilish;
- korxonada faoliyatida to'xtab qolishga yo'l qo'ymaslik;
- ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish shakllarini

mukammallashtirish;

- ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida tejamkorlikka rioya qilish.

Xo'jalik faoliyatining joriy va istiqboldagi vazifalarini bajarish korxonalardan quyidagi funksiyalarni amalga oshirishni talab qiladi:

- ishlab chiqarish va shaxsiy iste'mol uchun mahsulotlarni tayyorlash;
- mahsulotlarni iste'molchilarga etkazib berish va sotish;
- sotuvdan keyin xizmat ko'rsatish;
- ishlab chiqarishning moddiy-texnika asosini ta'minlash;
- xodimlar mehnatini tashkil qilish va boshqarish;

- soliqlarni to‘lash, byudjetga to‘lanuvchi ixtiyoriy yoki majburiy badal va to‘lovlarni amalga oshirish;

- amaldagi standartlar, normativlar va davlat tomonidan chiqarilgan qonun-qoidalariga rioya qilish.

Xar bir korxonaga boshqa korxonalardan avvalo ishlab chiqarayotgan mahsuloti, shuningdek, ishlab chiqarishning tavsifi va miqyosi, joylashishi, milliy iqtisodiyotining boshqa tarmoqlari bilan aloqalari va boshqa ko‘rsatkichlari bilan farq qiladi. Biroq bularning barchasi ishlab chiqarishni tashkil etish, rejalashtirish va boshqarish masalalarini har bir korxonaga uchun individual tarzda alohida ishlab chiqish kerak, degani emas, albatta. Alohida korxonalar guruhiga nisbatan qo‘llash mumkin bo‘lgan umumiy qarorlarni tayyorlash mumkinligi nazariy va amaliy jihatdan isbotlab berilgan.

1.2. Korxonalarining tashkiliy-huquqiy shakllari

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida xususiy mulk mulkchilik shaklining boshqa ko‘rinishlari bilan bir qatorda daxlsizligi va davlat tomonidan muhofaza qilinishi belgilab qo‘yilgan.

Korxonalarining tashkiliy-huquqiy shakllari bu bozorda korxonalar faoliyatining huquqiy shartlari. Huquqiy shakllarning xilma-xilligi tadbirkorlik faoliyati uchun kapitalni jalb qilish usullarini diversifikatsiya qilish, shuningdek korxonalarini har xil javobgarlik shakllaridan himoya qilish, shuningdek, bajarilayotgan ishlarning xavfliligiga, raqobat darajasiga, bozorga kirish taktikasiga qarab bozorda turli xil harakatlarni amalga oshirishga imkon beradi.

Korxonalarining qonun hujjatlari va boshqa xo‘jalik huquqi normalarida ko‘zda tutilgan mulkchilik shakli, ishlab chiqarilayotgan mahsulot turi va hajmi, kapitalning shakllanishi, turli xil firmalararo uyushmalarga a‘zo bo‘lish usullari va olib boruvchi raqobatchilik kurashlari bilan farq qiluvchi faoliyat tavsifi va mazmuniga bog‘liq bo‘lgan strukturaviy tuzilishining usul va ko‘rinishlari **xo‘jalik yuritishning tashkiliy-huquqiy shaklini** ifodalaydi.

Xozirgi zamon sharoitlarida davlat, munitsipal, jamoa, individual (oilaviy, xususiy) turdagi korxonalar mavjud bo'lib, ular o'zlariga biriktirib qo'yilgan mulk tavsifi yoki tezkor (operativ) boshqaruv huquqiga ko'ra ham tasniflanadi.

Xo'jalik faoliyati yurituvchi har bir sub'ekt bir qator huquqlarga ega bo'lib, bular bir tomondan, ularning ichki tashkilotchiligini aniqlab bersa, ikkinchi tomondan, jismoniy va huquqiy shaxslar hamda davlat bilan o'zaro munosabatlarini amalga oshirishga ko'maklashadi.

Keng tarqalgan korxonalar shakllaridan biri xo'jalik o'rtoqligi bo'lib, ular ishonch asosidagi to'liq o'rtoqlik (kommandit o'rtoqligi) ko'rinishida tashkil qilinishi mumkin.

Qonunga asosan ishtirokchilari imzolangan shartnomalar bo'yicha tadbirkorlik faoliyati yurituvchi hamda ularga tegishli mulk javobgarligiga ega bo'lgan **o'rtoqliklar - to'liq o'rtoqliklar hisoblanadi.**

Kommandit o'rtoqligi bir nechta fuqarolar yoki huquqiy shaxslarning o'zaro xo'jalik faoliyati yuritish maqsadidagi shartnomalar asosida birlashuvi natijasida paydo bo'ladi.

Jamiyatlarning ko'pchiligida kapitallar birlashtirilgan bo'ladi. Mas'uliyati cheklangan jamiyat (MCHJ) bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilib, Nizom jamg'armasi hujjatlarda (Nizom va ta'sis shartnomasi) belgilab qo'yilgan ulushlarga bo'lingan bo'ladi. Bunday jamiyat muassislari jamiyatning majburiyatlari uchun javobgar bo'lmaydilar hamda jamiyat faoliyatida o'zlari kiritgan ulushlar doirasida zarar ko'rishlari mumkin.

Nizom jamg'armasi aksiyalarga taqsimlangan jamiyat hissadorlik jamiyati hisoblanadi. Xissadorlik jamiyati a'zolari jamiyatning majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'lmaydilar, biroq o'zlariga tegishli bo'lgan aksiyalar qiymati doirasida zarar ko'rishlari mumkin.

Xissadorlik jamiyatlarining ijobiy jihatlari qatoriga quyidagilar kiradi: aksiyadorlik kapitalining teng taqsimlangan, erkin muomaladagi ulushlar - aksiyalarga taqsimlanishi; aksiyadorlar jamiyat majburiyatlari uchun javobgarligining aksiyalar qiymati hajmida cheklanganligi; aksiyadorlik

kapitalining hajmi va a'zolar sonini osonlik bilan o'zgartirish imkonini beruvchi Nizom asosida birlashish; umumiy boshqaruv vazifalarining xo'jalik faoliyatini boshqarish vazifalaridan alohida yuritilishi va hokazolar.

Iqtisodiyotimiz oldida turgan asosiy vazifalardan biri sanoat ishlab chiqarishini jahon iqtisodiyotida o'z o'rniga ega bo'lgan raqobatbardosh korxonalar tashkil qilish maqsadidagi tuzilmaviy qayta qurishdan iborat. Buning uchun integratsiya hamda turli tashkiliy-huquqiy shakldagi korxonalarni vaqtinchalik yoki doimiy ravishda kooperatsiya yoki konsentratsiya asosida birlashtirish amalga oshiriladi.

Kooperatsiya jarayonida konsern, konsorsium, xo'jalik assotsiatsiyasi kabi tashkiliy shakllar vaqtinchalik yoki doimiy ravishda tuzilishi mumkin. Ushbu tuzilmaviy birliklarining mohiyatini qisqacha ko'rib chiqamiz.

O'zbekiston Respublikasida kooperatsiya jismoniy va yuridik shaxslarning iqtisodiy hamda ijtimoiy faoliyatining turli sohalarida umumiy maqsadlarga erishish uchun tashkiliy jixatdan rasmiylashtirilgan, mulkning shirkat (jamo) shakliga asoslangan ixtiyoriy birlashmalaridan (kooperativlardan) iborat.

Yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan, jamoa mulki huquqi asosida o'ziga qarashli mulkka egalik qiladigan, undan foydalanadigan va uni tasarruf etadigan mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ekt kooperativ hisoblanadi. Er va boshqa tabiiy boyliklar kooperativlarga foydalanish uchun beriladi.

Konsern umumiy manfaatlarga ega hamda shartnomalar, kapital va qo'shma faoliyatda ishtirok etish bilan bog'liq bo'lgan korxonalarining yirik birlashuvini aks ettiradi.

Konsern- ishlab chiqarish diversifikatsiyasi asosida tarkib topadigan yirik, ko'p tarmoqli korporatsiya. Ular asta-sekin sanoat monopoliyasining etakchi shakliga aylanadi.

Konsorsium Korxonalar va banklarning vaqtinchalik birlashuvi natijasida, yirik kapital talab qiluvchi loyihalarni amalga oshirish yoki mablag'ni birgalikda joylashtirish maqsadlari uchun umumiy kelishuvlar asosida yuzaga keladi. Konsorsium bo'yurtmachilar oldidagi majburiyatlardan javobgar hisoblanadi.

Konsorso'm- (shirkat, uyushma)- korxonalarining vaqtincha tashkil etilgan birlashmalari, ular odatda moliyaviy ishlar yuzasidan tashkil etiladi. Unda davlat, banklar, moliyaviy muassasalar, yirik firmalar ishtirok etadi.

Xo'jalik assotsiatsiyasi jismoniy yoki huquqiy shaxslarning o'zaro hamkorlik yuritish maqsadida ko'ngilli ravishda birlashuvini anglatadi va unda birlashuvga kiruvchi sub'ektlar o'z mustaqilligini saqlab qoladilar.

Korporatsiyalar umumiy maqsadlarga erishish, hamkorlikda faoliyat yuritish maqsadida birlashib, mustaqil huquqiy sub'ekt - huquqiy shaxsni tashkil qiluvchi shaxslar yig'indisini tavsiflaydi. Ko'pincha ular aksiyadorlik (hissadorlik) jamiyatlari shaklida tashkil qilinadi.

Korxonalarining konsentratsiya asosida birlashuvi kartel, sindikat, xolding va moliya-sanoat guruhlarini ko'rinishida amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish sohasidagi **kartellar** ishlab chiqarish masalalari, narxlar, tovarlarni sotish, ishchi kuchini yollash va shu kabi masalalar bo'yicha kelishuvga asoslanib faoliyat yuritadi.

Integratsiyaning bu shaklida korxonalar mustaqillikni saqlab qolgan holda kooperatsiya asosida birlashadilar.

Sindikat – tijorat faoliyatini (ta'minot, sotish, narxning paydo bo'lishi) hamkorlikda tashkil qilishga asoslangan birlashmadir. Sindikat tarkibiga kiruvchi korxonalar huquqiy hamda xo'jalik yuritish mustaqilliklarini saqlab qoladilar.

Trestlar yuqori darajada markazlashganligi bilan ajralib turadi. Uning tarkibiga kiruvchi korxonalar ishlab chiqarish, tijorat va huquqiy mustaqilliklarini yo'qotib, yagona reja asosida faoliyat yuritadi.

Xoldinglar ishtirokchilarning moliyaviy imkoniyatlarini birlashtirish va muvofiqlashtirish hamda ishlab chiqarish quvvatlari bilan vaizifalarni tezkor ravishda amalga oshirish imkonini beruvchi boshqaruvning samarali shaklini ifodalaydi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik

Har qanday fuqaro yuridik shaxs tashkil qilmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga ega. Buning uchun faqat yakka tartibdagi tadbirkor sifatida

ro'yxatdan o'tish talab qilinadi. YAKka tartibdagi biznes egasi o'z majburiyatlari uchun mol-mulk bilan shaxsan javobgar bo'ladi. Bu kichiq do'konlar, xizmat ko'rsatish korxonalari, fermer (fermer) xo'jaliklari, shuningdek yuristlar va shifokorlarning kasbiy faoliyati uchun ko'plab tashkilotlar uchun eng keng tarqalgan biznes shakli. YAKka tartibdagi tadbirkorlar turli xil biznes operatsiyalarini amalga oshiradilar va o'z nomlaridan tijorat bitimlarini tuzadilar. SHaxsiy biznes egasi fuqarolar uchun faqat daromad solig'ini to'laydi, chunki yuridik shaxs emas.

YAKka tartibdagi tadbirkorlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularning faoliyati to'g'risida hisobot oshkor qilinmaydi, shuning uchun ularning haqiqiy ahvoli to'g'risida ishonchli ma'lumotlar har doim ham mavjud emas. Ularning biznes sheriklari uchun, ayniqsa birinchi marta aloqada bo'lganlar uchun, bunday sherikning to'lov qobiliyati va ishonchliligini tekshirish oson emas.

CHet elda biznesdagi yakka tartibdagi tadbirkorlar:

shaxsiy mulkchilik (AQSH); yakka tadbirkorlik (Kanada, Bo'yuk Britaniya); Eynzelunternehmung (Germaniya); Entreprise individuelle (Fransiya).

Hozirgi vaqtda turli sheriklik faoliyati sezilarli rivojlanishga ega -biznes birlashmalari.

To'liq sheriklik

To'liq sheriklik bu sherikchilik nomidan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi va o'z majburiyatlari uchun tegishli bo'lgan mulkka nisbatan javobgar bo'lgan ular o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq bir nechta fuqarolarning birgalikdagi faoliyat uchun birlashmasidir.

To'liq sheriklik ishtirokchilarining soni cheklanmagan. Ammo odatda bu kichiq korxonalar (2-4 ishtirokchi). Ular to'liq sheriklar deb ataladi va shartnomaga muvofiq shaxsan sheriklikda ishtirok etishlari kerak. Foyda va zararlar qatnashchilar o'rtasida ularning qo'shma kapitaldagi ulushiga mutanosib ravishda yoki shartnomaning boshqa shartlariga muvofiq taqsimlanadi.

To'liq sheriklik yuridik shaxs emas, shuning uchun har bir to'liq sherik umumiy maqsadga erishish uchun boshqalar bilan kelishgan holda mustaqil huquq

sub'ekti sifatida ishlaydi. Kreditorlarning da'volari nafaqat ishda investitsiya qilingan mol-mulkka, balki uning barcha ishtirokchilarining shaxsiy mulkiga ham taalluqli bo'lib, ular har qanday ishtirokchiga taqdim etilishi va uning barcha mulkiga murojaat qilinishi mumkin.

To'liq sheriklikning ishlashi uchun bunday sharoitlar, bir tomondan, biznes sheriklariga bitimning puxtaligiga ishonchni kuchaytiradi, boshqa tomondan esa bozorga kirishga yordam beradi.

To'liq shirkatning firma nomi uning barcha qatnashchilarining ismlarini (ismlarini) va "to'liq sheriklik" so'zlarini yoki "va Korxonalar" va "to'liq sheriklik" so'zlarini qo'shgan holda bir (yoki bir nechta) nomini o'z ichiga olishi kerak.

Xorijiy mamlakatlarda to'liq sheriklik quyidagi nomlarga ega: umumiyhamkorlik (AQSH); Cheksiz hamkorlik (Bo'yuk Britaniya); Offen Handelsgesellschaft (Germaniya); Societe en nom kollektivi (Fransiya).

Kommandit shirkat (bo'yruq shirkati) shunday shartnoma munosabatlari bilan tavsiflanadi, bunda ba'zilar sheriklik nomidan tadbirkorlik faoliyatida qatnashadilar va o'z mol-mulklari (to'liq sheriklar) bilan birgalikda va bir nechta javobgar bo'ladilar, boshqalari (komanditlar) esa faqat o'z mol-mulklari bilan qatnashadilar, tavakkal qiladilar va javobgar bo'ladilar. omonatlaridagi yo'qotishlar va sheriklikda qatnashmaslik.

Kommandit sheriklik tuzilib, barcha to'liq sheriklar tomonidan imzolangan assotsiatsiya to'g'risidagi memorandum asosida ishlaydi. Unda sheriklikning ustav kapitalini shakllantirish va o'zgartirish shartlari, shuningdek foyda va zarar taqsimoti bo'lishi kerak.

Korxonaning nomi to'liq sheriklik nomi bilan bir xil tarzda, "imonda sheriklik" yoki "bo'yruq sheriklik" so'zlari qo'shilgan holda shakllantirilgan.

AQSH va Bo'yuk Britaniyada bunday korxonalar to'liq sheriklik deb nomlanadi, Germaniyada - Kommandit-gesellschaft, Fransiyada - Societe en comandite oddiy.

To'liq va bo'yruqli sheriklik odatda kichik Korxonalar bo'lib, ularning moliyaviy faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni e'lon qilish talab etilmaydi.

Mas'uliyati cheklangan jamiyat

Mas'uliyati cheklangan jamiyat bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining eng keng tarqalgan huquqiy shakllaridan biridir. Bu fuqarolar va (yoki) yuridik shaxslarning birgalikdagi iqtisodiy faoliyat uchun birlashmasi. Jamiyatning ta'asis hujjatlari uning ta'sischilari tomonidan imzolangan ta'asis shartnomasi va tasdiqlangan nizomdir.

Mas'uliyati cheklangan jamiyat - bu yuridik shaxs, ya'ni. u o'z mulki, iqtisodiy yurisdiksiyasi yoki garovga qo'yilgan mol-mulkni tezkor boshqarish huquqiga ega bo'lgan va ushbu mol-mulk bilan bog'liq majburiyatlari uchun javobgar bo'lgan, o'z nomidan mulqiy va boshqa huquqlarni amalga oshiradigan, sudda da'vogar va javobgar bo'lishi mumkin bo'lgan tashkilot. U mustaqil balansga ega bo'lishi kerak.

Jamiyatning ustav kapitali uning ishtirokchilari badallari qiymatidan tuziladi. SHu bilan birga, mas'uliyati cheklangan jamiyat qatnashchilari uning majburiyatlari bo'yicha javob bermaydilar va jamiyat faoliyati bilan bog'liq yo'qotishlarni o'z hissalarini so'mmasi doirasida ko'taradilar. Jamiyat qatnashchisi ustav kapitalidagi o'z ulushini Korxonaning bir yoki bir nechta ishtirokchisiga sotish (yoki berish) huquqiga ega. U boshqa ishtirokchilarning roziligidan qat'iy nazar istalgan vaqtda Korxonani tark etish huquqiga ega, shu bilan birga unga Korxonaning mulkidagi ulushining qiymati to'lanadi. Korxonaning yuqori boshqaruv organi uning ishtirokchilarining umumiy yig'ilishi hisoblanadi. Uning vakolatiga Korxonani ustavini o'zgartirish, ustav kapitali hajmini o'zgartirish, ijroiya organlarini shakllantirish, yillik hisobotlarni tasdiqlash, buxgalteriya balansi, foyda va zararlarni taqsimlash, taftish komissiyasini saylash va h.k. kiradi.

Korxonani tezkor boshqarish uchun ijro etuvchi organ - bir kishilik yoki jamoaviy tuziladi. Ijroiya organ jamiyat a'zosi bo'lmagan odamlardan iborat bo'lishi mumkin.

Kommandit sheriklik shartnomalari asosida tashkil etilgan korxonalar o'zboshimchalik bilan chaqirilgan bo'lishi mumkin, lekin "cheklangan javobgarlik" havolasi majburiy tarzda kiritilishi shart. Bu jahon amaliyotiga mos keladi.

AQSHda bunday tashkilotlar "Close Corporation" (Corp.), Bo'yuk Britaniyada - Limited Korxonasi (Ltd), Germaniyada - "Gesellschaft mit Beschränkter Haftung" (GmbH), Fransiyada - "Societe" mas'uliyati cheklangan (S.A.R.L.).

Ushbu korxonalar o'zlarining ishlarining natijalari to'g'risidagi ma'lumotlarni e'lon qilishlari shart emas, lekin ko'pchilik ularni reklama maqsadida nashr etadi.

Aksiyadorlik jamiyati

Aksiyadorlik jamiyati bu fuqarolar, yuridik shaxslar (lekin asosan ularning kapitali) xo'jalik faoliyatini amalga oshirish uchun uyushmasi. Aksiyadorlik jamiyatining ustav kapitali qatnashchilar tomonidan sotib olingan ma'lum miqdordagi aksiyalarga bo'linadi.

Agar aksiyalar faqat jamiyat ta'sischi o'rtasida taqsimlangan bo'lsa, u yopiq aksiyadorlik jamiyati deb ataladi va mohiyatiga ko'ra mas'uliyati cheklangan jamiyatga yaqin bo'ladi. Ochiq aksiyadorlik jamiyatining aksiyalari ochiq obuna orqali tarqatiladi va aksiyadorlar ularni uchinchi shaxslarga sotish huquqiga ega.

Aksiyadorlik jamiyati har doim yuridik shaxs hisoblanadi. Aksiyadorlar unda faqat kapital bo'yicha ishtirok etadilar va uning majburiyatlari bo'yicha faqat ustav fondiga qo'shgan hissasi miqdorida javobgardirlar.

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi aksiyadorlik jamiyatining yuqori boshqaruv organi hisoblanadi. U ustavni, ustav kapitalining miqdorini o'zgartiradi va tasdiqlaydi, Direktorlar kengashini yig'adi (agar aksiyadorlar soni 50 dan oshsa), ijro etuvchi organ yillik hisobotlarni tasdiqlaydi, foyda va zararni taqsimlaydi.

Ijroiya organ kollegial va bir kishilik bo'lishi mumkin. U Korxonaning joriy boshqaruvini amalga oshiradi va direktorlar kengashi va aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi oldida hisobot beradi. Jamiyatning ijro etuvchi organining vakolatlari shartnoma bo'yicha boshqa tashkilotga yoki yakka tartibdagi tadbirkorga (boshqaruvchiga) topshirilishi mumkin.

Aksiyadorlik jamiyatining nomi uning huquqiy shaklini ko'rsatishi kerak. CHet elda bu asosiy huquqiy shakl. Nomi quyidagilardan iborat: AQSHda - Korporatsiya (Corp.), Bo'yuk Britaniyada - Jamiyat cheklangan Korxonasi (PLC), Germaniya - Aktiengesellschaft (AG), Frantsiyada - Societe anonime va boshqalar.

Ushbu korxonalar o'z faoliyati natijalari to'g'risida umumiy ma'lumotni e'lon qilishlari shart. Ko'pincha bu ma'lumotlarning to'g'riligini tasdiqlovchi auditorlik Korxonalari ishtirokida amalga oshiriladi. Ushbu shaklning samaradorligi va keng tarqalishi, bu sizga yirik loyihalarni amalga oshirish uchun ko'p miqdordagi kichiq sarmoyalarni jalb qilish imkonini beradi.

Ishlab chiqarish kooperativi

Ishlab chiqarish kooperativi (artel) - bu shaxsiy mehnat (yoki boshqa) ishtiroki va pul mablag'larini to'plash asosida qo'shma iqtisodiy faoliyat uchun fuqarolarning ixtiyoriy birlashmasi. Kooperativlar odatda qazib olish sohalarida, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash, savdo, xizmat ko'rsatish va hokazolarda tashkil etiladi.

Ishlab chiqarish kooperativining ta'sis hujjati uning a'zolari umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlanadigan ustavidir. Unda aksiyalarning hajmi, foyda va zararni taqsimlash tartibi, kooperativning qarzlari bo'yicha uning a'zolarining javobgarligi hajmi va shartlari ko'rsatilgan. Ustavda kooperativga tegishli bo'lgan mol-mulkning ma'lum bir qismi bo'linmas fondlar bo'lishi mumkinligi belgilab qo'yilishi mumkin. Kooperativ a'zosi undan chiqib ketish huquqiga ega. SHu bilan birga, unga aktsiyaning qiymati to'lanadi yoki moliya yili uning oxiriga tegishli mol-mulk beriladi. Kooperativ a'zolarining mulqiy javobgarligi, shuningdek haq to'lash shartlari nizomda ko'rsatilgan.

Kooperativning yuqori boshqaruv organi umumiy yig'ilishdir. Boshqaruvning ijro etuvchi organi (yoki uning raisi) kooperativning joriy boshqaruvini amalga oshiradi. U umumiy yig'ilish va kuzatuv kengashiga (katta kooperativlarda) hisobot beradi.

Kooperativning firma nomida uning nomi va so'zlari bo'lishi kerak "Ishlab chiqarish kooperativi" yoki "artel".

Davlat va shahar unitar korxonalari

Davlat unitar korxonasi –o'ziga biriktirib qo'yilgan mol-mulkka nisbatan mulkdor tomonidan mulk huquqi berilmagan tijoratchi tashkilot unitar korxonaga hisoblanadi. Unitar korxonaning mol-mulki bo'linmaydi va u qo'shilgan xissalar

(ulushlar, paylar) bo'yicha, shu jumladan, korxonalar xodimlari o'rtasida ham taqsimlanishi mumkin emas. Unitar korxonaning ustavida uning nomi, joylashgan eri (pochta manzili), faoliyat sohasi va maqsadlari, korxonalar faoliyatini boshqarish tartibi, ustav fondining miqdori, uni tashkil etish tartibi va manbalari to'g'risidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak. Unitar korxonaning firma nomida uning mol-mulkinging egasi ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Unitar korxonani boshqarish organi uning rahbari bo'lib, bu rahbar mulkdor tomonidan yoki mulkdor vakil qilgan organ tomonidan tayinlanadi hamda ularga hisob beradi. Unitar korxonalar mol-mulkinging egasi korxonalar majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi, agar korxonaning bankrotligi muassisning gayriqonuniy xarakatlari tufauli yuz bergan bo'lsa, yuridik shaxsning mol-mulki etarli bo'lmagan taqdirda bunday shaxs zimmasiga uning majburiyatlari bo'yicha subsidiar (qo'shimcha) javobgarlik yuklatilishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat markaziy hukumatga yoki mahalliy hokimiyatga bo'ysunishi mumkin bo'lgan muayyan funktsiyalarni bajarish uchun bir qator korxonalarni zaxiraga oladi. Unitar korxonalar - o'ziga ajratilgan mol-mulkka mulk huquqi berilmagan tijorat tashkiloti. Ushbu shaklda faqat davlat va shahar korxonalari bo'lishi mumkin. Davlat (shahar) mulki xo'jalik boshqaruvi yoki tezkor boshqarish huquqidagi korxonalar bo'lishi mumkin. Birinchi holda, korxonalar davlat organining (yoki mahalliy boshqaruvning) qarori bilan tashkil etiladi. Ta'sis hujjati uning ustavidir. Ustav kapitali qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Korxonalar majburiyatlari uchun javobgarlik o'ziga birlashtirilgan mol-mulk doirasida. Korxonalar rahbari mulk egasi tomonidan tayinlanadi. Unitar korxonaning firma nomi uning egasini ko'rsatishi kerak.

Notijorat tashkilotlar

Bozor iqtisodiyoti sharoitida foyda olishga intilmaydigan, faol iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanadigan bir nechta korxonalar mavjud. Bunday notijorat tashkilotlari tarkibiga iste'mol kooperativlari, jamoat va diniy tashkilotlar, jamg'armalar, uyushmalar va boshqalar kiradi.

Iste'mol kooperativlari o'z a'zolarining moddiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida aksiyaviy badallarni birlashtirish orqali tashkil etiladi. Kooperativ

tomonidan olingan daromad ustavga muvofiq taqsimlanadi, kooperativ a'zolari qo'shimcha aksiyalar orqali qo'shimcha yordam berishadi. Bunday kooperativning nomi uning faoliyatining asosiy maqsadi, shuningdek "kooperativ" yoki "iste'molchilar jamiyati" so'zlarini o'z ichiga olishi kerak.

Jamoat va diniy tashkilotlar umumiy manfaatlar, ilmiy va diniy qarashlar asosida tuziladi. Ular tadbirkorlik faoliyatini faqat o'zi yaratgan maqsadga erishish uchun amalga oshirish huquqiga egadirlar. Ishtirokchilar berilgan mulkka va a'zolik badallariga bo'lgan mulk huquqlarini saqlab qolmaydilar va jamoat va diniy tashkilotlarning majburiyatlari bo'yicha javob bermaydilar.

Jamg'armalar - bu fuqarolar, yuridik shaxslar tomonidan ijtimoiy, madaniy, xayriya, ma'rifiy va boshqa maqsadlarni amalga oshirish uchun ixtiyoriy mulqiy badallar asosida tuzilgan, a'zoliqi bo'lmagan notijorat tashkilotlari. Korxonalar tomonidan fondga berilgan mol-mulk fondning mulki hisoblanadi. Ta'sischi tomonidan fondning majburiyatlari bo'yicha va fond o'z ta'sischi tomonidan majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi. Jamg'arma maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish, shuningdek tadbirkorlik subektlarini tashkil etish va ularda ishtirok etish huquqiga ega. Jamg'arma o'z mol-mulkidan foydalanish to'g'risida yillik hisobotlarni e'lon qilishga majburdir.

Uyushmalar (yoki birlashmalar) tijorat tashkilotlari tomonidan ularning biznes faoliyatini muvofiqlashtirish, umumiy mulqiy manfaatlarning vakili va himoyasi uchun tuziladi. Uyushma a'zolari o'z mustaqilligini va yuridik shaxs huquqlarini saqlab qoladilar, garchi ular o'z majburiyatlari uchun ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda yordamchi javobgar bo'ladilar. Uyushma nomi "uyushma" yoki "birlashma" so'zini o'z ichiga olgan holda uning a'zolari faoliyatining asosiy mavzusini ko'rsatishi kerak.

Tijorat tashkilotlarining jamg'armalar va birlashmalarda ishtirok etishining samaradorligi shundan iboratki, ular uchun qulay asoslar mavjud. Iqtisodiyotda firmalar bilvosita reklama, o'qitish va boshqalarni amalga oshiradilar.

1.3. Korxonona faoliyatining ichki va tashqi muhiti

Ichki muhitning o'zaro aloqalari natijasida tayyor mahsulot paydo bo'ladi, ishlar bajariladi va xizmat ko'rsatiladi, ya'ni to'g'ri yo'lga qo'yilgan ishlab chiqarish va mehnatga haq to'lash faoliyati yuzaga keladi.

Korxonona faoliyatining ichki muhiti iqtisodiy ishlab chiqarish tashkiloti xossalari namoyon bo'lish shakllari va xususiyatlarini aks ettiradi, buning natijasida u o'z faoliyati natijalari bo'yicha jamiyat ehtiyojlarini qondiradi, shuningdek tashqi sharoitlarga javob beradi, ularga va boshqa omillarga moslashadi.

Ichki omillar (sub'ektiv) insonning muayyan faoliyati bilan bog'liq. Ular menejerlar va xodimlarning harakatlariga to'liq bog'liqdir. Tadbirkorlik sub'ekti ichki muhit omillarini bilishi va aniq boshqaruv qarorlari orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga ta'sir qilishi kerak.

Ichki muhit omillarining modellari korxonona strategiyasiga va ushbu omillarni boshqarish qobiliyatiga qarab turli xil variantlarga ega bo'lishi mumkin.

Tarkibiy elementlarning ro'yxati juda keng:

- mulk huquqi;
- atrof-muhit;
- strategiya korxonona resurslarini taqsimlashda ushbu nisbatni belgilashga qaratilgan harakatlar majmui sifatida;
- korxonaning tashkiliy tuzilmasi;
- resurslardan maqsadli foydalanishni o'z ichiga olgan
- texnologiya;
- hokimiyat va uning manfaatlariga ta'sir qilish huquqidan foydalanish;
- tashkiliy va iqtisodiy madaniyat jamiyatda shakllangan ideallar,qadriyatlar, ma'naviy an'analar, inson xulq-atvorining normalari va qoidalari.

Korxononalarining tashqi muhit bilan aloqasi ularning tashqi tizimga chiqishida ro'y berib (resurslarni jalb qilish, ularning qiymatini aniqlash, xom ashyo, material va yoqilg'ining o'z vaqtida etkazib turilishi va hokazo), tashqi muhitga ishlab

chiqarilgan tovar va xizmatlar oqimi yordamida ta'sir ko'rsatish jarayonida namoyon bo'ladi, raqobat omili,

- ijtimoiy omillar,
- siyosiy omil,
- demografik omil,
- marketing,
- xalqaro omil.

Korxonalar faoliyati samaradorligini aniqlab beruvchi tashqi muhit – bu, birinchi o'rinda mahsulot iste'molchilari, xom ashyo va boshqa material etkazib beruvchilar, shuningdek davlat organlari hamda korxonaga yaqin joyda yashovchi aholi hisoblanadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektning faoliyati natijalari asosan tashqi muhit bilan belgilanadi. Iqtisodiy faoliyatga ta'sir qiluvchi tashqi omillar iqtisodiy qonunlarning ta'sirini aks ettiradi. Tizimli yondashuv nuqtai nazaridan har qanday korxonaga uchlik jarayonini amalga oshiradi, xususan: tashqi muhitdan manbalarni olish; resurslarni mahsulotga (ish, xizmat) aylantirish; mahsulotni tashqi muhitga qaytarish.

Xulosa

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga asosan, korxonaga bu - huquqiy shaxs maqomiga ega, mustaqil ravishda xo'jalik faoliyati yurituvchi sub'ekt bo'lib, o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulkidan foydalanish asosida iste'molchilar (xaridorlar) talabini qondirish va daromad (foyda) olish maqsadida mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqaradi va sotadi yoki ayirboshlaydi.

Korxonaga – ijtimoiy talablarni qondiruvchi va sof foyda olish maqsadida mahsulot ishlab chiqaruvchi, ishlar bajaruvchi, xizmat ko'rsatuvchi mustaqil xo'jalik yurituvchi iqtisodiyot sub'ektidir.

Korxonalarining tashkiliy-huquqiy shakllari bu bozorda korxonalar faoliyatining huquqiy shartlari. Huquqiy shakllarning xilma-xilligi tadbirkorlik faoliyati uchun kapitalni jalb qilish usullarini diversifikatsiya qilish, shuningdek korxonalarini har xil javobgarlik shakllaridan himoya qilish, shuningdek,

bajarilayotgan ishlarning xavfliligiga, raqobat darajasiga, bozorga kirish taktikasiga qarab bozorda turli xil harakatlarni amalga oshirishga imkon beradi.

Nazorat savollari

1. Korxonani tushunchasini izohlab bering.
2. Korxonaning turlarini tavsiflab bering.
3. Korxonalar faoliyatining asosiy yo'nalishlarini ayting.
4. Korxonani tashkil qilishdan ko'zlangan maqsad nima ?
5. Korxonani faoliyatini tartibga soluvchi hujjatlarning qanday turlarini bilasiz
6. Sanoat korxonalariga xos bo'lgan belgilar.
7. Konsern, konsorsium, xo'jalik assotsiatsiyasi, korporatsiya, sindikat, trest tushunchalariga izoh bering.
8. Notijorat tashkilotlarga qanday korxonalar kiradi?
9. Korxonani faoliyatining ichki va tashqi muhitlarini tushuntiring.
10. Tarkibiy elementlarning ro'yxatiga nimalar kiradi?

2 - Bob. SANOAT KORXONALARINING RIVOJLANISH STRATEGIYASI

2.1. Korxonani strategiyasining mazmuni va mohiyati

Bugungi bozor bu davlat tomonidan tartibga solinadigan bozor. Bu bozor munosabatlarini rivojlantirishda davlatning faol roli, barcha tovar ishlab chiqaruvchilarning adolatli, madaniyatli raqobat qoidalariga rioya qilishlari, shuningdek monopoliyaga qarshi siyosat olib borishi bilan tavsiflanadi.

Tartibga solinadigan bozor, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, sovrinlar uchun raqobat emas, balki korxonalarining, avvalambor, tegishli bozorda o'zlarining "o'z joylarini", yaratilayotgan mahsulotlarni tarqatish kanallarini sotib olishlari va o'z faoliyatlaridan maksimal foyda olishlari uchun kurashishini istisno qilmaydi. Bularning barchasi, puxta o'ylangan va yo'naltirilgan ishlab chiqarish strategiyasi asosida ta'minlanishi mumkin.

"Strategiya" so'zi (yunoncha Strategia) dastlab harbiy ishlarda ishlatilgan va ilmdan boshqa narsa emas, urush san'atini anglatar edi. Yaxshi strateg sanalgan qo'mondon armiyasini saqlab turishda katta yo'qotishlarga yo'l qo'ymasdan, harbiylari va texnikasini yoqotmasdan jangda g'alabaqozongan.

Bugungi kunda strategiya xo'jalik amaliyotida qo'llaniladi (biznes strategiyasi, investitsiya strategiyasi, innovatsion strategiya, moliyaviy boshqaruv strategiyasi va boshqalar). Iqtisodiyotda strategiya deganda hukumat, hududiy boshqarmalar, korxonalar va tashkilotlarning ishlab chiqarish, byudjet daromadlari va xarajatlari, soliqlar, kapital qo'yilmalar, narxlar, ijtimoiy himoya masalalari bo'yicha uzoq muddatli, eng muhim vazifalari, dasturlari va maqsadlari tushuniladi. Harbiy strategiyadan farqli o'laroq, iqtisodiy strategiya, asosan, mavjud ishlab chiqaruvchi kuchlar va tabiiy boyliklardan oqilona foydalanishga xizmat qilishi, milliy daromadni ko'paytirishi va jamiyatda farovonlik yaratishi kerak.

Tabiiyki, sanoat korxonalari, ayniqsa iqtisodiyotning yirik va asosiy tarmoqlari rivojlanish strategiyasiga ega bo'lishi kerak. Bu maqsadlarni belgilash va ularga erishish uchun siyosatni ishlab chiqishni o'z ichiga olishi kerak. U quyidagi savollarga javoblarni aks ettirishi kerak:

- qanday hajmda va qanday sifatda ishlab chiqarishi kerak;
- qanday qilib va qaysi bozorlarda o'z mahsulotlaringizni namoyish etishingiz kerak;
- qanday harakatlar, qanday qilib va nima uchun birinchi navbatda amalga oshirilishi kerak;
- Qanday narxlarni kuzatish kerak?
- ishlab chiqilgan strategiyani qaysi davr uchun hisoblash kerak.

Ushbu savollarga javob berib, sanoat korxonalarining hozirgi va kelajakdagi vazifalarini, ya'ni bugungi kunda qanday ko'rinishini va 10-15 yil ichida qanday ko'rinishga ega bo'lishini aniqlash mumkin. Bu erda eng muhimi, korxonalarining o'tmishdagi va hozirgi davrdagi faoliyatini ob'ektiv baholash, "kuchli" va "zaif" tomonlarini aniqlash.

Raqobat afzalliklarining ushbu ikki turini birlashtira olmaysiz. Biznes-rejada korxonaga qaysi raqobatbardosh strategiyani tanlaganligini ko'rsatishi kerak.

O'zini va raqobatchilarining xususiyatlarini baholab, ularning qaysi ustunliklarga ega ekanligini ta'kidlash kerak: past yoki yuqori buyurtmaning afzalliklari. Kam buyurtma afzalliklari arzon ishchi kuchi, xom ashyo, materiallar, energiya va boshqalardan foydalanish imkoniyati bilan bog'liq bo'lib, ular, qoida tariqasida, uzoq umr ko'rmaydilar. Yuqori buyurtmaning afzalliklari odatda noyob texnologiya, mahsulotlar, mutaxassislar va korxonaning ishbilarmon obro'siga bog'liq. Ushbu afzalliklardan biriga ega bo'lgan sanoat korxonasi ma'lum vaqt bozorda alohida mavqega ega bo'lib, ya'ni barqaror raqobatbardosh bo'lib qoladi.

Ishlab chiqarish strategiyasi faol bo'lishi kerak. U tovar va narx siyosati, ishlab chiqarish tannarxining pasayishi, qimmatli qog'ozlar bozorida korxonalarining o'zini tutishi kabi tarkibiy qismlarga mos kelishi kerak. Agar strategiya korxonaning ishlab chiqarish salohiyati va iqtisodiy qudratining o'sishiga, mahsulot yoki xizmatlarning raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradigan bo'lsa, samarali deb hisoblanadi. Bu davom etayotgan strategiyaning birinchi qadamidir. Ikkinchi bosqich - strategiya sanoat korxonasining moliyaviy mustaqilligini, uning to'lov qobiliyatini, ishlab chiqarish rentabelligini (rentabellikni) o'sishini ta'minlashi kerak. Strategiyaning uchinchi bosqichi - korxonaga texnik va texnologik jihatdan ortda qolmasligi, mahalliy va xorijiy sanoat amaliyotida to'plangan barcha ilg'or texnologiyalardan foydalanishi kerak. Umuman olganda, ishlab chiqilgan va amalga oshirilgan strategiya korxonaga tegishli bozorda yuqori obro'-e'tiborni yaratishga, ko'rsatilayotgan mahsulotlar yoki xizmatlar iste'molchilarining sonini ko'paytirishga, jalb qilingan resurslar aylanishini tezlashtirishga yordam berishi kerak.

Bularning barchasi amalda o'z-o'zidan yoki avtomatik ravishda amalga oshirilmaydi. Buning uchun sanoat korxonalarida iqtisodiyot va texnologiya, texnologiya va ishlab chiqarishni tashkil etish (boshqarish) masalalarini yaxshi tushunadigan yaxshi muvofiqlashtirilgan va malakali tanlangan guruh bo'lishi kerak. Ushbu jamoa sanoat korxonalarining salohiyatini o'zgartirish bilan bog'liq qarorlarni qabul qilishi, jiddiy oqibatlarga olib kelishi yoki keltirishi mumkin: korxonalarining

ahvolini yaxshilash yoki yomonlashtirishi. Agar to'g'ri strategik qarorlar qabul qilinsa, yaxshilang, chunki ularning to'g'riligi yo'qligi, korxonalar imkoniyatlarini noto'g'ri baholash.

Bugungi kunda sanoat korxonalarining ko'payib borishi strategiyaning menejment, rejalashtirish va prognoz qilish vositasi sifatida muhimligini e'tirof etadi, ammo ularning hammasi ham kutilgan natijalarni beradigan strategiyadan foydalanmaydi. Ushbu tahlil shuni ko'rsatadiki, bir holatda, xodimlarning qobiliyatsizligi, ishlab chiqarish strategiyasini ishlab chiqishda etarlicha tajribaga ega emasligi, ikkinchi tomondan, xodimlarning noaniqligi yoki o'zlarining strategik maqsadlarini tushunmasliklari tufayli. Biroq, bu sanoat korxonalarining kun tartibidan rivojlanish strategiyasini, uzoq muddatli hayot tsiklini talab qilish, hozirgi bozorning hozirgi talablari va faol rivojlanayotgan raqobat sharoitida ishlashni talab qilish qiyinligini olib tashlamasligi kerak.

2.2. Bozor strategiyasi

Tovarlarning ko'pligi va bu borada raqobatning kuchayishi natijasida yuzaga kelgan o'zgarishlar, korxonadan ma'lum iste'molchiga e'tibor berishini va ushbu xususiyatlarni hisobga olgan holda ishlab chiqarishni tashkil etishning rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishni talab qiladi.

Ishlab chiqarishni tashkil etishning rivojlanish strategiyasi - bu tez o'zgaruvchan tashqi va ichki sharoitda korxonalar mahsulotlarini yaratish va sotish bo'yicha aniq harakatlarning uzoq muddatli dasturidir.

Ishlab chiqarish tizimlarini rivojlantirish strategiyasini shakllantirishning umumiy modeli:

$$RS = f(T_m, P, I)$$

bu erda

RS - ishlab chiqarishni tashkil etishning rivojlanish strategiyasi;

T_m – tashqi muhitning xususiyatlari;

P - korxonaning tashkiliy potentsiali va tuzilishining xususiyatlari;

V_a - korxonalar imidji

Rivojlanish strategiyasini tanlashga ta'sir qiluvchi birinchi omil bu korxonaning tashqi muhiti.

Korxonaning maqsadlariga erishish uchun ular strategiya amalga oshirilgunga qadar vujudga keladigan vaziyatda real bo'lishi kerak. Shuning uchun atrof-muhit omillarini har birini hisobga olish kerak. Xususiyatlarning birinchi guruhi sizga korxonaning tashqi muhitini ishlab chiqarishni tashkil etishni rivojlantirish uchun dasturni tanlash va vaqtga ta'sirini baholashga imkon beradi. Asosiy ekologik o'zgaruvchilar: uning barqarorligi va noaniqligi, mahsulotga bo'lgan talabning o'zgarishi, iqtisodiy munosabatlarning ishonchliligi va kengligi, raqobat darajasi, mintaqaviy xususiyatlar va boshqalar. Tashqi muhitni tahlil qilish ushbu savolga javob berishga imkon beradi: korxonada qanday rivojlanish imkoniyatlari mavjud?

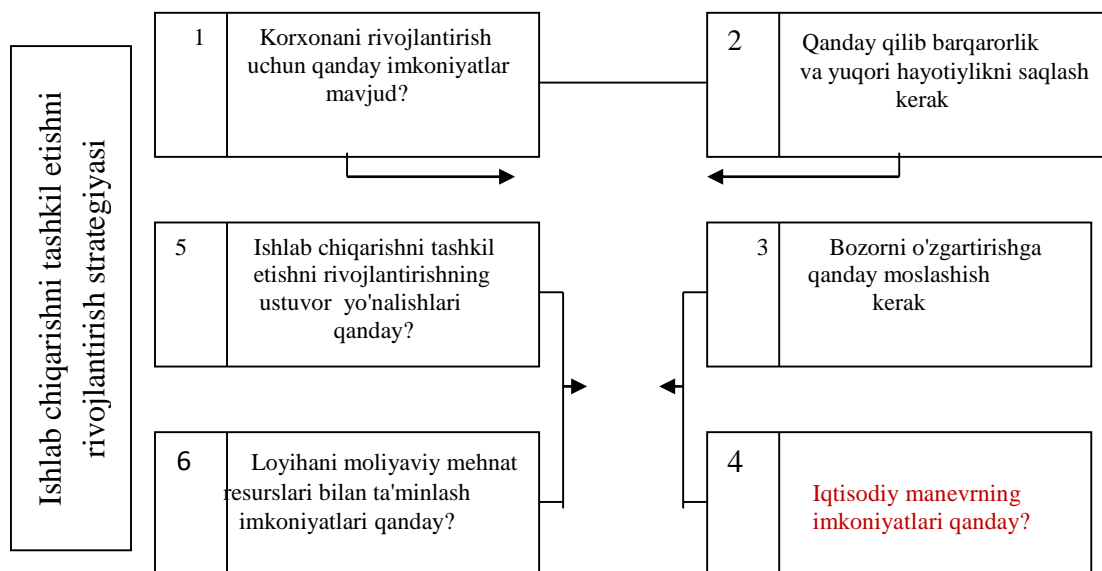
Ishlab chiqarishni tashkil etishning rivojlanish strategiyasini belgilovchi ikkinchi omil - bu korxonaning tashkiliy salohiyati.

Tashkiliy potentsial ishlab chiqarishni tashkil etishning rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun mavjud resurslar va imkoniyatlarning umumiy xususiyatini tavsiflaydi. Tashkiliy potentsialning xususiyatlari strategik tanlovga ta'sir ko'rsatadigan korxonaning oltita asosiy xususiyatlarini aniqlaydi: uning hajmi, zaxira resurslari miqdori, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilish usullarining progressivligi, ishchilarning innovatsiyalarga moyilligi, tashkiliy o'zgarishlarni amalga oshirish tajribasi va uning tashkiliy tuzilishi. Belgilangan o'zgaruvchilar tahlili bizga korxonani ishlab chiqarishni tashkil etish sohasidagi asosiy afzalliklarini, iqtisodiy manevr imkoniyatlarini baholashga, qarshilikni engib o'tish usullarini va o'zgarishlar strategiyasini tanlashga imkon beradi.

Uchinchi baholangan omil - bu korxonaning imiji yoki moliyaviy va axborot obro'sidir. Barqaror moliyaviy holat sizga yirik investorlarni jalb qilish, tavakkalchilik loyihalarini ishlab chiqish va boshqalar uchun korxonaga bo'lgan ishonchdan foydalanishga imkon beradi. Korxonaning axborot obro'si uning bozordagi mavqeini saqlash va mustahkamlashga yordam beradi. Korxonaning imidjining asosiy o'zgaruvchilari quyidagilardir: uning to'lov qobiliyati,

shartnomaviy munosabatlarning kontragenti sifatida ishonchliligi, mahsulot sifati va boshqalar. Ushbu xususiyatlarning maqbul qiymatlari barqarorlikni saqlashga va korxonaning hayotiylikni oshirishga qaratilgan tadbirlarni tanlashda ko'rsatmalar beradi.

Ishlab chiqarishni tashkil etishni rivojlantirish strategiyasini tanlashning asosiy parametrlari va omillarini baholaganimizdan so'ng, tashkiliy o'zgartirishlar dasturini tayyorlashga kirishamiz (2.1-rasm).

2.1. - Rasm. Ishlab chiqarishni tashkil etishning rivojlanish strategiyasini shakllantirish ketma-ketligi

Strategiyani ishlab chiqish korxonaning tashqi muhiti prognozlarini tahlil qilish va rivojlanish imkoniyatlarini aniqlash bilan boshlanadi. Keyin, korxonaning barqarorligi baholanadi. Olingan ma'lumotlar bozor talablariga moslashishning mumkin bo'lgan usullarini tanlash va iqtisodiy manevrning ruxsat etilgan chegaralarini aniqlash uchun ishlatiladi. Strategiyani tanlash korxonaning tashkiliy salohiyatini hisobga olgan holda amalga oshiriladi va rivojlanish dasturini moliyaviy va mehnat resurslari bilan ta'minlaydi.

Ishlab chiqarishni tashkil etish sohasidagi siyosatni shakllantirish korxonalarini rejalashtirishning vazifalaridan biri bo'lganligi sababli, bizning fikrimizcha, umumiy iqtisodiy siyosat doirasida tashkilotni rivojlantirishning aniq strategiyasi ishlab chiqilishi va uning maqsadli parametrlarini aks ettirishi kerak. 2. Taqdim etilgan sxemaning birinchi qismida korxonaning maqsadlarining aksiyadorlar manfaatlariga va iqtisodiy faoliyat sohasidagi o'zgarishlarga bog'liqligi ko'rsatilgan. Ikkinchi blok -

korxonalar imkoniyatlari, uning kuchli va zaif tomonlarini ishlab chiqarishni tashkil etishning rivojlanish strategiyasi bilan o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi. Ushbu bloklar korxonalar strategiyasi bo'yicha bir-biriga bog'langan. Ko'rinib turibdiki, tashkilotni rivojlantirish uchun umumiy dasturni ishlab chiqish korporativ strategiyani baholash, tahlil qilish jarayoni, faoliyatning barqarorligi, korxonaning moslashuvi va hayotiyli va rivojlanish imkoniyatlari natijasidir.

Ishlab chiqarishni tashkil etishni rivojlantirishning zamonaviy strategiyasi

Zamonaviy sharoitda tashkiliy o'zgarishlarning yo'nalishi va intensivligini belgilaydigan harakatlantiruvchi kuchlar: bozor rivojlanishi; texnik taraqqiyot; ish sharoitlari uchun o'zgaruvchan talablar.

Bozorni rivojlanishi uning iste'mol tovarlariga tez to'yinganligi va yuqori texnologiyali mahsulotlarning hayotiyligining keskin qisqarishi bilan namoyon bo'ladi. Bu ishlab chiqaruvchini yangi talablarning paydo bo'lishiga olib keladi: ishlab chiqarilayotgan mahsulot turlarini kengaytirish, innovatsion tsiklni qisqartirish, ta'minotga yuqori tayyorlik, ishlab chiqarishni moslashuvchanligini oshirish va uni tashkil qilish va boshqarishni tegishli ravishda qayta qurish. Ko'rsatib o'tilgan talablar ishlab chiqarishni moslashuvchanligini oshirish va uni tashkil etish va boshqarishni tegishli ravishda qayta qurish zaruriyatini tug'diradi. Tashkiliy o'zgarishlar to'rt yo'nalishda amalga oshiriladi: diversifikatsiya, ishlab chiqarishni moslashuvchan tizimlari va materiallarni boshqarish tizimlarini yaratish va ishlab chiqarish faoliyatini sinxronlashtirish. Shunday qilib, bozorning rivojlanishi bilan, iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshirishda asosiy e'tibor ommaviy ishlab chiqarish orqali erishilgan tannarxni tejashdan sinergistik samaraga, kichik partiyalarda keng assortimentdagi tovarlarni ishlab chiqarishga o'tishga qaratilmoqda.

Ishlab chiqarishni tashkil etishdagi texnologik taraqqiyot, birinchi navbatda, mehnat jarayonlarini texnik jihozlashning yangi darajasi: ishlab chiqarishni kompyuterlashtirish va axborotlashtirish, ishlab chiqarish jarayonini boshqarish va tartibga solishning avtomatik vositalaridan foydalanish, jarayonlarning tezkor sozlashini anglatadi. Dasturlashtiriladigan mashina va uskunalardan foydalanish ishlab chiqarish tizimining yangi ishlab chiqarish buyurtmalariga tezda moslashish

qobiliyatini oshiradi. Kichik ishlab chiqarishni tashkil etish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yangi texnik vositalar va texnologiyalarni qo'llash bilan ishlab chiqarish tizimining moslashuvchanligi sezilarli darajada oshadi va kompyuterlashtirilgan ishlab chiqarishga o'tish uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi.

Mehnat sharoitlariga qo'yiladigan talablarning o'zgarishi, bir tomondan, mehnatni texniklashtirishning o'sishi, ikkinchi tomondan, yangi mehnat madaniyati rivojlanishi va mehnat faoliyati qadriyatlarini tizimining o'zgarishi bilan izohlanadi. Ularning asosiylari quyidagilardir: xodim ishlab chiqarish natijalariga tashabbus ko'rsatishi, mehnatning muqobil mazmunli va rivojlanayotgan shakllarini izlashi, yangi kasb turlariga intilishni mumkin. Ko'rsatilgan tendentsiyalar ish joylarini loyihalashga, mehnat sifatini yaxshilash, hayot va mehnatni boyitishga texnokratik yondashuvni izchil rad etishga olib keladi.

Shunday qilib, zamonaviy sharoitda ishlab chiqarishni tashkil etishning rivojlanish strategiyasi bir-biriga bog'liq bo'lgan to'rtta dasturni o'z ichiga olishi kerak: ishlab chiqarish moslashuvchanligini oshirish, ishlab chiqarish faoliyatini sinxronlashtirish, moddiy oqimlarni boshqarish va ishchi kuchi sifatini yaxshilash.

"Bozor yo'nalishi" dan farqli o'laroq, "xaridorga yo'naltirilganlik" nafaqat ushbu mahsulotlar bozorida, balki iste'molchilarning alohida guruhlarida talablarida ham o'zgaradi.

Iste'molga yo'naltirilgan ishlab chiqarish tashkilotining rivojlanish strategiyasi quyidagicha belgilanadi: mahsulotni ishlab chiqarish, assortimenti, sifati va etkazib berish muddati ushbu tovarlarning kelajakdagi foydalanuvchilarining ehtiyojlarini prognoz qilish asosida belgilanadi, etkazib berish zarur miqdorda va belgilangan vaqtda amalga oshiriladi.

Ushbu strategiyaning maqsadlari ishlab chiqarish tizimlarini tashkil qilishning beshta asosiy talablarini shakllantirishi mumkin: korxonada maqsadlariga erishishda ishchilarning kuchlarini birlashtirish; bozor tendentsiyalaridagi o'zgarishlarga reaksiyaning kuchayishi; talab kafolati bilan mahsulotlar ishlab chiqarish; har xil turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish qobiliyatini kengaytirish; ma'lum bir

iste'molchining talablariga javob beradigan mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishdan keyingi xizmatni tashkil qilish.

Ushbu maqsadlarga erishish quyidagi dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish orqali ishlab chiqarishni tashkil qilishning tuzilishi, shakllari va usullarini ataylab o'zgartirish orqali amalga oshiriladi.

1. Ishlab chiqarish moslashuvchanligini oshirish dasturi moslashuvchan ishlab chiqarishni shakllantirish bilan bog'liq tashkiliy, texnik va texnologik echimlarni yaratish va o'zaro muvofiqlashtirish bo'yicha harakatlarning umumiylikini tavsiflaydi. Ushbu dasturni ishlab chiqish tizimning moslashuvchanligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlarni amaliy ravishda amalga oshirish bo'yicha qarorlarni qabul qilish jarayoni bilan bog'liq va quyidagilarni o'z ichiga oladi:

tashkiliy moslashuvchanlik namoyon bo'lishining asosiy shakllarini va uni oshirish yo'nalishlarini aniqlash; tizim moslashuvchanligini baholash, tahlil qilish va rejalashtirishga, moslashuvchan ishlab chiqarishni shakllantirishga uslubiy yondashuvni ishlab chiqish.

2. Ishlab chiqarish faoliyatini sinxronlashtirish dasturi iste'molchilar talablarining o'zgarishiga tezda javob beradigan ishlab chiqarish tizimini tashkil qilish bo'yicha harakatlarning umumiylikini aniqlaydi. Bunday holda, mahsulot nomenklaturasi, hajmi va muddati buyurtmachi tomonidan belgilanadi. Qabul qiluvchilarni ishlab chiqarish bilan sinxron (bir vaqtning o'zida) ishlab chiqarishni o'rnatish bilan sinxronlashtirilish ta'minlanadi. Ushbu dastur quyidagi muammolarni hal qilishni o'z ichiga oladi: individual bosqichlar va ishlarni sinxronlashtirish usullarini aniqlash; sinxron ishlab chiqarishni tashkil etishning shakllari va qoidalarini belgilash, uni amalga oshirish uchun strategik alternativalarini shakllantirish.

3. Korxonada materiallarni boshqarish dasturi material oqimini boshqarish tizimini shakllantirish bo'yicha o'zaro bog'liq ishlarning majmuini tavsiflaydi. Uni amalga oshirish ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish uchun logistik yondashuvni shakllantirishni o'z ichiga oladi; ishlab chiqarish logistika tizimini rivojlantirish va tamoyillarini asoslash; funktsiyalarni belgilash va materiallarni

sotib olish, mahsulot ishlab chiqarish va sotish bosqichlarini qamrab oladigan, material oqimini boshqarish tizimini rivojlantirish.

4. Mehnat sifatini oshirish dasturi ish joylarini qayta tuzish va ish sharoitini yaxshilash bo'yicha o'zaro bog'liq ishlarning majmuini tavsiflaydi: mehnatni boyitish, mehnat majburiyatlarini kengaytirish, qarorlarni qabul qilishda katta vakolatlar berish; o'zini o'zi boshqarish brigadalarini shakllantirish.

2.3. Ishlab chiqarish tizimlari strategiyasining shakli va rivojlanish bosqichlari

Strategiyani ishlab chiqish har qanday odam uchun tushunarli bo'lishi kerak bo'lgan korxonaning umumiy maqsadini shakllantirishdan boshlanishi kerak. U korxonaning imkoniyatlarini, mavjud ish muhiti, urf-odatlar, ishlab chiqarish madaniyati va tashqi muhitdagi ish printsiplarini (savdo, iste'molchilar munosabatlari, biznes aloqalari tamoyillari) hisobga olishi kerak. Jarayonlar va tashqi muhitdagi o'zgarishlar korxonaga juda muhim ta'sir ko'rsatadi. Tashqi muhit bilan bog'liq bo'lgan asosiy omillar iqtisodiyot, siyosat, bozor, texnologiya, raqobatdir. Raqobat ayniqsa muhim omil hisoblanadi. Shuning uchun asosiy raqobatchilarni aniqlash va ularning bozor pozitsiyalarini (bozor ulushi, sotish, narxlar va boshqalar) aniqlash kerak. Raqobatchilarning kuchli va kuchsiz tomonlarini sinchkovlik bilan o'rganish va ularning natijalarini o'z ko'rsatkichlari bilan taqqoslash nafaqat ishlab chiqarishni rivojlantirish strategiyasini, balki raqobatni ham yaxshilab o'ylashga imkon beradi.

Sanoat korxonalarini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqishda eng muhim bosqich strategiyani shakllantirish va strategik alternativallarni tanlash hisoblanadi. Strategik rivojlanishning asosi barcha strategik niyatlarni yaxlit birlashtirgan korxonalarining asosiy strategiyasidir. Hujumkor strategiya deb ataladigan o'sish strategiyasi mavjud bo'lib, u korxonalarining ishlab chiqarish, foyda, kapitalni ko'paytirish istagini ifoda etadi. Bu sanoat korxonalarini rivojlantirishning asosiy strategiyasi hisoblanadi. Bundan tashqari, barqarorlik va omon qolish strategiyasi mavjud. Agar omon qolish strategiyasi tabiatan mudofaa bo'lsa, unda

barqarorlashtirish strategiyasi hujumkor va mudofaa bo'lib, asosan savdo va daromadning beqarorligi bilan bog'liq.

Strategiyani ishlab chiqish - belgilangan maqsadga muvofiq natijaga erishish uchun sanoat korxonasi rivojlantirishning asosiy yo'nalishini aniqlash, yoki tanlash bo'yicha harakatlar. Amalda bu jarayon strategik rejalashtirish deb ataladi, unga quyidagilar kiradi: korxonaning missiyasini tasdiqlash, ushbu missiyani uzoq muddatli va qisqa muddatli maqsadlar shaklida taqdim etish

Strategiyani ishlab chiqish jarayonini to'rt bosqichga bo'lish mumkin:

- korxonaning strategik holatini ayrim omillar orqali aniqlash;
- ichki va tashqi omillarning o'zaro ta'sirini umumiy baholash;
- strategik alternativani aniqlash;
- korxonaning rivojlantirishning maqsad va vazifalariga mos keladigan strategiyani ishlab chiqish.

Birinchi bosqichning mohiyati korxonaning o'z holatini aniqlashdan iborat bo'lib, ya'ni uning hozirgi paytdagi holatini, qay sharoitda faoliyat yuritayotganini va kelajakda qanday yo'nalishda (istalgan) ishlashini bildiradi. Ya'ni korxonaning tarmoqdagi holatini tahlil qilish va baholash bo'yicha, quyidagi ishlarni bajarilishini o'z ichiga oladi:

- sohaning asosiy iqtisodiy xususiyatlarini aniqlash;
- raqobat kuchlarini baholash;
- sohadagi korxonalarning raqobatbardosh holatini baholash;
- eng yaqin raqobatchilarning ehtimoliy xatti-harakatlarini bashorat qilish;
- muvaffaqiyatning asosiy omillarini aniqlash;
- sohaning rivojlanish istiqbollari baholash.

Ushbu ishlarni bajarayotib, quyidagi savolga javob olish kerak: mavjud strategiya korxonaning pozitsiyasini mustahkamlashga ta'sir qiladimi, agar u zaif yoki samarasiz bo'lsa, strategiyani o'zgartirish, takomillashtirish uchun nima qilish kerak. Shu bilan birga, mavjud strategiyani o'zgartirish uchun korxonaning haqiqiy imkoniyatlarini aniqlash kerak. Etarli ishchi kuchi va resurslarning etishmasligi,

xodimlarning qobiliyatsizligi va to'plangan tajribaning etishmasligi biznesdagi asosiy to'siq va omil hisoblanadi.

Ichki va tashqi omillarning o'zaro ta'sirini umumiy baholash korxonaning kuchli va zaif tomonlarini, imkoniyatlari va tahdidlarning mavjudligini aniqlashga yo'naltirilishi kerak. Buning uchun inglizcha so'zlarning birinchi harflaridan olingan SWOT tahlilini o'tkazish kerak: kuch, zaiflik, imkoniyatlar va tahdidlar. Bu korxonaning kuchli va zaif tomonlariga, tashqi imkoniyatlar va tahdidlarga bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan ichki parametrlarini anglatadi. Ushbu vositadan foydalanish korxonaning strategik holatiga umumiy baho olishga imkon beradi. Uning fikri shundaki, muvaffaqiyatli strategiya imkoniyatlar va tahdidlar ko'rinishida taqdim etilgan korxonaning ichki imkoniyatlari va tashqi muhitni o'zaro bog'lash printsipligiga asoslanishi kerak.

Bu erda to'g'ri va asoslangan rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishga jiddiy ta'sir ko'rsatadigan etarli va ishonchli ma'lumotlarning mavjudligi muhim rol o'ynaydi. Bunday ma'lumotlarga ega bo'lish, uni yangilash, ma'lumotlar bazasini yuritish nafaqat ma'lum moliyaviy xarajatlarni, tashkiliy sa'y-harakatlarni, balki malakali menejerlarning mavjudligini talab qilish ham korxonaning vazifasidir. Biroq, ma'lumot bilan yaxshi ishlangan bo'lsa ham, ba'zi hollarda haqiqiy ma'lumotni olish imkonsizdir. Bu, masalan, tashqi muhitdagi o'zgarishlarning noaniqligi yoki, odatda, ularning savdo siri bo'lgan raqobatchilarning xarajatlar tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlarga nisbatan qo'llaniladi. Bunday holda, baribir, bunday ma'lumotlarning ba'zi birini ishlab chiqishga harakat qilish kerak. Tashqi muhit nuqtai nazaridan, bu raqobatchilarga nisbatan - ekspert baholari bo'yicha vaziyatni rivojlanish prognozi yoki stsenariysi bo'lishi mumkin. Ushbu hisob-kitoblarni haqiqatga yaqinlashtirish darajasi ko'p jihatdan korxonaning boshqaruv xodimlarining tajribasi va malakasiga bog'liq. Bunday hisob-kitoblarning mavjudligi juda muhim, chunki bu ularning haqiqiylikini tekshirishga imkon beradi. Yangi ma'lumotlardan foydalangan holda dastlabki hisob-kitoblarni to'g'rilab, ularni haqiqatga yaqinlashtiriladi.

Shunday qilib, strategiyani ishlab chiqishda foydalaniladigan ma'lumotlar ko'pincha baholanadi, ammo bu korxonaga uchun strategik rejani tuzishga urinish uchun to'siq bo'lmasligi kerak. Hech qanday strategiyaga ega bo'lmagandan ko'ra, har qanday strategiyaga ega bo'lish yaxshiroq ekanligi tan olingan. Yaxshi ishlab chiqilgan strategiya muvaffaqiyat sari yo'ldir.

Rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish har bir sanoat korxonasi oldida turgan vazifadir. Uni hal qilish uchun turli xil fokuslar, usullar va usullar to'plami mavjud bo'lib, ular tizimga aylanishi kerak: barcha harakatlar uzoq muddatli maqsadga xizmat qilishi, resurslar va vaqt bilan muvofiqlashtirilishi, funktsional birliklar nuqtai nazaridan bir-birini samarali birlashtirishi va to'ldirishi kerak. Umumiy strategiyani aniqlash bilan bir qatorda, uni funktsional birliklar tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan strategiyalarni ishlab chiqish kerak: ishlab chiqarish, sotish, marketing, ilmiy-tadqiqot va boshqalar, ya'ni strategiya vertikal va gorizontal ravishda korxonaga faoliyati bilan bog'liq bo'lishi kerak, korxonaning strategik rejasining har bir qismi uchunmas'ul shaxslar va saytlarni ajratilishi kerak.

Har qanday muvaffaqiyatli strategiyaning markazida raqobatdosh ustunliklarni yaratish va ulardan foydalanish bo'lishi kerak. Raqobat ustunliklarining o'ziga xos turlari juda xilma-xil bo'lib, sanoat korxonalarining holati va imkoniyatlariga bog'liq. Bu mahsulotni arzon narxlarda sotish va raqobatchilar orasida eng yuqori sifatli mahsulotni ta'minlash, iste'molchilarga (mijozlarga) qo'shimcha xizmatlarni taqdim etish, shuningdek korxonalarining eng maqbul joylashuvi bo'lishi mumkin. Raqobat ustunliklarini strategiyaning asosi sifatida ishlatish shuni anglatadiki, strategiya nafaqat mavjud raqobatdosh ustunliklarni qo'llab-quvvatlashi va himoya qilishi, balki yangilarini yaratishga hissa qo'shishi kerak. Ishlab chiqarish muammolarini hal qilishdan tashqari, strategiyada korporativ madaniyatning o'sishi va yaxshilanishi, menejerlar tomonidan keraksiz ambitsiyalarning oldini olish, qulay ishlab chiqarish muhiti va ishchilar o'rtasida o'zaro tushunishni yaratish va boshqalar bo'lishi kerak.

Rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish jarayoni sxematik korxonalar rasmda ko'rsatilgan. 5.

Ishlab chiqarish tizimini rivojlantirishning asosiy strategiyalari

Ishlab chiqarishni tashkil etish sohasidagi sanoat korxonalari siyosatining tahlili ishlab chiqarish tizimini qayta tashkil etishning eng ko'p ishlatiladigan beshta strategiyasini aniqlashga imkon beradi:

- 1) imkoniyatlarni kengaytirish strategiyasi;
- 2) tashkiliy tuzilmani markazlashtirmaslik va ichki muvofiqlashtirish va nazorat mexanizmini kuchaytirish strategiyasi;
- 3) sinxronlashtirilgan ishlab chiqarish strategiyasi;
- 4) moddiy oqimlarni birlashtirish strategiyasi;
- 5) mehnatni insoniylashtirish strategiyasi.

Imkoniyat strategiyasi. Ushbu strategiya korxonalar tomonidan XX asrning 60-yillaridan boshlab bozor mavqeini mustahkamlash uchun ishlatilgan va diversifikatsiyaga asoslangan. Diversifikatsiya, qoida tariqasida, texnologiya va (yoki) marketing bilan o'zaro bog'liq mahsulot ishlab chiqarish uchun ishlab chiqarishni yaratish orqali amalga oshiriladi. Bunday strategiya mahsulot bo'limlarini shakllantirishga asoslangan tashkiliy tuzilmani qayta tashkil etishni belgilaydi. Korxonalar imkoniyatlarining kengayishi mahsulot ishlab chiqarish hajmini, savdo va foydani barqarorlashtirish, bozor sharoitlariga bir tomonlama qaramlikni oldini olishga imkon beradi.

Tashkiliy tuzilmani markazlashtirmaslik va ichki muvofiqlashtirish va nazorat mexanizmini kuchaytirish strategiyasi. Bunday tashkiliy qayta qurishning maqsadi - boshqaruvni boshqarishning umumiy siyosati doirasida keraksiz boshqaruv aloqalarini bekor qilish va ularning funksiyalarini quyi darajalarga o'tkazish va xodimlarni korxonalarini boshqarishdagi ishtirokini oshirish. Ishlab chiqarish tizimining asosiy tarkibiy elementi, iste'molchilar talablari va bozor talablarini qondirish uchun funksiyalarning butun majmuasini amalga oshirish uchun javobgar bo'lishi kerak bo'lgan funktsional guruhga aylanadi. Tashkiliy tuzilmani markazlashtirmaslik ishlab chiqarishning moslashuvchanligi va manevrlliligini oshirish, mahsulotni ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish imkonini beradi.

Sinxron ishlab chiqarish strategiyasi. Ushbu strategiya korxonani "aniq talab" va minimal ishlab chiqarish va aktsiyalar bilan ishlab chiqarishni tashkil etishga qaratilgan. Sinxron ishlab chiqarish strategiyasi birinchi bo'lib Toyota korxonasi (Yaponiya) tomonidan ishlab chiqilgan va amalga oshirilgan. Hozirgi kunda u AQSh, Germaniya, Frantsiyadagi ko'plab korxonalar tomonidan qo'llaniladi. Ushbu strategiyaning mohiyati "supermarket" tamoyiliga muvofiq ishlab chiqarishni tashkil qilishga imkon beradigan mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun shunday shart-sharoitlarni ta'minlashdan iborat: mahsulotning nomenklaturasi, mahsulotni ishlab chiqarish hajmi va vaqti buyurtmachi tomonidan belgilanadi; etkazib berish zarur miqdorda va belgilangan vaqtda amalga oshiriladi. Bu ishlab chiqarish tsiklini sezilarli darajada kamaytirishi mumkin. Korxonalar o'zgaruvchan bozor talablariga moslashuvchan javob berishga qodir.

Moddiy oqimlarni integratsiyalashtirish strategiyasi - buyurtmani qabul qilingandan boshlab to iste'molchiga etkazib berguncha bajarilishini nazorat qilish imkonini beradigan tashkiliy mexanizmni yaratishdir. Ushbu strategiyaga muvofiq, ishlab chiqarishni tashkil etish, xom ashyo manbai, ishlov berish bosqichlari va yakuniy mahsulotni taqsimlashni o'z ichiga olgan yagona integratsiyalashgan tizim sifatida material oqimlarining harakatini boshqarishni ta'minlaydigan tarzda qurilgan.

Mehnatni insonparvarlashtirish strategiyasi insonning mashina bilan o'zaro munosabatlaridagi salbiy hodisalarni bartaraf etish, mehnat jarayonlarining sifatini ta'minlash va xodimni faollashtirish maqsadida ishlab chiqarishni qayta tashkil etish bo'yicha qator tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Ommaviy ishlab chiqarishda mehnatni insoniylashtirish dasturi uch yo'nalishda amalga oshiriladi:

- 1) konveyer tezligini sozlash, liniyani ish joyidan signal orqali to'xtatish, tashuvchini navbat bilan to'xtatish orqali tsiklni to'xtatish, ish joylari guruhlari o'rtasida zaxira disklarni o'rnatish, liniyani ishlab chiqarish moslashuvchanligini oshirish;

2) bitta ishchi bajaradigan turli-tuman vazifalarni kengaytirish: operatsiyalarni almashtirish; konveyerning tezligi bilan bog'liq bo'lmagan, oldindan o'rnatish, yakuniy yig'ilish kombinatsiyasi; yig'uvchining asosiy va tayyorlov operatsiyalari bo'yicha alternativ ishi;

3) konveyer ishlab chiqarishidan avtonom ishchi guruhlarining kombinatsiyasi asosida konveyer va avtomatlashtirilgan ishlarni birlashtirish asosida aralash moslashuvchan tuzilmalarga o'tish orqali mehnatni tarkibiylashtirish.

Ommaviy ishlab chiqarishda mehnatni insoniylashtirish dasturi asosan avtonom ishlaydigan ishlab chiqarish maydonlarini tashkil qilish bilan bog'liq. Bunday bo'limlar bloklarda (modullarda) loyihadagi o'xshash qismlarni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan barcha operatsiyalarni birlashtirish orqali yaratiladi. Avtonom brigadalardagi ishchilarga muayyan harakatlar erkinligi beriladi. Saytda materiallarni etkazib berish vaqtini aniqlash bilan bog'liq masalalar hal qilinmoqda, mahsulotlarning sifati nazorati olib borilmoqda, xarajatlar hisobi olib borilmoqda, dastgohlar va mexanizmlar o'rnatilmoqda, ularga xizmat ko'rsatish va ta'mirlash, xonalarni tozalash ishlari olib borilmoqda. Bundan tashqari, komanda smenada ish vaqtini taqsimlash uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. Bu individual ishlashga moslashish va ketma-ket ishlab chiqarishda moslashuvchan ish soatlaridan foydalanish imkonini beradi.

Belgilangan strategiyalar bir-birini to'ldiradi. Ularda taklif qilingan strategik qarorlar ishlab chiqarish tizimini qayta qurish bo'yicha kompleks dasturni shakllantirish uchun asos bo'lishi mumkin.

2.4. Korxonaning tashkiliy tuzilmasi va uning samaradorligi mezonlari

Umumiy tashkiliy tuzilish deganda mehnat taqsimoti jarayonida ajratib qo'yilgan bir-biriga bog'langan birliklar tushuniladi. Tashkiliy tuzilma korxonaning tuzilishiga, boshqaruv ob'ektlarining ko'lami va funksional maqsadiga mos kelishi kerak. Bu menejment sohasida mehnat taqsimoti va kooperatsiyasining shaklini ifodalaydi va korxonaning faoliyatiga faol ta'sir ko'rsatadi. Tashkiliy tuzilmani tanlash korxonaning maqsadlari va aniq ish sharoitlariga asoslanadi.

Tashkiliy tuzilmalarni qurishning asosiy prinsiplari:

- 1) miqdoriy, birliklar vazifani hal qilish uchun zarur bo'lgan eng maqbul odamlardan, shuningdek ularni to'g'ri boshqarish qobiliyatidan tashkil topgan deb faraz qilsak;
- 2) vaqtincha, vaqt cheklangan muammoni hal qilish ehtiyojidan kelib chiqqan holda, shuningdek texnologik ehtiyoj (smenali yoki smenali ish);
- 3) texnologik, ishlab chiqarish jarayoni yoki uning nisbatan mustaqil qismlari birliklarni yaratishga asos bo'lganda;
- 4) ijodiy muammolarni hal qilish uchun tegishli mutaxassisliklarga ega odamlarni birlashtirish zaruriyatiga asoslangan professional;
- 5) boshqaruv tuzilmasining maqsad va strategiyaga muvofiqligi;
- 6) tuzilish va boshqaruv funksiyalarining birligi;
- 7) boshqarish funksiyalarini markazlashtirish, ixtisoslashtirish va integratsiyalashuv boshqaruv tizimida oqilona uyg'unlik;
- 8) menejmentning tashkiliy tuzilmasining korxonaning ishlab chiqarish tuzilmasi bilan o'zaro bog'liqligi;
- 9) ma'lumotlarni to'plash va qayta ishlash tizimining boshqaruvning tashkiliy tuzilmasiga muvofiqligi.

Funksional prinsipdan foydalanish tashkilotning asosiy yo'nalishlari va yo'nalishlarini aks ettiradigan funksiyalarga asoslanganligini anglatadi.

Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi samaradorligining mezonlari sifatida quyidagi ko'rsatkichlar mavjud: boshqaruv darajalarining maqbul soni; o'zgaruvchan sharoitlarga tezda javob berish qobiliyati bo'lgan boshqaruv samaradorligi; boshqaruvning vakolatlari va samaradorligini ta'minlash uchun boshqaruv darajalari va mansabdor shaxslar tomonidan majburiyatlar, huquq va majburiyatlarni taqsimlash. Menejmentning tashkiliy tuzilmasining rentabelligi menejment xarajatlari va korxonaning iqtisodiy natijalarini baholash orqali aniqlanadi. Korxonaning muvaffaqiyati uchta asosiy omilga bog'liq: tanlangan strategiya, tashkiliy tuzilma va ikkinchisining qoniqarli (etarli) ishlashi. SHuning uchun, korxonada faoliyatini tashkil etish variantini tanlashda, aslida, berilgan

vazifalar uchun dizayn muammosi va korxonaning umumiy maqsadiga erishish uchun maksimal imkoniyatlarni taqdim etadigan tanlangan tashkiliy tuzilish strategiyasi hal qilinadi.

Agar maqsadlar ko‘p bo‘lsa, tashkiliy tuzilmani yaratish vazifasini amaliy hal qilish qiyin. Agar siz, masalan, tovarlar va xizmatlarni sotishdan maksimal foyda olishni maqsadingiz sifatida tanlasangiz, unda bu maqsadga erishish juda uzoq istiqbolga aylanishi mumkin (ayniqsa yangi tashkil etilgan korxonaga uchun), garchi tashkiliy tuzilish sifatini birdaniga olish kerak. Buni amalga oshirish mumkin emas, chunki yakuniy natija muddatsiz qoldiriladi. Korxonaning yangi tuzilishini loyihalash yoki qayta tashkil etish bosqichida ikkinchi guruh mezonlaridan foydalanish tavsiya etiladi, ularni to‘rt guruhga bo‘lish mumkin.

Birinchi guruh mezonlari– statistik samaradorlik mezonlari (ishlab chiqarish samaradorligi ko‘rsatkichlari). Tashkiliy tuzilma mahsulot iste‘molchilarining doimiy doirasidan nisbatan barqaror talab sharoitida ko‘rib chiqiladi. Ushbu mezonni qo‘llashning qulayligi, tahlil qilish va tashkiliy tuzilmani optimallashtirishning miqdoriy usullaridan foydalanish imkoniyatiga bog‘liq. Kamchilik - bu katta boshqaruv apparatini yaratishda bilvosita rag‘batlantirish.

Ikkinchi guruh mezonlari– ishlab chiqarishning manevrliligi nuqtai nazaridan tashkiliy tuzilmani tavsiflash. Ular o‘zgaruvchan talab yoki raqobatchilarning harakatlari sharoitida korxonaning tanlangan biznes yo‘nalishi doirasida ishlab chiqarish parametrlarini tez va samarali ravishda o‘zgartirish qobiliyatini aniqlaydi.

Uchinchi guruh mezonlari ruxsat beradi strategiya masalalarini hal qilishda moslashuvchanlikni va korxonaga faoliyat hajmidan ko‘ra tabiatdagi o‘zgarishlarga javob berish qobiliyatini baholash. Ularni qo‘llash sohasi tadbirkorlik faoliyati sohasi bo‘lib, unda mahsulotlarning tez eskirishi, texnologiyalarning o‘zgarishi, xalqaro bozorlarga chiqish bilan bog‘liq yangi imkoniyatlar paydo bo‘ladi. Tashkiliy strategiyaning moslashuvchanligi tashqi muhit haqida ma‘lumot olishning oqilona mexanizmiga bog‘liq; menejment va ishlab chiqarish quyi tizimlari o‘rtasida samarali aloqa, yangi echimlarni ob‘ektiv baholash; boshqaruvning barcha darajalari manfaatlarining uyg‘unlik darajasi, shuningdek, yangi faoliyat yo‘nalishlari va

mavjudlarini rivojlantirish o'rtasida kuch va vositalarni taqsimlashning oqilona darajasi.

To'rtinchi guruh mezonlari– korxonaning tashkiliy shakllarini o'zgartirish, tashkiliy tuzilmani mavjud sharoitlarga moslashtirish qobiliyatini baholashga imkon beradigan tuzilish dinamikasi mezonlari. Markazsizlashtirishning maksimal darajasiga qadar qaror qabul qilish "har bir ijrochi o'z faoliyatini mustaqil ravishda tashkil etish huquqiga ega" tamoyiliga asoslangan tashkiliy tuzilmalar eng dinamik hisoblanadi.

Yangi tashkiliy tuzilmani ishlab chiqishda korxonalar ikkita usuldan foydalanadilar. Birinchisi, dastlab korxonaning ushbu shakliga (ushbu turiga) taalluqli bo'lgan raqobat mezonlarining ro'yxati qo'llaniladi. Keyin ushbu mezonlardan foydalanib tanlangan tashkilotning asosiy elementlari aniqlanadi, shundan so'ng tanlangan elementlar kerakli tashkiliy tuzilishga birlashtiriladi. Ikkinchi usul amaliyotda ishlatiladigan tashkiliy tuzilmalar tushunchalarini ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi. Bir mezon yoki boshqasi uchun mumkin bo'lgan variantlar ro'yxatidan loyihalashtirilgan tashkilot va uning iqtisodiy missiyasi uchun eng mos keladigan tuzilma tanlangan.

2.5. Korxonani rejalashtirish

Rejalashtirish - bu ma'lum bir istiqbolda korxonaning maqsad va vazifalarini aniqlash, ularni amalga oshirish usullarini tahlil qilish va resurslarni qo'llab-quvvatlash.

Rejalashtirish -mo'ljallangan ish yoki ma'lum bir xarakatlarni bajarish muddati, tartibi va ketma-ketligini ko'zda tutuvchi chora-tadbirlar tizimi. Rejalashtirish tartibga soluvchi jarayon sifatida korxonaning faoliyatini yaqin va uzoq istiqbol sari ilgari surish, asoslab berish, muayyanlashtirish va izoxlab berishni ifodalaydi.

Rejalashtirishning asosiy vazifalari quyidagilar:

- maqsadni belgilash;

- korxonada faoliyatining turli xil yoʻnalishlari, iqtisodiyot va aholi uchun zarur boʻlgan mahsulot ishlab chiqarishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofikligini asoslab berish;

- zarur moddiy-texnika asosini shakllantirish;
- moliyalashtirish manbalarini aniqlash;
- yakuniy natijalarning ijobiy boʻlishiga erishish.

Rejalashtirish tamoyillari:

- ilmiylik tamoyili;
- majmuaviylik tamoyili;
- proporsionallik tamoyili;
- uzluksizlik tamoyili;
- optimallik tamoyili;
- moslashuvchanlik tamoyili.

Rejalashtirish turlari:

- strategik rejalashtirish (10-15);
- uzoq muddatli rejalashtirish (3-5);
- qisqa muddatli rejalashtirish (1-3);
- joriy rejalashtirish (choraklar).

Rejalashtirish boshqarish jarayoni sifatida oʻz texnologiyasiga ega boʻlib, bu texnologiya korxonaning rejalashtirilayotgan davrdagi maqsad va vazifalarini aniqlash, bajaruvchilarga muayyan vazifalarni belgilash, vazifalarning turi, kattaligi va muddatiga koʻra aniqlashtirish, shuningdek, ishlab chiqarish faoliyati natijasi - daromad yoki foyda olishni oʻz ichiga oladi. Bu vazifalarni bajarishda quyidagi omillar xisobga olinadi:

- ishlab chiqarish quvvatining mavjudligi va tuzilmasi;
- xodimlar soni, ixtisos tarkibi va malakasi;
- moliyaviy resurslar;
- aylanma mablagʻlar mavjudligi va unga boʻlgan extiyojlar;
- ilmiy-texnik tadqiqotlar tuzilmasi va tayyorlik darajasi;

- mahsulotni sotish kanallari.

Rejalashtirish quyidagi talablarga javob bergan takdirdagina samarali va ishonchli xisoblanadi:

- rejalashtirishning xar bir elementi va bosqichi kat'iy ravishda asoslab berilishi;

- rejadagi vazifaning aniq va o'z vaqtida bajarilishi, ya'ni rejaning adresliligi;

- reja bajarilishini doimiy va uzluksiz ravishda xisobga olish, nazorat qilish va unga zarur xollarda o'zgartirishlar kiritish;

- ichki va tashki muxitdagi o'zgarishlarni ijobiy qabul qilish, shuningdek, korxonada faoliyatini ro'y bergan o'zgarishlarga mos ravishda o'z vaqtida qayta tashkil qilish;

- fan-texnika taraqqiyoti va xo'jalik yuritishning ilg'or tajribalariga tayanish.

Rejalashtirishning xar bir turi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, quyidagilardir:

- belgilangan rejalashtirish oralig'ining aniqligi;

- integratsiya va differentsiatsiya darajasi, shuningdek, rejalashtirilayotgan ko'rsatkichlar miqdori;

- ishlab chiqarish xarajatlari va natijalarini xisob-kitob qilish darajasining aniqligi;

- rejani tayyorlovchilar va amalga oshiruvchilar o'rtasidagi majburiyatlarni taksimlash tartibi.

Xulosa

"Strategiya" so'zi (yunoncha Strategia) dastlab harbiy ishlarda ishlatilgan va ilmdan boshqa narsa emas, urush san'atini anglatar edi. Yaxshi strateg sanalgan qo'mondon armiyasini saqlab turishda katta yo'qotishlarga yo'l qo'ymasdan, harbiylari va texnikasini yoqotmasdan jangda g'alabaqozongan.

Ishlab chiqarishni tashkil etishning rivojlanish strategiyasi - bu tez o'zgaruvchan tashqi va ichki sharoitda korxonaga mahsulotlarini yaratish va sotish bo'yicha aniq harakatlarning uzoq muddatli dasturidir.

Strategiyani ishlab chiqish har qanday odam uchun tushunarli bo'lishi kerak bo'lgan korxonaning umumiy maqsadini shakllantirishdan boshlanishi kerak. U korxonaning imkoniyatlarini, mavjud ish muhiti, urf-odatlar, ishlab chiqarish madaniyati va tashqi muhitdagi ish printsiplarini (savdo, iste'molchilar munosabatlari, biznes aloqalari tamoyillari) hisobga olishi kerak. Jarayonlar va tashqi muhitdagi o'zgarishlar korxonaga juda muhim ta'sir ko'rsatadi.

Umumiy tashkiliy tuzilish deganda mehnat taqsimoti jarayonida ajratib qo'yilgan bir-biriga bog'langan birliklar tushuniladi. Tashkiliy tuzilma korxonaning tuzilishiga, boshqaruv ob'ektlarining ko'lami va funksional maqsadiga mos kelishi kerak. Bu menejment sohasida mehnat taqsimoti va kooperatsiyasining shaklini ifodalaydi va korxonaga faoliyatiga faol ta'sir ko'rsatadi.

Nazorat savollari

1. Strategiya tushunchasini ifodalab bering.
2. Strategiya mazmun va mohiyatini tushuntiring.
3. Strategiyaning asosiy elementlarini izohlab bering.
4. Korxonaga strategiyasini ishlab chiqish nechta asosiy elementni o'rganishni talab qiladi? Tushuntiring.
5. Strategiyalar qanday xususiyatlarga ega?
6. Korxonani rivojlantirishning har qanday yo'nalishi bo'yicha strategik qarorlarni qabul qilishning qanday yo'nalishlari mavjud?
7. Rivojlanish strategiyasini tanlashga ta'sir qiluvchi qanday omillar mavjud?
8. Tashkiliy tuzilmalarni qurishning asosiy prinsiplari sanang.
9. Korxonaning yangi tuzilishini loyihalash bosqichida ikkinchi guruh mezonlaridan foydalanish tavsiya etiladi, ularni qanday guruhlariga bo'lish mumkin?
10. Rejalashtirish va reja nima?

11.Rejalashtirish tamoyillarini aytib bering.

12.Rejalashtirish kachon samarali va ishonchli sanaladi?

3-Bob. ISHLAB CHIQRISH OMILLARI VA ISHLAB CHIQRISH JARAYONI

3.1.Korxonaning ishlab chiqarish omillari:

- asosiy fondlar (bino-inshoatlar, asbob-uskunalar, xizmat muddati bir yildan kam bo'lmagan inventarlar);

- aylanma mablag'lar (xom-ashyo, yoqilg', energiya va b.);

- ish kuchi;

- tadbirkorlik qobiliyati.

Ishlab chiqarish — bu, jamiyat a'zolarining yashashi, mamlakatning rivoji, taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratish *jarayonidir*.

Ishlab chiqarish jarayoni kompleks jarayon bo'lib, bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan **texnologik va mehnat** jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Texnologik jarayon – bu, mehnat buyumlari o'zgarishi (shakli, tashqi ko'rinishi, katta-kichiqi, agregatlik holati, tuzilishi va h.k.)ning natijasi bo'lib, tabiiy jarayonlarni ham o'z ichiga oladi. Bunday holda jonli mehnat ishtirok etmaydi (masalan, quritish - quyma, betonning qurishi, material yoki detallar moylangandan so'ng atmosfera sharoitida qurishi), lekin bu jarayon ma'lum darajada kishilar nazorati ostida olib boriladi.

Mehnat jarayoni – bu, jismoniy va aqliy energiyaning sarflanishi bo'lib, iste'mol qiymati yaratishga qaratilgandir.

Ishlab chiqarish jarayoni asosiy va yordamchi jarayonlarga bo'linadi. Shuningdek, har qanday asosiy jarayonni ham tarkibiy qismlarga bo'lish mumkin (mahsulotlarning ayrim qismlarini tayyorlash jarayoni parallel va ketma-ket olib boriladi). Bunday qismlar asosiy mahsulotni tayyorlash bosqichi deyiladi (har qaysi bosqich texnologik jihatdan alohida ishlab chiqarish jarayonining bir qismini tashkil

etadi). Ishlab chiqarish jarayonining bosqichsi bir-biridan qo'llaniladigan texnologik usullar, uskunalarning xarakteri va xodimlarning ixtisoslanishi bilan farq qilinadi. Masalan, mashinasozlik korxonalarining asosiy jarayoni uchta bosqichdan iborat:

- tayyorlash;
- qayta ishlash;
- yig'uv.

Bosqichlar ayrim operatsiyalardan tashkil topadi.

Operatsiya o'zgaras ishlab chiqarish qurollari, mehnat predmetlari va ish joyida amalga oshiriladi. Buyumlarning shakli yoki mehnat buyumlarining kimyoviy tarkibi bir necha o'rinlarda ishchilar nazorati ostida o'zgarishiga operatsiya deyiladi. Operatsiya ishlab chiqarish jarayonining bir qismidir.

Ishlab chiqarish jarayoni sanoat mahsulotini tayyorlashdagi rolga qarab, asosiy, yordamchi va xizmat qiluvchi jarayonlarga bo'linadi.

Mehnat buyumlarining asosiy mahsulotga aylantirilishi asosiy jarayon deb ataladi. Bunday jarayonlarga mashinasozlik zavodlarida quyidagilar kiradi: tayyorlov bosqichsida – cho'yanni vanrankalarda eritish, detallar quyish uchun qum qoliplarni tayyorlash; ishlov beradigan bosqichda – u mexanizmga asoslangan yoki issiqlik yo'li bilan detallarga o'ziga xos xususiyat, o'lchov va sirtqi tomonga sifatli ishlov berish; payvandlashda – detallarni bir tugunga (uzelga) yig'ish yoki tamomlangan buyumlar – mashina va ularning qismlarini va komplekt buyumlarni (podshipnik, elektromotor, asboblar) yig'ish.

Yordamchi jarayonlar ishlab chiqarish uchun xizmat qiladi va mahsulot ishlab chiqarishning asosiy jarayonini uzluksiz ta'minlaydi. Bularga quyidagilar kiradi: ishlab chiqarishni asbob-uskuna bilan ta'minlash (shtamplar, modellar tayyorlash va ularni ta'mirlash, charxlar va tiklash), ta'mir bo'yicha xizmat qilish (uskunalarni ta'mirlash, modernizatsiya va turli xil uskunalarga joriy xizmat qilish), turli xil energiya (elektr energiya, bug', havo va h.k.)lar bilan ishlab chiqarish uchun xizmat qilish.

Xizmat qilish jarayoniga korxonalarining moddiy-texnika ta'minoti, tayyor mahsulotni sotish, transport bilan xizmat qilish va hokazolar kiradi.

3.2. Korxonada ishlab chiqarishni tashkil etish prinsiplari, turlari, shakllari va usullari

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etilishiga ko'ra turlari:

- donalab;
- partiyali;
- oqimli.

Energetika korxonalarida oqimli ishlab chiqarishga kiradi.

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish tamoyillari

Sanoat korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil qilishda quyidagi tamoyillarga amal qilish lozim:

- ixtisoslashtirish;
- mutanosiblik;
- parallellik;
- bir tekis, ketma-ket yo'nalish;
- uzluksizlik;
- bir me'yoriylik;
- avtomatlashganlik;
- sinxronlash.

Bu tamoyillarning mohiyati quyidagilardan iborat.

Ixtisoslashtirish tamoyili. Ixtisoslashtirish – bu, ijtimoiy mehnat taqsimotining shakli bo'lib, sanoat ishlab chiqarishida rejali ravishda rivojlanadi va sanoat tarmoqlari, korxonalar, uchastkalar, liniyalar va ayrim ish joylarining ajralishini shart qilib qo'yadi.

Mutanosiblik tamoyili. Ishlab chiqarish jarayonlarining mutanosibliigi shuni bildiradiki, bunda hamma ishlab chiqarish bo'limlari (asosiy va yordamchi sexlar, bu sexlar ichidagi uchastka va liniyalar, uskunalarning guruhi va ish joyi)ning ishlash qobiliyati (vaqt birligi ichida mehnat unumdorligining nisbati) bir-biriga o'zaro aniq mos keladi.

Paralellik tamoyili. Bu tamoyilning mohiyati ishlab chiqarish jarayonining bir necha ayrim qismlarini bir paytda bajarishdan iborat, ya'ni mahsulot tayyorlash bo'yicha amalga oshiriladigan ish keng ko'lamda tashkil qilinadi.

Bir tekis, ketma-ket yo'nalish tamoyilini qo'llash ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilayotganda mehnat predmetlari ishlab chiqarish jarayonlarining hamma bosqichlaridan va barcha operatsiyalaridan eng qisqa yo'l bilan o'tishini aniqlashga yordam beradi (xomashyo va materiallarning kelib tushishidan tortib to tayyor mahsulot bo'lib chiqqungacha va bu mahsulotlarni iste'molchiga etkazib bergunga qadar). Bir tekis, ketma-ket yo'nalishga erishish uchun sex maydonida apparat va uskunalarni oqilona joylashtirish lozim, bundan tashqari asosiy va yordamchi sexlarni zavod hududida to'g'ri joylashtirish asosida xomashyo va materiallarning qarshi harakatiga va qaytishiga yo'l qo'ymaslik kerak.

Uzluksizlik tamoyili deganda, ishlab chiqarish jaryonida rejasiz to'xtash, tanaffus bo'lmasligi, ya'ni uzluksiz ishlash tushuniladi.

Bir me'yoriyilik tamoyilio'zaro bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish bo'limlari, bir xil oraliqdagi ish vaqtida berilgan dasturga asosan bir xil hajmdagi ishning bajarilishi bilan tavsiflanadi.

Avtomatlashganlik tamoyili. Bu tamoyil ishlab chiqarish jarayonlarining operatsiyalarini maksimal avtomatik ravishda, ya'ni ishchilarning bevosita qatnashmasligi yoki ularning nazorati ostida bajarilishini talab etadi. Ishlab chiqarish jarayonining ayrim operatsiyalarini yuqori darajada avtomatlashtirish ishlab chiqarishni kompleks avtomatlashtirishning dastlabki asosiy sharti bo'lib, avtomatik potok liniyalarini yaratishga qadar amalga oshirilishi lozim. Bu tamoyil faqat texnologik jarayonlarda qo'llanilmay, balki ularni texnikaviy tayyorlash, nazorat qilish, tartibga solish, xizmat ko'rsatish kabi ishlarni bajarishda ham keng qo'llaniladi.

Sinxronlash tamoyili. Ishlab chiqarish jarayonini sinxronlash faqat uzluksiz ishlab chiqarish hamda ko'proq avtomatik ishlab chiqarishning xarakterli xususiyatidir. Ishlab chiqarish jarayonini sinxronlash deganda quyidagilar tushuniladi:

- operatsiyalarni bajarishga ketgan vaqt sarfi (operativ vaqt)ning teng bo'lishi;
- mehnat buyumlarini operatsiyalararo va liniyalararo transportirovka qilish uchun ketgan vaqt sarfining teng bo'lishi;
- ish joyiga xizmat ko'rsatish va ishchilarning dam olishi bo'yicha operativ ishlardagi tanaffuslarning tengligi;
- mehnat buyumlarining potokdagi harakatini tashkil etish paytida operatsiyalar tugashi bilan ularni transportirovka qilishning boshlanadigan vaqtning bir-biriga mos kelishi.

Ushbu to'rt shartdan hatto bittasiga rioya qilinmasa ham ishlab chiqarish jarayoni ozmi-ko'pmi sinxronlashmaydi.

Korxonalarni rivojlantirish va joylashtirish masalasining qo'yilishi va yechimi umumiy holda bitta hisob doirasida quyidagi ko'rsatkichlarni aniqlashga olib keladi:

- yangi korxonalarining joylashishi;
- korxonani ixtisoslashtirish va yiriklashtirish ko'rsatkichlari;
- tarmoqning rivojlanish sur'ati, shu tarmoq mahsuloti bilan milliy iqtisodiyot talabini qondirish darajasi, xom ashyo, materiallar, butlovchi va tayyor buyumlar yetkazib beruvchi hamkorlashgan bog'lanishlar sxemasi;
- tarmoqning umumxo'jalik resurslariga bo'lgan ehtiyoj hajmi, shu tarmoq uchun xususiy resurs ehtiyojlari hajmi va boshqa ko'rsatkichlar.

Energetika korxonasi ixtisoslashgan korxonaga hisoblanadi.

Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, uning turlari va samaradorligi.

Ishlab chiqarishni **ixtisoslashtirish deb**, ishlab chiqarish jarayonining turli bosqichlarida xalq xo'jaligining turli tarmoqli korxonalari o'rtasidagi, shuningdek tarmoqlar va korxonalar ichidagi ijtimoiy mehnat taqsimoti shakllariga aytiladi. U korxonalarda muayyan turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishni bir yerga to'plashni ko'zda tutadi.

Ixtisoslashtirishning quyidagi asosiy shakllari mavjud: tarmoq va korxonaga bo'yicha ixtisoslashtirish; korxonaga ichida ixtisoslashish; tarmoq bo'yicha ixtisoslashish, bunda korxonaga yoki bo'limlar shu tarmoqning o'ziga taalluqli bo'lgan

tuzilishi, texnologiyasi va materiallari jihatidan bir-biriga o'xshash bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqaradi.

Korxonalar bo'yicha ixtisoslashishda korxonalar o'z mahsulotining ma'lum chegaralangan turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo'ladi. Korxonalar ichida ixtisoslashishda korxonaning sexlari, bo'limlari, ish joylari aniq turdagi mahsulotni ishlab chiqarishga yoki ma'lum texnologik jarayonlarni bajarishga ixtisoslashgan bo'ladi.

Sanoatda ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish 4 shaklda rivojlanadi:

- buyum jihatidan ixtisoslashda korxonalar tuzilishi va bajaradigan ishi bir xil bo'lgan cheklangan tayyor mahsulot ishlab chiqaradi. Masalan: traktorlar, avtomobillar, dastgohlar va h.k.;

- detal jihatidan ixtisoslashishda korxonalar tayyor mahsulotning ayrim qismlarini va detallarni ishlab chiqaradi. Masalan: reduktorlar, podshipniklar, tishli g'ildirak va h.k.;

- texnologik jihatdan ixtisoslashishda korxonalar texnologik jarayonning alohida bosqichlarini bajaradi. Masalan: detal quyish, shtamplash va h.k.;

- yordamchi ixtisoslashgan korxonalar. Bular jumlasiga po'lat quyish, temirchilik, asbob-uskuna ishlovchi korxonalar kiradi.

Buyum jihatidan ixtisoslashish bular ichida eng ko'p tarqalgan shaklidir.

Ishlab chiqarish hamkorligi, uning turlari va iqtisodiy samaradorligi.

Hamkorlik deb, ma'lum bir murakkab mahsulotni birgalashib tayyorlaydigan maxsus ixtisoslashgan korxonalar o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqalarining o'rnatilishiga aytiladi. Odatda, hamkorlik bo'yicha yarim fabrikatlar, detallar va komplekt buyum yetkazib beriladi. Korxonaning ixtisoslashtirish darajasi qanchalik tor bo'lsa, uning boshqa korxonalar bilan ishlab chiqarish aloqalari shunchalik keng bo'ladi.

Ishlab chiqarish hamkorligini rivojlantirish mahsulot ishlab chiqaruvchi bosh korxonalar va ularga kerakli narsalarni yetkazib beruvchi korxonalar tomonidan tuzilgan hamma xo'jalik shartnomalarini to'la - to'kis jiddiy ravishda bajarishga bog'liqdir.

Ishlab chiqarish hamkorligining quyidagi turlari mavjud:

- buyum hamkorligi, bunda bir korxonaga boshqa korxonaga, tayyor mahsulotni, masalan: samolyot yig'ish uchun akkumulyator, radiator, ovoznigor (priyomnik) yetkazib beradi;

- detal bo'yicha hamkorlik, bunda bosh korxonaga boshqa korxonalar alohida detallarni, yig'ish birikmalirini yetkazib beradilar;

- texnologik hamkorlikda bitta korxonaga boshqa korxonalar uchun alohida texnologik jarayonni bajaradi yoki tanovar (quyma, upakovka, shtampovka) larni yetkazib beradi.

- tarmoqlararo hamkorlik. Bunda har xil sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonaga hamkorlik qiladi. Masalan: samolyotsozlik korxonasi ovoznigor korxonasi bilan hamkorlik qiladi.

- tarmoq ichidagi hamkorlik. Bunda bir sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonaga o'rtasida hamkorlik o'tkaziladi. Masalan: samolyotsozlik korxonasi samolyotga motor ishlab beruvchi korxonaga bilan hamkorlikda bo'ladi.

- rayonlararo hamkorlik. Bunda har xil iqtisodiy rayonlarda joylashgan korxonalar o'zaro hamkorlikda bo'ladilar.

- rayon ichidagi hamkorlik. Bunda bitta rayonda joylashgan ikkita korxonaga orasida hamkorlik o'rnatiladi.

Ishlab chiqarishning hamkorlik qilish darajasi sotib olingan detallar, yarim fabrikatlar vabutlovchi buyumlarning korxonaga mahsuloti to'la tannarxiga nisbati shu korxonaga bilan hamkorlik qilayotgan korxonalar soni bilan tavsiflanadi. Bu ikkala ko'rsatkich o'zaro bir-biri bilan bog'liq, chunki korxonaga qancha ko'p korxonalar bilan hamkorlik qilsa, uning ishlab chiqarayotgan mahsulot tannarxida tayyor holda sotib olinayotgan detallar va yarim fabrikatlar nisbati shunchalik ko'payadi. Bu esa mahsulot tannarxining pasayishiga va sifatining oshishiga olib keladi.

Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, uning turlari va samaradorligi.

Ishlab chiqarishni **yiriklashtirish deb**, bir necha turdagi ishlab chiqarishlarni bir yirik korxonada jamlashga aytiladi. Yiriklashgan korxonalarda asosiy ishlab chiqarish bilan birgalikda yordamchi ishlab chiqarish ham mavjuddir.

Yordamchi ishlab chiqarish asosiy ishlab chiqarish uchun bo'lgan asbob - uskuna, energiya turlari bilan, zarur bo'lganda dastgohlarni ta'mirlash va tuzatish uchun xizmat qiladi. Masalan: asbobsozlik, moslama, energiya ishlab chiqarish sexlari hamda mexanik ta'mirlash sexlari kiradi. Ishlab chiqarishni yiriklashtirishning asosiy maqsadi murakkab, juda katta hajmga ega bo'lgan va ishlab chiqarishda uzoq davr hukm surmaydigan mahsulotlarni yetkazib berishdan iborat. Masalan: samolyotsozlik, kemasozlik va h.k.

Yiriklashgan ishlab chiqarishning foydali tomonlari:

- ishlab chiqarish jarayonlarining birgalikda ishlashi bunday korxonalarda har qanday murakkab mahsulotning qisqa vaqt ichida ishlab chiqarilishini ta'minlaydi;
- mavjud asosiy ishlab chiqarish fondlari samarali ishlatiladi. Chunki katta mehnat hajmi ishlab chiqarishda ishni bir kecha-kunduzda bir necha smenada tashkil qilinishiga shart-sharoit yaratadi;
- asosiy materiallar samarali ishlatiladi, chunki asosiy ishlab chiqarishning chiqindisidan xalq uchun keng iste'mol mollarini ishlab chiqarishga imkoniyat yaratiladi.

Ishlab chiqarish yiriklashtirilgani sari ishlab chiqarishni boshqarish va unga xizmat ko'rsatish sohasidagi umumiy xarajatlar mahsulot ishlab chiqarishning ko'payishiga nisbatan kamroq darajada ortadi, bu ularni tejab qolishga olib keladi.

Kamchiligi:

- yirik korxonalarni loyihalash, qurish, ishga tushirish juda ko'p vaqt talab qiladi;
- bunday korxonalarni qurishga va uni ishga tushirishga sarflanadigan mablag'lar uzoq vaqtdan keyin o'zini qoplaydi.

Kombinatsiyalashtirish deb bir necha korxonalarni bir maydonda joylashib tayyor mahsulot ishlab chiqarishiga aytiladi. Kombinatsiyalashtirish natijasida kombinatlar paydo bo'lib ular 3 xil bo'ladi:

- xomashyoga ketma-ket ishlov berib, undan tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar. Masalan: metallurgiyakombinati, bunda cho‘yan, po‘lat va prokat ishlab chiqarish jarayonlari ketma-ket bajariladi;

- xomashyoni kompleks tarzda qayta ishlash, bu asosan neft, kimyo kombinatlari va rangli metallarni qayta ishlash kombinatlarini tashkil qilishda qo‘llaniladi;

- bir korxonaning ishlab chiqarishdagi chiqindilari ikkinchi korxonaga uchun xomashyo sifatida ishlatiladi. Masalan: yog‘ochsozlik korxonalaridan chiqadigan qirindi va qipiqlardan karton va qipiq plitalar ishlab chiqaradigan korxonalar.

Kombinatsiyalashgan korxonalarining foydali tomoni:

- ular eng yuqori mehnat unumdorligiga ega bo‘ladi, chunki ularda mehnatni mexanizatsiyalashtirish keng ko‘lamda qo‘llaniladi.

- korxonalarining omborlarida xomashyo zaxiralari deyarli ko‘p bo‘lmaydi.

- bunday korxonalarda yuklarni tashish uchun o‘zi yurar transport vositalaridan foydalanishga ehtiyoj bo‘lmaydi, chunki barcha mehnat buyumlarini bir ish joyidan boshqa ish joylariga uzatish jarayonlari avtomatik ravishda bajariladi.

3.3. Optimal ishlab chiqarish hajmi va sotish

Korxonada optimal ishlab chiqarish xajmining asosiy g‘oyasi shundan iboratki, korxonaga xaridorlar talabiga javob beradigan (yoki bu talabdan oshib ketadigan maxsulotlarni yaratadi va shu bilan birgalikda xaridorlar bahoning oqilona asoslanganligiga ishontiriladi). Korxonada sifatli xizmat ko‘rsatishda tavsiflash jalb etilishi, qadriyatlarini inobatga olgan xolda raqobatchilarga nisbatan kamroq xarajatlar bilan tovarni ishlab chiqaradi. Optimal ishlab chiqarishni muvaffaqiyatli qo‘llanayotgan korxonalar bir paytda xarajatlarni ham kamaytiradi va tovarlarga qo‘shimcha belgilar beradi, ularni yangi turini yaratishni ham boshqaradi. Ushbu optimal ishlab chiqarish xajmini uzoq davrida qo‘llayotgan sanoat korxonalaridan biri Toyota Motor Co. Bu korxonada mahsulot sifati juda ham yuqori va ishlab chiqarish xarajatlari raqobatchilarga nisbatan eng kam. U oldin keng doiradagi xaridorlarga

juda sifatli va arzon avtomashinalarni tavsiya qilar edi. Keyinchalik bu korxonaning nufuzli avtomobillar bozoriga kirib kelishni qaror qildi.

Bu korxonaning optimal ishlab chiqarish hajmi va sotishning muvaffaqiyatli strategiyalari:

1) yuqori sifatli avtomobillarni kam xarajat bilan ishlab chiqarish tajribasini nufuzli mashinalar ishlab chiqarish jarayoniga joriy etish va raqobatchilarga nisbatan (Mercedes va BMW) xarajatlarni tushirish;

2) mahsulot bahosini raqobatchilarga nisbatan pasaytirish (Mercedes va BMW) o'z modellarini 40-75 ming dollarga sotadigan bo'lsa, Toyota o'z modellarini 38-42 ming dollarga tavsiya qilgan va raqobatchi korxonalarining xaridorlarini ko'p qismini o'ziga jalb qilib oldi;

3) an'anaviy sotish tizim bilan bog'liq bo'lmagan dillerlar tizimini vujudga keltiruvchi va mijozlarga shaxsiy munosabat va xizmat ko'rsatishni ta'minladi.

Ushbu optimal ishlab chiqarish hajmi va sotishda asosan korxonaning kamchiliklarini chetda qoldirib afzalliklarni birlashtiradi.

3.4. Mahsulot sifati

Mahsulot sifati - maqsadga muvofiq muayyan ehtiyojlarni qondirish uchun yaroqliligini aniqlaydigan mahsulot xususiyatlarining to'plami. U ma'lum bir vaqtga o'rnatiladi va yanada ilg'or texnologiyalar paydo bo'lishi bilan o'zgaradi.

Zamonaviy ishlab chiqarish sharoitida mahsulot sifati korxonaning samaradorligi va foydaliligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi, shuning uchun unga doimiy e'tibor berish kerak.

Mahsulot sifatini va uni yaxshilashni boshqarish uchun sifat darajasini baholash kerak. Mahsulot sifatini yaxshilashning maqsadga muvofiqligini aniqlashda sifat ko'rsatkichlarini hisobga olish kerak. Korxonaning xarajatlari hajmi uning individual ko'rsatkichlari sifatini oshirishga bog'liq, shuning uchun sifatni yaxshilashni rejalashtirishda korxonaning moliyaviy va ishlab chiqarish imkoniyatlarini hisobga olish kerak. Xuddi shu ko'rsatkichlar ishlab chiqarilgan mahsulotga qarab korxonaning uchun har xil ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Mahsulot sifat ko'rsatkichi sifat jihatidan ma'lum bir mulkning namoyon bo'lish darajasini raqamli ravishda tavsiflaydi. Mahsulot sifati - sifat jihatidan hisoblanadigan xususiyatlar to'plami. Umumiy qabul qilingan tasniflash o'nta ko'rsatkichdir:

1) belgilangan ko'rsatkichlar - mahsulotlardan maqsadga muvofiq foydalanishning foydali ta'sirini tavsiflaydi va tayyor mahsulot hajmini aniqlaydi;

2) ishonchlilik ko'rsatkichlari - mahsulotning ishonchliligi, saqlanishi, mustahkamligi va mustahkamligi. Baholangan mahsulotlarning xususiyatlariga qarab, ishonchlilikni tavsiflash uchun barcha 4 va ko'rsatilgan ba'zi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin;

3) texnologik ko'rsatkichlar mahsulot ishlab chiqarish va ta'mirlashda yuqori mehnat unumdorligini ta'minlash uchun dizayn va texnologik echimlarning samaradorligini tavsiflaydi. Ishlab chiqarishni texnologik tayyorlash, mahsulotni ishlab chiqarish va ishlatish jarayonida ommaviy ishlab chiqarish, materiallar, mablag'lar, mehnat va vaqt xarajatlarini oqilona taqsimlashga erishish mumkin;

4) standartlashtirish va birlashtirish ko'rsatkichlari - mahsulotlarni standart, birlashtirilgan va original komponentlar bilan to'yinganligi. Asl mahsulotlar qancha kam bo'lsa, ishlab chiqaruvchi ham, iste'molchi uchun ham shuncha yaxshi bo'ladi;

5) ergonomik ko'rsatkichlar - insonning mahsulot bilan o'zaro munosabati va mahsulotni ishlatishda namoyon bo'ladigan insonning gigienik, antropometrik, fiziologik xususiyatlari to'plami;

6) estetik ko'rsatkichlar - ma'lumotning ekspressivligini, shaklning ratsionalligini, kompozitsiyaning yaxlitligini, mahsulotni taqdim etishning mukammalligini va barqarorligini tavsiflaydi;

7) tashish qobiliyatining ko'rsatkichlari - mahsulotlarning transportga moslashishini anglatadi;

8) patent huquqi ko'rsatkichlari - mahsulotlarning patent sofligini tavsiflaydi va raqobatdoshlikni aniqlashda muhim omil hisoblanadi;

9) ushbu mahsulotlarni ishlab chiqarish ekologik xavfli bo'lmaganda, odatda, masalan, televizorlar, kompakt-disklar mavjud bo'lganda atrof-muhit ko'rsatkichlari

umuman bo‘lmasligi mumkin. Bu mahsulotni ishlatish yoki iste‘mol qilish paytida yuzaga keladigan zararli atrof-muhit ta‘sirining darajasi;

10) xavfsizlik ko‘rsatkichlari - xaridor va texnik xizmat ko‘rsatadigan xodimlarning xavfsizligi xususiyatlarini tavsiflaydi, ya‘ni ular mahsulotlarni o‘rnatish, texnik xizmat ko‘rsatish, ta‘mirlash, saqlash, tashish, iste‘mol qilish paytida xavfsizlikni ta‘minlaydi.

Sifat sohasidagi ilg‘or mahalliy va xorijiy korxonalarining zamonaviy siyosati uning o‘zaro bog‘liqligi va korxonaning umumiy siyosatidan ajralmasligidadir. Tovar sifatini oshirish strategiyasi korxonaning strategiyasining ajralmas qismidir.

Xulosa

Ishlab chiqarishni konsentratsiyalash - bu ishlab chiqarishning tobora yirik korxonalarda jamlanish jarayonidir. O‘zbekistonda bu jarayon yildan-yilga kuchayib bormoqda.

Kuchli ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyoti sharoitida kichik korxonalar ulushini yuksaltirish muhim ahamiyatga ega. Katta va kichik korxonalar faoliyatini birga olib borish taraqqiyotning ko‘pgina iqtisodiy va ijtimoiy muammolarini to‘g‘ri yechish imkoniyatini yaratdi.

Sanoat ishlab chiqarishini mahalliyashtirish ayrim import o‘mini bosuvchi mahsulotlar, butlovchi qismlar va materiallarni o‘zimizda ko‘plab ishlab chiqarish imkoniyatini yaratib beradi.

Sanoatning ixtisoslashuvi muayyan mahsulot ishlab chiqaruvchi va o‘ziga xos ishlab chiqarish apparati, texnologik jarayon va ixtisoslashgan kadrlar bilan tavsiflanuvchi tarmoq va ishlab chiqarishlarning yuzaga kelishini ta‘minladi.

Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash tufayli import o‘mini bosuvchi xilma-xil raqobatbardosh mahsulotlarni ko‘plab ishlab chiqarishga erishildi.

Respublikamizda muayyan bir mahsulotni hamkorlikda ishlab chiqaruvchi korxonalar o‘rtasidagi ishlab chiqarish aloqalari yildan yilga mustahkamlanib bormoqda.

Mustaqillik yillarida xom ashyoni qayta ishlovchi ketma-ket bosqichlardan

iborat yoki yordamchi ahamiyatga ega bo'lgan turli sanoat tarmoqlarining bir korxonada birlashishi yuqori darajada amalga oshirildi va natijada juda katta salohiyatga ega bo'lgan kombinatlar faoliyat ko'rsata boshladi.

Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning barcha shakllarini takomillashtirish Respublika sanoatining salohiyatini juda yuqori darajaga ko'tardi va uning tashqi va ichki bozordagi mavqeni mustahkamladi.

Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan tarkibiy o'zgarishlar va sanoat sohasida yuqori darajadagi o'sishga erishildi. Sanoatning yalpi ishlab chiqarishni tashkil etishning shakllari - konsentratsiyalash, mahalliyashtirish, ixtisoslashtirish, diversifikatsiyalash, kooperativlashtirish va kombinatsiyalashtirishni takomillashtirish tufayli sanoat salohiyatini yanada yuqori darajaga ko'tarish imkoniyati yaratildi.

Nazorat savollari

1. Ishlab chiqarish jarayoni tushunchasi va mohiyati.
2. Korxonaning ishlab chiqarish tizimi va uning asosiy elementlari nimalardan iborat?
3. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish tamoyillarini sanang.
4. Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish deb nimaga aytiladi?
6. Ixtisoslashtirishning asosiy shakllari qaysilar?
7. Ishlab chiqarishni yiriklashtirish deb nimaga aytiladi?
9. Yiriklashtirishning afzalliklari va kamchiliklari?
10. Kombinatsiyalashtirish deb nimaga aytiladi?
11. Optimal ishlab chiqarish xajmi va sotish afzalliklari.
12. Mahsulot sifatiga tushuncha bering.

4-Bob. ENERGETIKA KORXONALARINING ASOSIYFONDLARI VA ISHLAB CHIQRISH QUVVATLARI

4.1. Asosiy ishlab chiqarish fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati

Asosiy fondlar korxonada ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishtirok etadi va o'zining natural moddiy holatini yo'qotmaydi hamda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotlarga qismlab o'tkazib boradi. Asosiy fondlar qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga o'tkazish jarayoni amortizatsiya deb, ushbu jarayonda to'plangan mablag'lar amortizatsiya ajratmalari deb ataladi.

Iqtisodiy maqsadlariga ko'ra, asosiy fondlar ishlab chiqarish va noishlab chiqarish fondlariga taqsimlanadi. Asosiy ishlab chiqarish fondlariga quyidagilar kiradi:

- ishlab chiqarish binolari (sexlarning ishlab chiqarish korpuslari, depolar, garajlar, omborxonalar, ishlab chiqarish xonalari va laboratoriyalar);
- inshootlar (nasos stansiyalar, tunnellar, ko'priklar va h.k.);
- har xil energiya, suyuq va gazsimon moddalar uzatadigan uzatuvchi uskunalar;
- mashinalar va asbob-uskunalar (energiyani, suyuq va gazsimon moddalarni ishlash va almashtirishga mo'ljallangan kuch mashinalari, generatorlar va gazogeneratorlar, elektrogeneratorlar, bug' qozonlari, havo kompressorlari);
- ishchi mashinalar va uskunalar (dastgohlar, presslar, konveyerlar va boshqa turli yordamchi asbob-uskunalar);
- o'lchov va tartibga soluvchi asboblari (laboratoriya asboblari, hisoblash mashinalari, kompyuterlar);
- transport vositalari;
- foydalanish muddati bir yildan kam bo'lmagan va qonunchilikda belgilab qo'yilgan qiymatlardagi asbob va ishlab chiqarish inventarlari.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarishda band bo'lgan barcha mutaxassis va xodimlar soni bilan birgalikda korxonaning *ishlab chiqarish apparati* deb ataladi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonida bajaradigan vazifasiga qarab aktiv va passiv fondlarga bo'linadi. Faol ishlab chiqarish fondlari mehnat bo'yumlarining tayyor mahsulotga aylanishida bevosita qatnashadi. Quvvat mashinalari va uskunalari, generatorlar, transformatorlar, ishchi mashina va uskunalari, tartibga soluvchi asboblari, texnologik liniyalari, mehnat qurollari.

Sust fondlar ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etmaydi, lekin ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda muhim vazifani bajaradi, mehnatkashlarning mehnat qilishlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratib beradi (binolar, inshootlar, jihozlar va h.k.).

Noishlab chiqarish asosiy fondlari korxonada asosiy fondlarining ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etmaydigan qismi bo'lib, o'z qiymatini tayyor mahsulotga o'tkazmaydi. Bularga korxonada balansida turuvchi turar joy, oshxona, profilaktoriy, klub, bolalar bog'chasi va yaslilar, sport-sog'lomlashtirish markazlari va h.k. kiradi.

Ishlab chiqarish miqyosining osishi natijasida korxonada shartnoma asosida o'ziga kerakli asosiy fondlarni yollaydi va ular ijaraga olingan hisoblanadi. Ijaraga oluvchi va ijaraga beruvchi o'rtasidagi mulk munosabatlari *lizing* deb ataladi.

Korxonada asosiy ishlab chiqarish fondlari aktiv qismi ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar miqdori shunchalik katta bo'ladi. Mashina va uskunalarni ishlatish muddati qanchalik yuqori bo'lsa, korxonaning ishlab chiqarish quvvati shunchalik past bo'ladi. Mahsulotlar sifati pasayadi, bekor turib qolishlar va talafotlarga payadi.

Xo'jalik amaliyotida asosiy fondlar *natural va qiymat* ko'rinishida hisobga olinadi. Natural baholash ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta qurollantirish va zamonaviylashtirish, asbob-uskunalarni ta'mirlash grafiklarini tuzish, ta'mirlash vositalariga bo'lgan ehtiyojni aniqlash imkonini bersa, qiymat bo'yicha baholash - asosiy fondlarni qayta ishlab chiqarish va rejalashtirish, ularning mavjud hajmini

aniqlash, amortizatsiya hajmini belgilash, asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasini tahlil qilish imkonini beradi.

Asosiy fondlarni baholashning quyidagi usullari mavjud:

• **boshlang'ich qiymatga** - asosiy vositalarni sotib olish uchun sarflangan xarajatlar, yetkazib berish, o'rnatish kabi pul xarajatlarning jami kiradi. Dastlabki baho asosiy fondlarning foydalanishga topshirgan paytda hisobga olingan dastlabki muvozanat narxini ko'rsatadi. Misol. Generator 150000 so'mga sotib olindi. Uni korxonaga yetkazib berish uchun 10000 so'm, o'rnatish uchun 20000 so'm sarflandi. Generatorlarning dastlabki to'la narxi - 180000 so'mga teng.

$$150000 + 10000 + 20000 = 180000 \text{ so'm}$$

• **tiklangan qiymati** - asosiy fondlar yoki ularning biron-bir qismini (binolar, qurilmalar, mashinalar, ishlab chiqarish uskunalari) hozirgi paytdagi inflyatsiya va boshqa omillarni hisobga olgan holda baholash. Baholashning bu usuli obyektning bugungi kunda qancha turishini ko'rsatadi. Misol: Transformator 2005 - yilda 300000 so'mga sotib olingan, xuddi shunday transformator 2007 - yil yanvar oyida 270000 so'mga sotib olindi. Ikkilatransformator muvozanat qiymati 570000 so'mni tashkil qiladi. 2007 - yil yanvar oyida ikkalatransformator tiklangan narxi 540000 so'm, chunki shu transformator hning bahosi 270000 so'mni tashkil qilgan edi. Bu baho asosiy fondlarning ma'naviy eskirganligini va yeyilganligini hisobga olmaydi.

• **qoldiq qiymat** - asosiy fondlarning eskirishini inobatga olgan holda, birlamchi va qayta tiklash qiymatlari o'rtasidagi farqdir.

Misol: Transformatorning narxi 50000 so'm, ishlash davri 8 yil u 5 yil ishlab chiqarishda bo'lgan. Transformatorning qoldiq qiymati - 18750 so'mni tashkil qiladi. Transformator ning amortizatsiya ajratmasi $50000/8 = 6250$ so'm. 5 yil davomida 31250 so'mlik qiymatini tayyor mahsulotga o'tkazgan $6250*5 = 31250$ so'm. Qoldiq qiymat $50000 - 31250 = 18750$ so'm.

Asosiy vositalarning korxonalar balansida aks ettiriluvchi, hisobga olish qiymati *balansqiymati* deb ataladi. Asosiy vositalarning qoldiq qiymatini asosiy vositalar balans qiymatidan eskirish so'mmasini ayirib topish mumkin. Asosiy fondlarning tugatilish qiymati bu - ishlab chiqarishdan chiqarilgan

(tugatilgan, yo‘q qilingan, lom) qiymatidir. Iqtisodiy ko‘rsatkichlarni hisoblash uchun asosiy fondlarning o‘rtacha yillik qiymati hisoblanadi.

$$F_{o'r} = F_{y.b} + \frac{F_k \cdot n_1 - F_{ch} \cdot n_2}{12},$$

bu yerda

$F_{o'r}$ - asosiy fondlarning o‘rtacha yillik qiymati;

$F_{y.b}$ - asosiy fondlarning yil boshiga qiymati (balans);

F_k - kiritilgan asosiy fondlar qiymati;

F_{ch} - fondlarning tugatilish, ishlab chiqarishdan chiqarilish qiymati;

n_1 - asosiy fondlarni kiritilgandan boshlab oylar soni;

n_2 - asosiy fondlarni chiqarilgandan boshlab oylar soni.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori 2016 yil 22 dekabr, PQ-2692-son

Sanoat tarmoqlari korxonalarining jismoniy ishdan chiqqan va ma’naviy eskirgan mashina-uskunalarini jadalyangilash, shuningdek, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida

Korxonalarda zamonaviy va jahon darajasida muvaffaqiyatli sinovdan o‘tgan texnologiyalarni ildam sur‘atlar bilan o‘zlashtirish, mamlakatimiz korxonalarini tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning raqobatdoshligini yanada oshirish, shu asosda sanoat tarmoqlarining barqaror rivojlanishini va eksport salohiyatining o‘shirishini ta’minlash, shuningdek, energiya samaradorligi va energiya tejamliligini standartlarining iqtisodiyotga faol tatbiq etilishini ta’minlash.

4.2. Asosiy fondlar amortizatsiyasi va emirilishi

Asosiy fondlar jismoniy va ma’naviy jihatdan eskirishi mumkin.

Jismoniy (moddiy) eskirish - asosiy fondlarning birlamchi xislatlarini ishlab chiqarishda qatnashishi natijasida yo‘qotishi va tabiiy eskirishida yuzaga keladi.

Ma’naviy eskirish - asosiy fondlarning qadrsizlanishi yoki texnik jihatdan muddatidan avval ish qobiliyatini yo‘qotishidir. Ma’naviy eskirish 2 xil ko‘rinishga ega:

- Asosiy fondlarularning ishlab chiqarish qiymatlari pasayishi natijasida qadrsizlanadi.

- Asosiy fondlar fan-texnika taraqqiyoti ta'siri ostida yanada samaraliroq fondlarning paydo bo'lishi natijasida qadrsizlanadi.

Asosiy fondlarni qayta ishlab chiqarish, ya'ni jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirgan asosiy fondlarning o'rnini iqtisodiy to'ldirish uchun korxonada bu vositalar qiymatidan amortizatsion ajratmalarni ayirib tashlaydi hamda bu ajratmalar keyinchalik xarajatlar sifatida mahsulot tannarxiga kiritiladi.

$$N_a = \frac{F_b - F_{ch}}{T_a * F_b} \cdot 100,$$

bu yerda

N_a - to'liq qayta tiklash uchun yillik amortizatsiya me'yori,%;

F_b – asosiy fondlarning boshlang'ich qiymati, so'm;

T_a – asosiy fondlarning me'yoriy xizmat vaqti, yil.

Yillik amortizatsiya ajratmalari (A_a) miqdori quyidagicha aniqlanadi.

$$A_a = \frac{F_b + T_k + M - F_{ch}}{T_a},$$

bu yerda

T_k – xizmat muddati davomida kapital ta'mirlashga sarflangan xarajatlar;

M – modernizatsiya qilishga sarflangan xarajatlar.

Amortizatsiya mablag'lari asosiy fondlarni to'liq qayta tiklash (renovatsiya), kapital ta'mirlash va uskunalarni modernizatsiya qilish uchun alohida ravishda yo'naltiriladi. Shu sababli, amortizatsiya me'yori ikki qismdan - fondlarni renovatsiya qilish ($N_{t.t}$) hamda kapital ta'mirlash va modernizatsiya qilish ($N_{k.t}$) dan iborat.

Birinch holda:

$$N_{t.t} = \frac{F_b - F_{ch}}{T_h * F_b} * 100\%,$$

bu yerda

T_h - asosiy fondlarning haqiqiy xizmat qilish vaqti, yil.

Ikkinchi holda:

$$N_{k.t} = \frac{T_k + M}{T_h * F_b} * 100\%$$

Ishlab chiqarish jarayonida asosiy fondlar asta-sekinlik bilan eskirishi sababli, ularning ish qobiliyatini ta'mirlash orqali tiklash zaruriyati tug'iladi. Asosiy fondlarni ta'mirlash kapital, o'rta va joriy turlarga bo'linadi. Bino va inshootlarni ta'mirlash o'z mazmuni, talab qilinuvchi muddat va mablag'lariga ko'ra mashina va uskunalarni ta'mirlashdan farq qiladi.

Ishlab chiqarish jarayonida asosiy fondlar asta-sekinlik bilan eskirishi sababli, ularning ish qobiliyatini ta'mirlash orqali tiklash zaruriyati tug'iladi. Asosiy fondlarni ta'mirlash kapital, o'rta va joriy turlarga bo'linadi. Bino va inshootlarni ta'mirlash o'z mazmuni, talab qilinuvchi muddat va mablag'lariga ko'ra mashina va uskunalarni ta'mirlashdan farq qiladi.

Mashina va uskunalarni **kapital ta'mirlashda** ular to'liq qismlarga bo'linadi va eskirgan qismlar almashtiriladi. Uskunalarni ikki marta kapital ta'mirlash orasidagi muddat **ta'mirlash sikli** deb ataladi. Mashina va uskunalar mahsus zavodlarda ta'mirlanadi.

O'rtacha ta'mirlash – texnik mazmuni, murakkabligi, bajariladigan ish hajmi va davriyligiga ko'ra, kapital ta'mirlashdan farq qiladi hamda sarflanuvchi mablag', vaqt va kuchni nisbatan kamroq talab qiladi. Bu jarayon korxonaning o'zida amalga oshiriladi.

Joriy ta'mirlashda, asosan, asbob-uskunalar tozalanadi, moylanadi, tekshiriladi, mayda kamchiqliklari bartaraf qilinadi, ya'ni uskunalarning foydalanishga doimiy tayyorligi ta'minlanadi.

4.3. Asosiy ishlab chiqarish fondlardan foydalanishni ko'rsatkichlari

Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning ikki guruhi mavjud:

Birinchi guruh – **umumlashtiruvchi va qiymat** ko'rsatkichlari bo'lib, ular asosiy fondlarning turli guruhlarini dinamika va statikada baholash, tahlil qilish,

zaxiralarni aniqlash va bashorat qilish imkonini beradi. Bunday ko'rsatkichlarga fond sig'imi, fond qaytimi, fond rentabelligi va boshqalar kiradi.

Ikkinchi guruh- *xususiy va natural* ko'rsatkichlar bo'lib, ko'proq, asosiy ishlab chiqarish fondlarining faol qismi- ishchilar, mashina va asbob-uskunalaridan foydalanish bilan bog'liq.

Ko'rsatkichlarning bu guruhi tarkibiga quyidagilar kiradi:

- asosiy ishlab chiqarish fondlari (mashina va asbob-uskunalar) dan **ekstensiv** foydalanish koeffitsienti, ulardan vaqt bo'yicha foydalanish darajasi;

- asosiy ishlab chiqarish fondlari (mashina va asbob-uskunalar) dan **intensive** foydalanish koeffitsienti, ulardan quvvat bo'yicha foydalanish darajasi;

- asosiy ishlab chiqarish fondlaridan **integral** foydalanish koeffitsienti, barcha ekstensiv va intensive omillardan birgalikda foydalanish.

Ekstensiv koeffitsient – dastgohlarning bir davr ichida (oy, yil) haqiqiy ishlagan vaqtini rejalashtirilgan vaqtga nisbati bilan aniqlanadi.

$$K_{eks} = \frac{t_{haq}}{t_{rej}},$$

bu yerda

t_{haq} - haqiqiy foydalanilgan vaqt; soat

t_{rej} - rejaga asosan foydalanish muddati; soat

Asbob-uskunalarining ekstensiv ko'rsatkichini yaxshilash uchun ularning smenali koeffitsientini oshirish, smenalar orasida bekor turib qolishlarga barham berish, dastgohlarni ta'mirlash vaqtini qisqartirish, mehnat intizomini mustahkamlash va boshqa tadbirlarni amalga oshirish zarur.

Uskunalarining **smenalik koeffitsienti** – sutka davomida mashina-smenalarning o'rnatilgan uskunalar umumiy soni yoki ishchi o'rinlariga nisbatidir. U quyidagicha aniqlanadi:

$$K_{sm} = \frac{MS}{A_{u.s}},$$

bu yerda

MS – sutka davomida haqiqiy ishlagan mashina-smenalar yig'indisi;

$A_{u.s}$ – o‘rnatilgan asbob-uskunalarining umumiy soni.

Uskunalarining smenalilik koeffitsientini aniqlashning yana bir yo‘li bo‘lib, unga ko‘ra korxonalarining bir emas, ikki yoki uch smenada ishlashi va bunda uskunalarining barchasidan ham to‘liq foydalanilmasligi ko‘zda tutiladi. Masalan: sexda 300 dona uskunalar o‘rnatilgan bo‘lib, birinchi smenada 270 tasi, ikkinchi smenada esa 220 tasi ishlagan. Uskunalarining smenalilik koeffitsienti $1,63$ ($(270+220)/(300)$) ni tashkil qiladi.

Intensiv koeffitsient - ma‘lum bir vaqt ichida haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulot miqdorini bildiradi. U haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatini rejalashtirilgan mahsulot qiymatiga nisbati bilan aniqlanadi.

$$K_{int} = \frac{ICH_{haq}}{ICH_{rej}},$$

bu yerda

ICH_{haq} - haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori;

ICH_{rej} - mahsulot ishlab chiqarish rejasi.

Dastgohlardan **integral foydalanish koeffitsienti** uskunadan intensiv va ekstensiv foydalanish koeffitsientlarining ko‘paytmasi orqali aniqlanib, uning vaqt va quvvat bo‘yicha band bo‘lishini majmuaviy tavsiflaydi.

$$K_{integr} = K_{eks} * K_{int}.$$

4.4. Asosiy ishlab chiqarish fondlardan foydalanishni yaxshilash yo‘nalishlari

Korxonada asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilashning asosiy yo‘nalishlari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

- smena davomida uskunalar bekor turib qolishini qisqartirish va uning oldini olish;
- uskunalarining smenalilik koeffitsientini oshirish;
- bekor turuvchi uskunalarini qisqartirish va tugatish;
- ta‘mirlash va profilaktika tadbirlarini o‘z vaqtida va sifatli ravishda amalga oshirish;

- uskunalarni ekspluatatsiya qiluvchi xodimlar malakasini oshirish;
- ishlab chiqarishni tashkil etish va resurslar bilan ta'minlashni yaxshilash.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari hajmi va ulardan foydalanish darajasi korxonaning *ishlab chiqarish quvvati* kattaligini belgilaydi.

Ishlab chiqarish quvvati ma'lum bir vaqt davomida ilg'or texnologiyalardan foydalanib, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishning ilg'or sharoitlarida ishlab chiqarish mumkin bo'lgan mahsulotlarning darajasidir.

Ishlab chiqarish quvvati ishlab chiqarilayotgan mahsulot nomenklaturasi hamda xizmat ko'rsatish doirasini hisobga olgan holda aniqlanadi. Ishlab chiqarish quvvati sifatli mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha salohiyat imkoniyatlarini ifodalaydi.

Bozor sharoitida xo'jalik faoliyatining subyektu u yoki bu mahsulotga bo'lgan talabni qondirishga mo'ljallangan. Iste'molchilar talabi, bozorni marketing izlanishlari orqali aniqlanadi va talabdan kelib chiqib, korxonaning to'liq ishlab chiqarish quvvatini belgilaydi. Avvalo ishlab chiqarishning mavjud quvvatlari aniqlanadi, so'ngra quvvatni oshiruvchi qo'shimcha resurslar aniqlanadi. Talabning oshishi qo'shimcha ishlab chiqarish quvvati kiritilishini talab qiladi. Iqtisodiy mustaqillik sharoitida iste'molchilar bilan o'zaro munosabatlar ham o'zgara boshlaydi: birinchi navbatda ishlab chiqarishni har tomonlama o'zgartira olish, ikkinchidan tashqi o'zgarishlarga o'z vaqtida moslashish kerak bo'ladi.

Ishlab chiqarish quvvati bir qator *omillarga* bog'liq:

- ishlab chiqarish dasturining mehnat sig'imiga;
- xo'jalik subyektiningishvaqtiga;
- asbob-uskunalarining ishlash vaqtiga;
- mahsulot ishlab chiqarilayotgan xom-ashyo va materiallar tarkibi va sifatiga;
- ishlatilayotgan texnika va texnologiyalarning darajasiga;
- ishchilarning malakasiga.

Ishlab chiqarish quvvatining ko'rsatkichlari uzoq muddatli strategiyani ishlab chiqishda muhim hisoblanadi. Quvvatning **loyiha, kiruvchi, chiqquvchi va o'rtacha yillik turlari mavjud.**

Loyiha quvvati qurilish loyihasida ko'zda tutilgan bo'ladi. Qayta tiklash, kengaytirish va texnik jihatdan qayta qurollantirish natijasida loyiha quvvati kattalashtirilishi mumkin.

Kiruvchi quvvat – bu rejalashtirilgan davr boshidagi quvvat, buxgalteriya hisob-kitoblari asosida aniqlanadi.

Chiqish quvvati – bu hisobot davri oxiridagi quvvat. U hisoblash yo'li bilan aniqlanadi.

$$M_{ox} = M_b + M_{yan} - M_{e.ch},$$

bu yerda

M_{ox} – oxirgi hisobotga asoslangan quvvat;

M_b - boshlang'ich quvvat;

M_{ya} - yangi qurilish (kengaytirish, ta'mirlash) natijasidagi quvvat;

$M_{e.ch}$ – ekspluatatsiyadan chiqqan quvvat

- o'rta arifmetik hisob-kitobga tayangan, yil davomida ishga tushirilgan yoki to'xtatilayotgan quvvatdir. Yil davomida korxonaga bo'lgan o'rtacha quvvat, bir yillik o'rtacha **O'rtacha yillik quvvat** quvvat deyiladi va u quyidagicha topiladi.

$$M_{o'r} = M_b + \frac{M_k * n_1 - M_{ch} * n_2}{12},$$

bu yerda

M_b - yil boshidagi quvvat;

M_k – yil mobaynida kiritilgan quvvat;

M_{ch} -yil mobaynida ishlab chiqarishdan chiqarilgan quvvat;

n_1 - ekspluatatsiya vaqtidagi oylar soni;

n_2 - ekspluatatsiyadan chiqqan muddatdan hisob-kitob muddatigacha bo'lgan oylar soni.

Xulosa

Har bir mamlakatning iqtisodiy qudrati va taraqqiyoti uning tabiiy va moddiy resurslari, ayniqsa mamlakat miqyosida yaratilgan asosiy va aylanma fondlarning miqdori va sifatiga bog'liq bo'ladi.

Shu sababli O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoat ishlab chiqarishining asosiy fondlarini yildan yilga ko'payishiga e'tibor qaratib kelinmoqda.

Sanoat ishlab chiqarishini izchil modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qurollantirish natijasida asosiy fondlarning tarkibida sezilarli siljishlar sodir bo'ldi. Yangidan yangi jihozlar, asbob-uskunalar, qurilmalar, hisoblash texnikasi va ishlab chiqarish inventarlari salmog'i oshib bormoqda.

Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash o'ta dolzarb masala bo'lganligi uchun ham unga alohida ahamiyat berilmoqda, natijada esa yildan-yilga fond qaytimi oshib bormoqda.

Nazorat savollari

1. Asosiy fondlarning mohiyati, ahamiyati, tarkibi.
2. Iqtisodiy maqsadigako'raasosiy fondlar.
3. Asosiy fondlarnibaholashusullariqanday?
4. Ishlabchiqarishfondlariningo'rtachayillikqiymatidegandanimanitushunasiz va u qandayhisoblanadi?
5. Asosiy fondlarningeskirishturlariqanday?
6. Amortizatsiyanima? Amortizatsiya ajratmalari deb nimaga aytiladi?
7. Ta'mirlash sikli deb nimaga aytiladi?Asosiy fondlarni ta'mirlashning qanday turlarini bilasiz?
8. Asosiyfondlardanfoydalanishko'rsatkichlariqaysilar?
9. Ekstensiv, intensivva integral ko'rsatkichlarnimanianiqlaydi?
10. Asosiyishlabchiqarishfondlaridanfoydalanishniyaxshilashningasosiy yo'nalishlarinisanang.

5-Bob. ENERGETIKA KORXONALARINING AYLANMA MABLAG'LARI

5.1. Aylanma fondlar va aylanma mablag'lar tarkibi va tuzilishi

Korxonalar ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilishda mehnat qurollari va ish kuchidan tashqari, *aylanma mablag'larga* ham ega bo'lishlari zarur. Aylanma mablag'lar ishlab chiqarishning aylanma fondlari va muomala fondlarini tashkil qilishga mo'ljallangan pul mablag'laridan iborat. Aylanma mablag'lar korxonaning hisob raqamida naqd pul ko'rinishida jamg'ariladi. Aylanma mablag'lar ishlab chiqarish va uning uzluksizligini ta'minlashning moddiy asosi hisoblanadi.

Korxonaning aylanma mablag'lari *aylanma fondlar va muomala fondlariga* taqsimlanadi.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari korxonada ishlab chiqarish fondlarining bir qismi bo'lib, bitta ishlab chiqarish sikli davomida sarflanadi hamda natural shaklini o'zgartirib, o'z qiymatini to'lig'icha tayyor mahsulot tannarxiga o'tkazadi. Aylanma ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonining majburiy elementi ishlab chiqarish xarajatlarining asosiy qismi hisoblanadi.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari uch guruhga bo'linadi:

- ishlab chiqarish zaxiralari;
- tugallan maganishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar;
- kelgusi davr xarajatlari.

Ishlab chiqarish zaxiralari - ishlab chiqarishning uzluksiz davom etishi uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i, ko'mir, gaz, torf, mazut, xarid qilinuvchi yarim tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar, qadoqlash va o'rov materiallari, ehtiyot qismlar, yoqilg'i-moylash materiallaridan iborat mehnat predmetlari.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari korxonada ishlab chiqarish fondlarining bir qismi bo'lib, bitta ishlab chiqarish sikli davomida sarflanadi hamda natural shaklini o'zgartirib, o'z qiymatini to'lig'icha tayyor mahsulot tannarxiga o'tkazadi. Aylanma

ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonining majburiy elementi ishlab chiqarish xarajatlarining asosiy qismi hisoblanadi.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari uch guruhga bo'linadi:

- ishlab chiqarish zaxiralari;
- tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar;
- kelgusi davr xarajatlari.

Ishlab chiqarish zaxiralari - ishlab chiqarishning uzluksiz davom etishi uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i, ko'mir, gaz, torf, mazut, xarid qilinuvchi yarim tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar, qadoqlash va o'rov materiallari, ehtiyot qismlar, yoqilg'i-moylash materiallaridan iborat mehnat predmetlari.

Xom ashyo deb, qazib olish yoki ishlab chiqarish uchun ma'lum darajada mehnat sarflangan va shu mehnat natijasida bir qadar o'zgargan mehnat bo'yumiga aytiladi. Ishlab chiqarish jarayonida xomashyo tayyor mahsulot yoki yarimfabrikat hosil qiladi

Xomashyo resurslarini xomashyodan farq qilmoq kerak. Xomashyo resurslariga mamlakatdagi foydali qazilma konlari, o'rmon maydonlari, uy hayvonlari va shu kabi tabiiy boyliklar kirsa, ular qazib chiqarilgan yoki ishlab chiqarish uchun mehnat sarflangandagina (Mehnat vositasi yordamida ovlangan hayvonlar, qazib olingan ma'danlar, kesilgan daraxtlar va boshqalar) xomashyoga aylanishi mumkin.

Tugallanmagan ishlab chiqarish - ishlab chiqarish jarayoniga kirgan turli bosqichlarni o'tayotgan hali to'liq mahsulot holiga kelmagan materiallar.

Yarim tayyor mahsulotlar - texnologiya jarayonlarining ayrim bosqichlarini o'tgan, lekin tayyor mahsulotga aylanishi uchun keyingi bitta yoki bir nechta ishlov berish va yig'ish bosqichlarini talab qiluvchi mehnat bo'yumlari.

Kelgusi davr xarajatlari - ayni paytda ishlab chiqarilayotgan, lekin kelajakdagi mahsulotlarga mansub bo'lgan yangi turdagi mahsulotlarni tayyorlash xarajatlari (asbob-uskunalarni qayta rejalashtirish, mahsulotlarning yangi turlarini tayyorlashga sarflanuvchi xarajatlari yangi turdagi mahsulotlarni loyihalash,

tayyorlash va o'zlashtirish, mutaxassislarni o'qitish va qayta tayyorlash xonalarini ijaraga olish).

Muomala fondlari korxonaning tayyor mahsulot zaxirasini yaratish uchun mo'ljallangan pul mablag'lari, chek va veksellar, aksiyadorlarning qarzlari, turli xil debitorlik qarzlari, bank va kassalarning hisob raqamlaridagi mablag'lardan iborat bo'ladi. Muomala fondlari va aylanma fondlari birgalikda korxonaning *aylanma mablag'larini* tashkil qiladi.

5.2. Aylanma mablag'lardan oqilona foydalanish

Aylanma mablag'lardan quyidagi hollarda foydalaniladi:

- xomashyo, material, ehtiyot qismlar hamda ishlab chiqarishni tashkil qilishda, zarur bo'lgan mehnat predmetlari sotib olishda;
- ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilinuvchi elektr energiyasi, yoqilg'i kabi resurslar uchun haq to'lashda;
- korxonani tashkil etish va faoliyat yuritish davrida oylik ish haqi to'lanishi;
- soliq va boshqa to'lovlarni to'lashda.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari aylanma mablag'larning eng faol qismi bo'lsa, muomala fondlari ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etmaydi hamda yangi iste'mol qiymatini yaratmaydi. Aylanma mablag'lar doimo aylanishda bo'lishi zarur, ularning samaradorligi va korxonaga iqtisodiga ta'siri shunda ko'zga tashlanadi.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari tarkibiy qismlari yoki elementlari o'rtasidagi foizlarda ifodalanuvchi o'zaro munosabatlar *aylanma ishlab chiqarish fondlarining tuzilmasini* tashkil qiladi. Aylanma ishlab chiqarish fondlari va muomala fondlari o'rtasidagi foizlardagi munosabatlar korxonaga *aylanma mablag'larining tuzilmasi* deb ataladi.

Aylanma mablag'larning to'liq aylanishi uch bosqichdan iborat bo'lib, bu jarayonda mahsulot ishlab chiqariladi va sotiladi.

- aylanma mablag'lar pul shaklidan tovar zaxiralariга aylanadi (P - T);

- ishlab chiqarish, ya'ni mahsulotni tayyorlash jarayoni (T);
- tovar sotiladi va yana pul shaklini oladi (T - P) .

Aylanma mablag'lar shakllanish manbaiga ko'ra *xususiy va qarz mablag'larga* bo'linadi.

Xususiy aylanma mablag'lar doimo korxonada bo'lib, xususiy resurslar, foyda hisobiga shakllanadi (ish haqi bo'yicha qarzlari, ta'minotchilar yoki hamkorlar qarzlari, bo'yurtmachilar to'lagan pullar). Bu mablag'lar xususiy mablag'larga tenglashtirilgan mablag'lar yoki korxonaning barqaror passivlari deb ataladi.

Qarzga olingan aylanma mablag'lar doimo harakatda bo'lmaydi hamda korxonaning mahsulotlarni sotishdagi qiyinchiliklar, moddiy-tovar boyliklar bilan ta'minlash, mahsulot ishlab chiqarishni oshirish, vaqtinchalik ehtiyojlarni qoplash uchun foydalaniladi (bank kreditlari, kreditorlik qarzlari).

Aylanma mablag'lar *me'yorlashtiriluvchi va me'yorlashtirilmaydigan* turlarga bo'linadi.

Me'yorlashtiriluvchi aylanma mablag'lar- korxonada omborlaridagi ishlab chiqarish zaxiralari (xomashyo, materiallar, yoqilg'i), tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va tayyor mahsulotlar.

Me'yorlashtirilmaydigan aylanma mablag'lar - xaridorga berib yuborilgan tayyor mahsulotlar, hisob raqamidagi pul mablag'lari.

Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish korxonaning uzluksiz ishlashini ta'minlaydigan moddiy boylik va boshqa resurslarning minimal, lekin yetarli zaxiralarini shakillantirish uchun zarur bo'lgan pul mablag'larini aniqlashda ifodalanadi. Aylanma mablag'larning me'yoriyidagi formula bilan hisoblanadi:

Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish korxonaning uzluksiz ishlashini ta'minlaydigan moddiy boylik va boshqa resurslarning minimal, lekin yetarli zaxiralarini shakillantirish uchun zarur bo'lgan pul mablag'larini aniqlashda ifodalanadi. Aylanma mablag'larning me'yoriyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$N_{ay.m} = N_{ich.z} + N_{t.ich} + N_{t.m} + N_{k.d.x}$$

bu yerda:

$N_{ich.z}$ - ishlaab chiqarish zaxiralari;

$N_{t.ich}$ - tugallanmagan ishlab chiqarish;

$N_{t.m}$ - tayyor mahsulot;

$N_{k.d.x}$ – kelgusi davr xarajatlari.

Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish va ayniqsa, moddiy resurslarni sarflash me'yorlarini belgilashda quyidagi tamoillarga amal qilish lozim:

- me'yorlarning progressivligi va dinamikligi;
- me'yorning iqtisodiy va ishlab chiqarish-texnikaviy jihatdan asoslanganligi;
- xomashyo, material, yoqilg'i, elektr energiyasi va boshqa resurslar o'lchamini to'g'ri tanlash;
- chiqit va yo'qotishlarning oldini olish;
- eskirgan me'yorlarni qayta ko'rib chiqish hamda ularni fan-texnika taraqqiyoti yutuqlariga mos holga keltirish.

Resurslarni me'yorlashtirishda bir nechta usullar qo'llaniladi:

- o'tgan yillar davomida amalda sarflangan resurslar to'g'risidagi hisobot ma'lumotlarini o'rganish hamda bir necha yillar davomida ro'y bergan pasayishlarni hisoblashga asoslanuvchi statistika-tajriba usuli;
- laboratoriya tajribalariga asosan yaratilgan hamda instrumentlar va yordamchi materiallar sarflanishi me'yorini aniqlashda qo'llanuvchi laboratoriya-texnikaviy usul;
- yuzaga kelgan ishlab chiqarishs haroitlaridan tashqari boshqa korxonalarining ilg'or tajribalari va yutuqlarini ham hisobga olish imkonini beruvchi, moddiy resurslardan foydalanishni me'yorlashtirishning mukammalroq usuli hisoblanuvchi hisob-tahliliy usul.

Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish tadbirlari ishlab chiqarish zaxiralarini me'yorlashtirish, tugallanmagan ishlab chiqarishning optimal kattaligi, tayyor mahsulot qoldiqlari va kelgusi davr xarajatlarini aniqlash bilan bog'liq vazifalarni yechishga yordam beradi.

5.3. Aylanma mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari

Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish ko'rsatkichi:

- aylanish ko'effitsienti;
- yuklanish ko'effitsienti;
- bir marta aylanish davomiyligi.

Aylanish ko'effitsienti aylanma mablag'larning ma'lum bir vaqt davomida amalga oshiruvchi aylanishini ifodalaydi yoki aylanma mablag'larning har bir so'miga to'g'ri keluvchi sotilgan mahsulotlarni ko'rsatadi.

$$K_a = \frac{S_m}{Q_a},$$

bu yerda

K_a – aylanish ko'effitsienti

S_m – sotilgan mahsulot hajmi, so'm;

Q_a – aylanma mablag'larning o'rtacha qoldiq hajmi, so'm.

Korxonaning bir yil mobaynida sotilgan mahsulotlari hajmi 1 000 000 so'mni tashkil qiladi. Aylanma mablag'lar me'yori 250 000 so'm, aylanish ko'effitsienti

$$K_a = 4.$$

Aylanma mablag'larning yuklanish ko'effitsienti sotilgan har 1 so'm mahsulotga sarflangan aylanma mablag'ni ifodalaydi.

$$K_{yu} = \frac{Q_q}{S_m}.$$

Bir marta *aylanish davomiyligi* kunlarda o'lchanadi hamda shu davrdagi kunlar sonini aylanish ko'effitsientiga nisbati orqali hisoblanadi.

$$T = \frac{K}{K_a},$$

bu yerda

K - kunlar soni (360, 90).

5.4. Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish. Aylanishini tezlashtirish

Aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirish, ulardan samarali foydalanish quyidagilarni talab qiladi:

- fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini keng qo'llash;
- ishlab chiqarishning barcha jarayonlarida ilmiy jihatdan asoslangan me'yor va me'yorilar tizimini yaratish;
- korxonalarni uzoq muddatli xo'jalik aloqalari yuritishga o'tkazish;
- mahsulotlar, moliyaviy, moddiy va kuch-quvvat resurslarining sifat balansini tuzish;
- boshqarish tizimini tashkil etishning va rag'batlantirishning optimal shakllarini qo'llash.
- Texnologik jarayonlarni yaxshilash;
- Xomashyoni kompleks qayta ishlash usullarini rivojlantirish;
- Ishlab chiqarishni tashkil etishni yaxshilash.

Aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirish uchun ularni ishlab chiqarish va muomalada bo'lish muddatini qisqartirish kerak. Aylanma mablag'lardan foydalanishni yaxshilash, ularning aylanishini tezlashtirish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omilidir.

Misol: korxonada 10 mln. so'mlik aylanuvchi mablag'ga ega. Bitta aylanish davomiyligi 90 kun. Demak, aylanma mablag'larning aylanish darajasi $K_a = 4$ ga teng.

$$K_a = \frac{360}{90}.$$

Aylanma mablag'larning 1 so'miga 4 so'mlik mahsulot ishlab chiqariladi, korxonada yil davomida 40 mln. so'mlik mahsulot ishlab chiqaradi. Agar korxonada bir aylanish davomiyligini 10 kunga qisqartirsa, ya'ni T - bir aylanishning davom etishi 90 kun emas 80 kun bo'lsa, unda aylanish darajasi $K_a = 4,5$ ga teng

$$K_a = \frac{360}{80}.$$

Korxonada yil davomida 45 mln. soʻmlik mahsulot ishlab chiqaradi. Agar aylanish darajasi yiliga 4,5 ga teng boʻlganda 40 mln. soʻmlik mahsulot ishlab chiqarish rejalashtirilgan boʻlsa, unda kam miqdorda aylanuvchi mablagʻ talab qilinadi. $40 \text{ mln.} : 4,5 = 8,888 \text{ mln. soʻm}$, yaʼni 1,112 mln. soʻm aylanuvchi mablagʻ boʻshatib olinadi (10 mln. - 8,888 mln.).

Aylanma mablagʻlar mutlaq va nisbiy ozod qilinadi.

Mutlaq ozod qilish korxonaning aylanma mablagʻlarga boʻlgan ehtiyojini kamaytirishni ifodalaydi hamda mavjud resurslardan oqilona foydalanishga oid chora-tadbirlar hisobiga amalga oshiriladi.

Misol: Korxonada aylanma mablagʻlarining oʻrtacha miqdori 2016-yilda 10 mln. soʻmni tashkil qilgan. 2017-yilda ishlab chiqarish hajmi oʻzgarmagan holda 9 mln. soʻm miqdorida ehtiyoj rejalashtirilmoqda. Asosiy vositalarning mutlaq ozod qilinishi 1 mln. soʻmni tashkil etadi.

Nisbiy ozod qilish aylanma mablagʻlar hajmining oʻzgarishini hamda sotilgan mahsulot hajmining oʻzgarishini aks ettiradi. Uni aniqlash uchun hisobot yilida aylanma mablagʻlarga ehtiyojni, mahsulotni mazkur davr mobaynida sotish boʻyicha haqiqiy aylanish hamda oʻtgan davrdagi aylanishini inobatga olgan holda hisoblash zarur.

Xulosa

Ishlab chiqarishida asosiy fondlar bilan bir vaqtning oʻzida aylanma mablagʻlar ham harakatda boʻladi. Aylanma fondlarning ashyoviy mazmunini asosiy va yordamchi materiallar, tugallanmagan ishlab chiqarish, yarimfabrikatlar, ehtiyot qismlar, kam baholi hamda tez toʻziydigan buyum va inventarlar, turli idishlar (taralar) tashkil etadi. Aylanma mablagʻlarga esa tayyor mahsulot, yoʻldagi mahsulot va hisobdagi pullar ham kiradi.

Aylanma mablagʻlardan foydalanishni yaxshilash mavjud xom ashyo va materiallar bilan ishlab chiqarish koʻlamini yuqori darajaga koʻtarish, tarmoqlar oʻrtasida yuqori tejamli nisbatlarni (proporsiyalami) belgilash, mehnat

unumdorligini oshirish va mahsulot tannarhini pasaytirishga imkon yaratadi. Ishlab chiqarishni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish xom ashyo va materiallardan, yoqilg'i va elektr energiyasidan oqilona foydalanishni talab etadi.

Moddiy resurslarni tejash maqsadida ko'p omillardan foydalanish mumkin. Resurslarni tejashning asosiy omillariga ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik yangilash va diverfikatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni keng jalb etish, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishni yaxshilash, tejamkorlikni rag'batlantiruvchi dastak va stimullardan keng foydalanish kiradi.

Nazorat savollari

1. Aylanma mablag'lar nima?
2. Korxonaning aylanma mablag'lari qanday fondlarga bo'linadi?
3. Aylanma ishlab chiqarish fondlari necha guruhga bo'linadi?
4. Aylanma mablag'larning to'liq aylanishi necha bosqichdan iborat?
5. Me'yorlashtiriluvchi va me'yorlashtirilmaydigan aylanma mablag'lar.
6. Me'yorlashtirishda qo'llaniladigan usullar.
7. Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish ko'rsatkichlari nima?
8. Aylanma mablag'lar aylanishini tezlashtirish nimalarni talab qiladi?

6- Bob. SANOAT KORXONALARINING MEHNAT RESURSLARI

6.1. Mehnat resurslarini tasniflash

Zamonaviy korxonalar faoliyatida mehnat qurollari va mehnat predmetlaridan tashqari kadrlar ham katta ahamiyatga ega. Kadrlar ishlab chiqarish jarayonini tashkil etuvchi uch asosiy omilning asosiysi hisoblanadi. Aynan kadrlar ishlab chiqarishni boshqarib, joriy va istiqboldagi rivojlantirishni amalga oshiradilar. Kadrlarning kasbiy malakasi qanchalik yuqori bo'lsa, korxonalarining iqtisodiy va ishlab chiqarish ko'rsatkichlari shunchalik yuqori bo'ladi.

2020 yilda O'zbekistonda 500 ming yangi ish o'rinlari yaratilishi ko'zda tutilmoqda.

Salohiyat(potensial) tushunchasi lotin tilidan olingan bo'lib, imkoniyat, kuch-quvvat ma'nosini anglatadi.

Kadrlar salohiyati - mehnat resurslarining umumiy soni va jinsi, yoshi, ma'lumoti, kasbiy ko'nikmalari, korxonaning u yoki bu bo'g'inlarida va jamoatchilik ishlab chiqarishida qatnashishi bilan ifodalanuvchi mehnat resurslari yoki imkoniyatlarini ifodalaydi.

Kadrlar korxonada mehnat bilan band bo'lgan hamda korxonaga shaxsiy tarkibiga kiruvchi turli kasbiy - malakaviy guruhlardagi xodimlar majmuasidir. Korxonaning mehnat resurslari uning ish kuchini tavsiflaydi.

Ish kuchi - insonning mehnat qilishga jismoniy va aqliy qobiliyatlari hisoblanadi. Bozor munosabatlari sharoitida mehnat qobiliyati ish kuchini tovar holiga keltiradi. Uning boshqa tovarlardan farqi:

- o'z qiymatidan ortiq bo'lgan qiymat yaratadi;
- uni jalb qilmasdan biron-bir ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish mumkin emas;
- asosiy fondlar va aylanma mablag'lardan samarali foydalanish darajasi ish kuchiga bog'liq.

Ish kuchidan samarali foydalanishga quyidagi **omillar** ta'sir ko'rsatadi: xodimlarning moddiy manfaatdorligi, atrof-muhit, aqliy, jismoniy va asablar kuchlanishi, boshqarish usullari va h.k.

6.2.Mehnat resurslarini tarkibi va tuzilishi

Barcha sanoat, shu jumladan energetika korxonalarining shaxsiy tarkibi, asosan, etkazib berish va texnik xizmat ko'rsatish sohalarida ishlaydigan, shuningdek uy-joy, kommunal, tibbiy, oziq-ovqat, yong'in xizmati, oshxonalarda ishlaydigan sanoat ishlab chiqarishiga (PPP) bo'linadi. harbiylashtirilgan xavfsizlik va korxonaning boshqa yordamchi bo'linmalari.

Sanoat ishlab chiqarish personali operatsion, ta'mirlash va ma'muriy-bosqaruvga bo'linadi.

Energetikada - elektr stantsiyalarida, tarmoqlarda va energiya birlashmasining boshqa korxonalarida ishlash uchun turli kasb va mutaxassisliklarning keng doirasi talab etiladi.

Sanoat ishlab chiqarishi personali quyidagi toifalarga bo'linadi.

- ishlab chiqarishda asosiy, yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarish jarayonlariga bevosita xizmat ko'rsatadigan ishchilar;

- asosan yordamchi va ma'muriy funksiyalarni bajaradigan xizmatchilar;

- yuqori yoki o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lgan butun energiya korxonasining ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini texnik, iqtisodiy va tashkiliy boshqarishni amalga oshiradigan muhandis-texnik xodimlar;

- oddiy yordamchi ishlarni bajaradigan, odatda kasbiy malaka talab qilmaydigan kichik xizmatchilar - tozalash, xavfsizlik va hk.;

- turli mutaxassislik va kasblarning talabalari, shu qatorda vaqtincha innovatsiyalarni o'rganish uchun yuborilgan tinglovchilar va boshqalar.

Mutaxassisliklar uchun razryadlar (toifalar) belgilanadi, masalan, 3-toifali mexanik, 5-toifali elektrik. Tarif-malaka ma'lumotnomasiga ko'ra, oltita razryad mavjud - 1 dan 6 gacha.

Muhandis-texnik xodimlarga kategoriyalar tayinlanadi:

1-darajali muhandis, 3-toifali muhandis-iqtisodchi, 2-toifali muhandis-sozlovchi va boshqalar. Bu erda malaka teskari tartibda baholanadi - eng yuqori toifa odatda 1-chi, kattaroq raqamlar past malaka.

Kamdan kam hollarda, 1-dan yuqori - "nol" toifasi mavjud.

Energetika korxonalarida va umuman energetika sohasida energiya ishlab chiqarish jarayonlarining uzluksizligi tufayli ish kun bo'yi davom etadi, shuning uchun ishlaydigan xodimlarning asosiy qismini navbatchilar tashkil qiladi.

Energiyani uzluksiz etkazib berish uchun (energetika korxonalarining maqsadli funksiyasi) energiya uskunalarini doimiy ravishda ta'mirlashga bo'lgan ehtiyojni keltirib chiqaradi, shuning uchun energiya korxonalarida (elektr stantsiyalari

yoki energiya tizimlari) juda ko'p miqdordagi ta'mirlanuvchilarni o'z ichiga oladi, ularning soni ba'zan energetika xodimlari umumiy hajmning 70 foizini tashkil qiladi.

Murakkab energiya uskunalari energetiklardan ixtisosligidan tashqari yuqori malaka, bilm, murakkab bo'lgan elektr stantsiyalari bilan ishlashda texnik xizmat ko'rsatish va xavfsizlik qoidalarini (MOT va xavfsizlik) talab qiladi.

Korxonada xodimlarining ro'yxat bo'yicha tarkibi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- sanoat ishlab chiqarish personali (SICHP) - asosiy va yordamchi sexlar, zavod boshqaruvi, laboratoriya, ilmiy-tadqiqot va tajriba-loyihalashtirish bo'limlari, hisoblash markazi xodimlari;

- noishlab chiqarish personali - uy-joy, kommunal va yordamchi xo'jaliklarda, sog'liqni saqlash, profilaktika va ta'lim muassasalarida faoliyat yurituvchi xodimlar;

- rahbarlar - direktor, direktor o'rinbosarlari, bosh mutaxassislar, bo'lim boshliqlari, ya'ni muhandis-texnik personal (MTP);

- xizmatchilar - hujjatlarni tayyorlash, hisob-kitob va nazorat qilish, xo'jalik xizmati xodimlari (agentlar, g'aznachilar, ish yurituvchilar, kotiblar, statistlar va h.k.).

Korxonada SICHPning asosiy va ko'p sonli qismini ishchilar tashkil qilib, ular mahsulot ishlab chiqarish, ta'mirlash va uskunalarga xizmat ko'rsatishda qatnashadilar, mehnat predmetlarini tashish va mahsulot tayyorlashni amalga oshiradilar, qurish-ta'mirlash ishlarini bajaradilar.

Kadrlarning korxonada harakatlanishini tavsiflash uchun quyidagi **ko'rsatkichlar** hisoblanadi va tahlil qilinadi:

Ishchilarni ishga qabul qilish bo'yicha aylanish koeffitsienti (K_{qq}):

$$K_{qq} = \frac{\text{ishga qabul qilingan personal soni}}{\text{personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Ishdan ketish bo'yicha aylanish koeffitsienti ($K_{i.k}$)

$$K_{i.k} = \frac{\text{ishdan bo'shagan personal soni}}{\text{personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Kadrlar oqimi koeffitsienti ($K_{k.o}$)

$$K_{k.o} = \frac{\text{o'z xohishiga ko'ra, mehnat intizomini buzganlik uchun ishdan bo'shagan xodimlar soni}}{\text{personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Korxonada personal tarkibining doimiylik koeffitsienti ($K_{p.d.t}$)

$$K_{p.d.t} = \frac{\text{butun yil davomida ishlagan personal soni}}{\text{personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Bozor munosabatlari sharoitida korxonaning kadrlar **siyosati**.

Korxonada ishlab chiqarish faoliyatining joriy va istiqboldagi strategiyasi kadrlar siyosati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ish kuchini yollash, joylashtirish va rejalashtirish;
- xodimlarni o'qitish, tayyorlash va malakasini oshirish;
- kadrlarni xizmat lavozimlari bo'yicha yuqori pog'onaga ko'tarish;
- yollash shartlari, mehnat va unga haq to'lash sharoitlari;
- mehnat jamoasida qulay ruhiy muhitni yaratish.

Kadrlar siyosati birinchi o'rinda insonni ishlab chiqarish va turmushdagi yangi axloqini shakllantirish, ikkinchidan, novatorlik va yuqori mehnat unumdorligiga manfaatdorligini rivojlantirishi lozim.

Korxonaning kadrlar siyosati amaliyotda faqat ichki vazifa va muammolarni hal qilishdan tashqari, bandlik sohasida davlat siyosatiga tayanadi va quyidagilarni ko'zda tutadi:

- fuqarolarning mehnat huquqi va kasb tanlash erkinliklarini amalga oshirishda bir xil imkoniyatlarga ega bo'lishini ta'minlash;

- fuqarolarning mehnat va tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, ularning ishlab chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga bandlik sohasidagi faoliyatni iqtisodiy va ijtimoiy faoliyatining boshqa yo'nalishlari bilan uyg'unlashtirish orqali ko'maklashish;

- mehnat faoliyati davrida va nafaqaga chiqqandan so'ng ham xodimlarning ijtimoiy muhofazasini ta'minlash;

- aholi bandligi muammolarini yechishda, qo'shma korxonalar tuzish va ishlab chiqarish bilan bog'liq loyihalarni amalga oshirish yo'li bilan xalqaro hamkorlik yuritish va boshqalar.

6.3.Mehnat unumdorligi

Xo`jalik samaradorligini baholash, korxonada foydalaniladigan resurs turlari bo`yicha amalga oshirilishi va miqdor jihatidan o`lchanishi mumkin. Masalan: ish kuchidan foydalanish samaradorligini mehnat unumdorligi va mahsulotning mehnat sig`imi ko`rsatkichlari yordamida baholash mumkin. **Mehnat unumdorligi** - inson mehnatining muayyan vaqt ichida ozmi - ko`pmi mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir.

$$M_u = \frac{Q}{I_s},$$

bu yerda

M_u - mehnat unumdorligi;

Q - mahsulot hajmi qiymat ko`rinishida;

I_s - ishchilar soni.

**Mehnat sig`imi** - mehnat unumdorligiga teskari kattalik bo`lib, sarflangan mehnat miqdorining ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbati bilan aniqlanadi. Mehnat unumdorligi – insonning muayyan vaqt ichida ozmi-ko`pmi mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir.

$$T = \frac{I_s}{Q}.$$

6.4.Energetika korxonalarida ish haqini tashkil qilish

Ish haqi – har bir xodimning sarflagan mehnati miqdori va sifatiga mos ravishda taqsimlanuvchi va xodim tasarrufiga pul shaklida kelib tushuvchi milliy daromadning bir qismidir.

Xodimlar mehnatiga haq to`lash ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilingan mehnat resurslarining bahosidir. Ish haqi – mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlarning korxonada xodimlari mehnatiga haq to`lash uchun sarflanuvchi qismi.

Ish haqining **nominal va real** turlari mavjud:

Nominal ish haqi – xodimning ma`lum bir vaqt mobaynida bajargan mehnati uchun hisoblangan va to`langan ish haqidir.

Real ish haqi - nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan Tovar va xizmatlar miqdori: real ish haqi - nominal ish haqining "iste'mol qobiliyati"dir.

Korxonalarda ish haqi sohasidagi siyosatni ishlab chiqish va uni tashkil etishda quyidagi tamoyillarni inobatga olish zarur:

Energetika sohasida ish haqi butun sanoatdagi kabi tuziladi. Bu erda isbay, vaqtbay va akkord usullar (bajarilgan ishlar uchun bir martalik to'lov) qo'llaniladi.

Ishbay haq to'lashning turli xil turlar: isbay, isbay-progressiv va isbay-mukofot. Ish haqining bunday shakllari har bir ishchiga o'zi bajargan ish hajmini yoki mahsulot ishlab chiqarishini nazorat qilish oson bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Energetikada bu asosan ta'mirlash ishlariga taalluqlidir.

Kasblar nomi	Mukofatlash ko'rsatkichlari
Qozon turbinasi sexi	
Katta muhandis Energiya bloki katta muhandisi Energiya blokining muxandisi Machinist - obxodchik Suv isitish qozonxon muhandisi. Nasos muhandisi	Ish quvvati rejasini amalga oshirish Xodim aybi bilan nosozlik va baxtsiz xodisalar bo'lmasligi
Issiqlik avtomatlashtirish va o'lchash sexi	
Operativ xodim	Ish quvvati rejasini amalga oshirish Xodim aybi bilan nosozlik va baxtsiz xodisalar bo'lmasligi O'lchov-nazorat asboblarini ishonchlilik bo'yicha tanbehi bo'lmasligi
Ta'mirlash xodimi	Ish hajmi bo'yicha rejani amalga oshirish. Yo'q qilingan kamchiliklarning nisbati. Amaliyot tufayli baxtsiz hodisalar va avariylar yo'qligi. Instrumentlarni ta'mirlash rejasini amalga oshirishmuddatli.

Ishbay haq to'lash ishlab chiqarilgan mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat) uchun to'lanadigan haqni anglatadi.

Korxonalarda faqat isbay emas, balki isbay – mukofotli haq to'lashdan foydalaniladi. Mehnatga isbay - mukofotli haq to'lashda ishchi bajargan ishiga haq olishdan tashqari, mukofotga ham ega bo'ladi. Mukofot asosan ma'lum bir

ko'rsatkichlarga erishish - mahsulot ishlab chiqarish rejasini bajarish, mahsulot sifatini oshirish, xomashyo va materiallarni tejash va shu kabilar uchun beriladi.

Vaqtbay haq to'lash tarif tizimida ko'zda tutiluvchi ishlab berilgan vaqt - kalendar vaqt emas, balki me'yoriy vaqt uchun to'lanadigan haqni anglatadi. Vaqtbay - mukofotli haq to'lashda ishchi ishlab bergan vaqtiga haq olishdan tashqari, ushbu ish haqiga ma'lum bir foiz hisobida yangi texnologiyalarni ishlab chiqish, xom ashyo, materiallar, energiya manbalarini tejash, mehnat unumdorligini oshirish, mahsulot yoki ish sifatini yaxshilash va boshqalar uchun mukofot ham oladi.

Mehnatga haq to'lashning *akkord usuli* ishbay haq to'lashning bir turi bo'lib, mohiyatiga ko'ra, bunda bajarilishi kerak bo'lgan ishlar muddatini ko'rsatgan holda baholash amalga oshiriladi. Quyidagi hollarda akkord haq to'lash tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Vaqtga asoslangan ish haqi tizimi bilan, asosiy ish haqidan tashqari, tungi smenalarda, dam olish va ta'til kunlari va boshqa bir qator ishlarda qo'shimcha haq to'lanadi.

Umumiy daromad mehnat jamoasi a'zolari o'rtasida quyidagicha taqsimlanadi:

- xodimlarning ishdan bo'shatish darajasi; amalda ishlagan vaqt;
- mehnat, ishlab chiqarish va texnologik intizomga rioya qilish - yo'qligi, ishlab chiqarish, texnik xizmat ko'rsatish va boshqa normalarni belgilangan ish sifatiga rioya qilish, ishlab chiqarishning belgilangan texnologik parametrlarini saqlab turish va hk.;

- kollektivning boshqa xodimlariga ishlab chiqarish va texnik yordam ko'rsatish; tajribasiz ishchilar va talabalarga nisbatan homiylik va murabbiylik qilish; jamoatchilik, shu jumladan sex, zavod fabrika, davlat majburiyatlarini zarar etkazmasdan bajarish va boshqalar.

Tashkilot ish haqining eng muhim elementlaridan biri bo'lib tarif tizimi hisoblanadi, ya'ni mehnatni tarifikasiya qilish va unga haq to'lashni belgilovchi huquqiy qoidalarning jami.

Tarif tizimi — xodimlarning ish haqi darajasini ularning malakasi, mehnatining unumdorligi, xususiyati va sharoitga, ular bajaradigan ishning mas'uliyatililigiga, ishlab chiqarish tarmog'i, korxonalarining hududiy joylashishi, qo'llaniladigan ish haqining shakllariga ko'ra tabaqalashtirish va tartibga solishga asos bo'ladigan normativlar majmuasidir.² Tarif tizimi yordamida davlat mehnatga haq to'lashning differensiyasini amalga oshiradi.

Tarif-malaka ma'lumotnomasi – muayyan tarmoqda bajariladigan ishlar ro'yxatini, bu ishlarning kvalifikatsiya xususiyatini, xodimning bilim darajasi, ishlab chiqarish mahorati, usullari va boshqalarga qo'yiladigan talablarni o'z ichiga oluvchi normativ hujjat.

Tarif razryadi – tarif jadvalining asosiy elementlaridan biri bo'lib, xodimning malakasiga muvofiq beriladi.

Tarif stavkasi – ishchiga bir soat yoki bir kunlik mehnati uchun to'lanadigan ish haqining hajmi. Xodimlarga ish haqi to'lashda mustaqil tarif tizimining asosiy elementi bo'lib, 1-razryad tarif stavkasi hisoblanadi, ya'ni u vaqt birligida oddiy mehnatga to'lanadigan minimal haqni bildiradi.

Hozirgi vaqtda quyidagi to'lov tizimlari qo'llaniladi:

- 1) Tarif tizimi — xodimlarning ish haqi darajasini ularning malakasi, mehnatining unumdorligi, xususiyati va sharoitga, ular bajaradigan ishning mas'uliyatililigiga, ishlab chiqarish tarmog'i, korxonalarining hududiy joylashishi, qo'llaniladigan ish haqining shakllariga ko'ra tabaqalashtirish va tartibga solishga asos bo'ladigan normativlar majmuasidir. Tarif tizimi yordamida davlat mehnatga haq to'lashning differensiyasini amalga oshiradi.
- 2) tarifsiz tizim - barcha ishchilar jamoasi ishining yakuniy natijasiga qarab har bir ishchining ish haqi miqdorini belgilash;
- 3) o'zgaruvchan ish haqi tizimi - mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha topshiriq bajarilishi sharti bilan, xizmat ko'rsatadigan sohada mehnat unumdorligining o'sishi (pasayishi) ga qarab xodimning oylik ish haqi miqdorini belgilash;

4) komissiya asosida ish haqini to'lash tizimi - ish haqini belgilash kompaniya mahsulot (ish va xizmat) larni sotishdan olgan daromadning belgilangan foizi ko'rinishida.

6.5. Ishlab chiqarish resurslarining o'zaro ta'sir mexanizmi

Korxonada ishlatiladigan resurslarning tarkibi tasodifiy emas u korxonada ustaviga muvofiq amalga oshiradigan mahsulot, xizmatlarniga mos keladi. Shunday qilib, mahsulotlar, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar turlari korxonaning maqsadi va ta'sis hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Faoliyat doirasi tartibga solinmaydi, ular ishlab chiqarish dasturini rejalashtirish orqali bozor talabi va mavjud manbalarga qat'iy bog'liq.

Ishlab chiqarish resurslarining o'zaro ta'siri ishlab chiqarish dasturini amalga oshirish jarayonida, tirik va moddiylashtirilgan mehnat yordamida mehnat ob'ektlari tayyor mahsulot, xizmat, ya'ni tovarga aylantirilganda ro'y beradi.

Resurslarga investitsiya qilingan kapitalning harakati almashinuv jarayonida, ishlab chiqaruvchi bozorda o'z mahsulotini taklif qilganda va xaridor uni tanlab, unga to'laganida boshlanadi. Shuning uchun bozor - bu harakat mexanizmi, yani barcha resurslarning aylanishidir. Barcha ishlab chiqarilgan tovarlar sotilishi uchun, iste'molchilar talablari va mahsulotni xaridorga etkazish bo'yicha marketing tadqiqotlar olib boriladi.

Xulosa

Ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish omillaridan biri ish kuchidir.

Kadrlarning bilimi, ilmi va malaka darajasi mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining eng muhim elementi, ya'ni unsuri hisoblanadi.

Shu sababli iqtisodiyot sohasidagi barcha muammolarning echimini topish va sanoat ishlab chiqarishni oldiga qo'yilgan vazifalarni oqilona hal etish kadrlarga bog'liq ekanligi Respublika Prezidentining asarlarida qayta va qayta ta'kidlanadi.

Kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish, tayyorlash va qayta tayyorlash masalasiga alohida e'tibor berilishi tufayli sanoatning izchil va barqaror rivojlanishiga

erishilmoqda.

Xodimlarning moddiy manfaatdorligi tamoyilini hayotga izchillik bilan tatbiq etish sanoat taraqqiyotining muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli sanoat ishlab chiqarishida mehnatga haq to'lashni yaxshilash va uning eng progressiv usullarini qo'llashga alohida e'tibor berilmoqda.

Nazorat savollari

1. Ish kuchining boshqa tovarlardan farqi nima?
2. Ish kuchidan samarali foydalanishga ta'sir etuvchi omillar nimalar?
3. Ishlab chiqarish faoliyatining strategiyasi nimalarni o'z ichiga oladi?
4. Ish haqining qanday turlari mavjud?
5. Mehnatga haq to'lash usullari.
6. Energetika sohasida qanday ish haqi tizimlaridan foydalaniladi?
7. Mehnatga haq to'lashning akkord usuli nima?

7-Bob.KORXONANING AXBOROT RESURSLARI

7.1. Axborot tushunchasi va uning xususiyatlari

Axborot deganda odamlar tushunishi mumkin bo'lgan va tahlil qilishni, tushunishni va izohlashni talab qiladigan, ramzlar shaklida bo'ladigan atrofimizdagi dunyo to'g'risidagi ma'lumotlar tushuniladi.

Yer yuzida jonli mavjudotlarning paydo bo'lishi bilan birgalikda ularning taraqqiyoti, hamda atrof muhit, voqea xodisalar, ma'lumotlarni bilish va ular to'g'risida axborot olish shu axborotlar asosida yashash sharoitlarini belgilash taraqqiyotni fnglash katta ahamiyatga ega.

Bundan tashqari vaqt o'tishi bilan birgalikda tabiatni insonlar tomonidan o'rganish davomida bu axborotlarga yaratilayotgan va ishlatilayotgan mashinalar, apparatlar, o'lchov asboblari, texnologik jarayonlar haqidagi axborotlar qo'shilib bordi.

Axborot odamlar o'rtasida uzatiladigan ma'lumotlar hisoblanib, keyingi vaqtda ishlab chiqarishni rejalashtirish va boshqarish uchun, hamda yashash sharoitlarini, iqtisodiy taraqqiyot darajasini belgilashda katta ahamiyatga ega bo'lib qoldi.

Axborot manbaiga tabiiy ob'ektlar-sayeralar, yulduzlar, insonlar, xayvonlar, o'simliklar, o'rmonlar, fan va texnikani rivojlantirishdagi ilmiy tajribalar, mashinalar, texnologik jarayonlar kiradi.

Boshqaruv faoliyatida ma'lumot bu boshqariladigan quyi tizimlarning holati, shuningdek tashqi muhit haqida ma'lumot to'plamidir.

Axborotning eng muhim xususiyati - uni ko'p marotaba ishlatish imkoniyati.

Biroq, barcha tushunchalar, shu jumladan iqtisodiyot va menejment tomonidan qo'llaniladigan narsalar o'zgarmaydi, ular doimiy ravishda takomillashtirilib boriladi, yangi ma'no va yangi mazmun bilan to'ldiriladi.

Axborot barcha darajadagi menejerlar va mutaxassislar mehnatining asosiy mavzusidir. Turli darajadagi menejerlar, ularning turli vakolatlari va faoliyat sohalari ma'lumot to'plash, saqlash, ishlov berish va ulardan foydalanish usullaridagi farqlarni ko'rsatadi. Shu bilan birga, har qanday rahbardan axborotni qayta ishlashning ham analitik, ham sintetik usullariga ega bo'lish talab etiladi. Birinchidan, har qanday ma'lumot parchalanadi, ya'ni analitik ravishda alohida qismlarga, bo'laklarga, epizodlarga bo'linadi. So'ngra, ushbu mozaikadan bilimning yangi tuzilishi yaratiladi, har bir kishi nafaqat shaxsiy tajriba va bilimlarni, balki analitik va sintetik qobiliyatlarni, vaqt o'tishi bilan sezgi bilan ta'minlaydigan ma'lum bir tuzilmaning tuzilishini yaratadi. Boshqaruv uchun ishlatiladigan ma'lumotlar puxta tayyorgarlikni talab qiladi.

Ikkinchidan, axborot shovqini deb ataladigan narsani yo'q qilish kerak - bu boshqarish jarayonlari bilan bevosita bog'liq bo'lmagan ma'lumotlar. Yuqori darajadagi ijodiy qobiliyatga ega menejerlar uyushmagan "shovqinli" ma'lumotlardan foydalanishlari mumkin

Axborot bilan shovqinga ehtiyotkorlik bilan ishlov berilmasa, yangi paydo bo'lgan vaziyatlar, vaziyatning o'zgarishi, asl ilmiy, texnikaviy yoki iqtisodiy-tashkiliy yangiliklar haqidagi ma'lumotlar chiqarib tashlanishi mumkin. Shuning

uchun, axborotni boshqarish bo'yicha qarorlarni qabul qilish va tayyorlash uchun evristik va rasmiylashtirilgan protseduralar kiritilishi kerak. Axborotni siqish (siqish) aniq maqsadlarga asoslangan, ayniqsa strategik ahamiyatga ega bo'lgan axborotni ko'p maqsadli qayta ishlashga imkon beradigan printsiplar asosida amalga oshirilishi kerak. Foydali tarkibiy qismlarni aniqlash va muhim xulosalar chiqarish uchun katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qiluvchi mahsus ekspert guruhlarini tashkil etish tajribasi katta ahamiyatga ega.

7.2. Axborotni tasniflash

Boshqaruv amaliyotida ishlatiladigan ma'lumotlarning xilma-xilligi tasniflash usullarini ishlab chiqishni talab qiladi.

Axborotni tasniflash tamoyillari:

- boshqaruvning turlari jihatlarini (yuzaga keladigan vazifalarning tabiati):
boshqaruv, iqtisodiy, texnik va texnologik, ijtimoiy-psixologik; siyosiy, xuquqiy

- taqdimot usuli:

raqamli, alifbo, kodlangan(masalan, elektr zanjirlari);

- paydo bo'lish manbalari jihatidan:

tashqi, ichki;

- foydalanish vaqti jihatidan:

doimiy, o'zgaruvchan;

- tadbirkorlik subyektiga munosabati jihatidan:

kirish, chiqish;

- foydalanish imkoniyatlari jihatidan:

foydali, ortiqcha, yolg'on, noto'g'ri.

Har qanday muammoni hal qilishda etakchi vakolatli va barcha ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak. Aks holda, boshqaruv samaradorligi keskin pasayishi yoki salbiy bo'lishi mumkin.

Inson idrokining tabiati bo'yicha axborotning turli xil organoleptik shakllarini ajratish mumkin:

- vizual (vizual);
- audio ma'lumot (tovush);
- sezgir;
- xushbo'y;
- estrodiol shakllar, masalan, audiovizual.

Eng qimmatli audiovizual ma'lumotdir, chunki vizual analizator tizimi atrofdagi dunyo haqidagi ma'lumotlarning 94-96% ni ta'minlaydi, eng samarali hisoblanadi, bu diqqatni, xotirani va aqlni sezilarli darajada faollashtirganligi sababli ma'lumotlarning kombinatsiyalangan taqdimotidir.

Raqamli ma'lumotlar, kodlangan ma'lumot kabi, boshqariladigan tizimning xilma-xil holatini va uning boshqaruv harakatlariga javobni ifodalashi mumkin. Bunday ma'lumotlardan samarali foydalanish muayyan kasbiy bilimlarni, ko'nikmalarni, ma'lum kasbiy madaniyatni, psixologik stereotiplarni shakllantirishni talab qiladi. Shu bilan birga, matematik madaniyat, mavhum fikrlash, mavhum mantiqning o'rni sezilarli darajada oshadi.

Tashqi ma'lumotlar bevosita tashqi muhitning tizimiga (tashkilotiga) va ta'sirchan qismini aks ettirishi mumkin. Tashkilot uchun ushbu ma'lumot korxonaning o'zi boshqarolmaydigan sohalarga - iqtisodiy tsikllar, siyosiy sharoitlar, bozor sharoitlari, ob-havo, iqlim va boshqalarga tegishli.

Ichki ma'lumotlar boshqarish va boshqariladigan tizimlarning holatini tavsiflaydi, masalan, boshqarish tizimining holati, uning shtatlari, boshqariladigan tizimning moddiy va moliyaviy resurslari, mavjud texnologiyalar.

Kirish ma'lumotlari energiya, moddalar, tizimga kiradigan ma'lumotlar oqimini, tizim mahsulotini tavsiflaydi (masalan, tovarlar va xizmatlar hajmi va nomenklaturasi)

Shovqin - bu ma'lumotni to'g'ri qabul qilishga xalaqit beradigan aloqa kanaliga tashqi aralashish.

Axborotni chindan ham foydali boshqarish bilan bir qatorda, ortiqcha ma'lumotlarni ham qabul qilish mumkin, ular haqiqatan ham ishonchli, ammo hech qanday yangi narsalarni o'z ichiga olmaydi, keraksiz ravishda olingan yoki olinadigan ma'lumotlarni tafsilotlariga ega.

Soxta ma'lumotlar ongli ravishda onglidir, bu uning yolg'ondan tub farqi. Ko'pincha kuchsiz signallar (miqdoriy qiymati boshqa kirish signallarining qiymatidan past bo'lgan signallar) ichki va tashqi omillarning mumkin bo'lgan o'zgarishlari haqida, agar ular odatdagi jarayonga mos kelmasa, noto'g'ri ma'lumotlar sifatida qabul qilinadi.

Boshqaruv axboroti kuch tuzilmalari va yuqori tashkilotlarning me'yoriy hujjatlari, korxonaning tashkiliy tuzilmalari va ularning o'zaro munosabatlari, ko'rsatmalar va ko'rsatmalarning mavjudligi va sifati, normativ hujjatlarning bajarilishi to'g'risidagi ma'lumotlardan iborat menejmentni tashkil qilish bilan bog'liq barcha ma'lumotlardir.

Texnik va texnologik ma'lumotlar korxonaning texnologik jarayoni va rivojlanishini boshqarishni ta'minlaydi, ishlab chiqarish holatini baholashga, modernizatsiya va rekonstruktsiya qilishni rejalashtirishga imkon beradi. Texnik va texnologik ma'lumotlarning hajmi va uning tarkibi turli xil tartibga solish sohalari va ichki hujjatlar bilan tartibga solinadi. Energetika sohasida bunday normativ hujjatlar elektr inshootlaridan texnik foydalanish qoidalari, elektr inshootlarini o'rnatish qoidalari va boshqalar.

Axborot turlari

Aksariyat korxonalar uchun ma'lumotga bo'lgan ehtiyoj tarkibi taxminan bir xil. Ma'lumotlar doimiy ravishda va to'liq ravishda ishlab chiqarish, biznes va boshqa faoliyat turlarini aks ettirishi kerak. Axborotning tarkibi iqtisodiy, huquqiy, texnik bo'lishi mumkin.

Axborot turlari bo'yicha guruhlanadi:

- rejali, tartibga soluvchi va ma'lumot buxgalteriya hisobi.

Rejalashtirilgan ma'lumotda kelajakda bajarilishi mumkin bo'lgan harakatlar tanlovi, shuningdek texnik, iqtisodiy va operatsion-ishlab chiqarishni rejalashtirish bo'yicha ma'lumotlar mavjud.

Malumot buxgalteriya hisobi - ma'lumotlariva rejalashtirish ma'lumotlari o'rtasidagi bog'liqlikdir. Ma'lumot ma'lumotlari tarkibi ishlab chiqarish turi, mahsulotlarning nomenklaturasi va murakkabligi, ishlab chiqarish texnologiyasi va tashkil etilishi, ichki mehnat taqsimoti, ichki iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish darajasi bilan belgilanadi.

Buxgalteriya ma'lumotlari dastlabki ma'lumotlarni to'plash, o'zgartirish, yozib olish, kompyuter markazlariga yoki qayta ishlash uchun boshqaruv blokiga, tezkor boshqaruv uchun ma'lumotlarni oqim va muayyan printsiplar bo'yicha to'plash va guruhlariga ajratish, yig'ma ma'lumotlarni yaratish va hisob-kitoblarni amalga oshirish bosqichlarini o'z ichiga oladi. Korxonada faoliyat jarayonida katta miqdordagi tezkor ma'lumot mavjud.

Masalan, elektroenergetikada, korxonaning elektr qurilmalarini tezkor-dispetcherlik nazorati bilan, elektr ulanish sxemasi, elektr jihozlarining yuklanishi, uning holati va boshqa narsalar hozirgi vaqt rejimida talab qilinadi.

Asosiy ma'lumotlar buxgalteriya hisobining barcha turlari uchun dastlabki ma'lumotlarni taqdim etadi. Boshlang'ich ma'lumotlarning ko'pligi menejerlarga to'liq tushunish, tahlil qilish va o'z ishlarida foydalanishga imkon bermaydi. O'z vazifalarini bajarishda ular qisqa sharhlar va boshqa guruhlangan ma'lumotlar bilan ishlashlari kerak.

Boshqarish tizimlarida ishlatiladigan ma'lumotlar ma'lum talablarga javob berishi kerak:

- 1) Kerakli va etarli miqdordagi va sifatli ma'lumot. Sifat tomoni ustunlik qiladi.
- 2) Axborotning aniqligi. Agar ma'lumot noto'g'ri yoki taxminiy bo'lsa, jiddiy oqibatlarga olib keladigan qaror qabul qilinishi mumkin.
- 3) Axborotning tezkorligi. Boshqaruv uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar o'z vaqtida

bo'lishi kerak. Oldindan ma'lumot talab qilinmasligi mumkin. Boshqa tomondan,

kechiqtirilgan ma'lumotlar o'z vaqtida qaror qabul qilishga imkon bermaydi.

Axborotning to'liqligi. Barcha muammolarni samarali hal qilish uchun menejer boshlig'iga etarli miqdordagi ma'lumotlar taqdim etishi kerak. 1)Qisqartirilgan (kesilgan) ma'lumotlar boshqaruv samaradorligini keskin pasaytirishi yoki hatto boshqaruv xatolariga olib kelishi mumkin. Biroq, ma'lumotlarning to'liqligi talabi uning ko'payishi bilan chegaralanishi mumkin. Bu har bir rahbarning ijodiy faoliyati jarayonida hal qilinadigan ob'ektiv qarama-qarshilikdir.

2)Foydali. Qaror qabul qilish uchun aniq ma'lumot kerak, qolganlari ma'lumot shovqinini hosil qiladi. Foydali ma'lumotni shovqinlardan ajratish murakkab tahliliy ish bo'lib, ko'pincha qimmatga tushadi.

Axborotning texnologik xususiyatlari, uni joylashtirish zichligi, turli sharoitlarda tejash imkoniyati, ishlov berish tezligi, bosib chiqarish, taqdim etish, xizmat ko'rsatish shakli va boshqalar. Bu erda texnik va texnologiktizimlarni takomillashtirish, terminologiyani birlashtirish, hujjatlarni tuzish va ularni taqdim etish tartibi. Axborotni boshqarish darajalari va bo'g'inlari, shuningdek, tartibga solish va ma'lumot olish, hisob-kitob va tahliliy va boshqa sohalarga ajratish kerak. Axborotning shovqinli immuniteti muhim xususiyati - bu faol va passiv aralashuvga qarshi turish qobiliyati. Yuqori shovqin immuniteti barqaror boshqaruvni, uning zaruriy mahfiylikni ta'minlaydi (tijorat va davlat sirlarini saqlaydi). Boshqarish tizimlaridagi ma'lumotlarning narxi doimiy ravishda oshib bormoqda, bu uni olish va undan foydalanish samaradorligini doimiy ravishda oshirishga intilishga majbur qiladi.

Axborot tizimlarini boshqarish

Ijtimoiy-iqtisodiy ob'ektning axborot tizimi - bu boshqarish jarayonining barcha tadbirlarini amalga oshirish uchun zarur va etarli ma'lumotni taqdim etadigan vositalar, usullar va ijrochilarning birikmasi. Axborot tizimida, eng muhimi, ijrochilarning yuqori professional darajadagi toza, ijodiy faoliyati. Ushbu

faoliyat jarayonida ma'lumot olish, saqlash, o'zgartirish va undan foydalanishda ixtisoslashgan vositalar va usullarning imkoniyatlari amalga oshiriladi.

Axborot tizimining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

1) yuqori malakali ishchilar tarkibi, ular tarkibiga muhandislik, texnik va xizmat ko'rsatuvchi xodimlar, barcha bo'g'inlar va menejment darajalari rahbarlari va menejerlari kiradi;

2) axborot resurslari - boshqaruv faoliyatida foydalaniladigan ma'lumotlar. Kompyuter vositalarini (dasturiy ta'minot, algoritmik tillar, kompyuter dasturlari va boshqalar) ishlatish uchun foydalaniladigan ma'lumotlar alohida o'rin egallaydi;

3) moddiy resurslar (axborot tashuvchilar, ma'lumotlarni to'plash, saqlash, uzatish, qayta ishlashning texnik vositalari);

4) axborot aylanish kanallari.

Axborot tizimlari har doim inson-mashina tizimlari hisoblanadi, shuning uchun ularni an'anaviy ko'rsatkichlar bilan tavsiflash mumkin, ular asosiy massivlarning hajmi, kanal sig'imi, ma'lumotlarni saqlash hajmi, tezligi, ishonchliligi va boshqalar.

Axborot yig'ish va qayta ishlashda kompyuter texnologiyalarining roli doimo o'sib bormoqda. Har qanday inson-mashina tizimlari singari, axborot tizimi ham mashinaning, ham odamning xususiyatlarini sintez qiladi va odam ushbu tizimning eng ishonchli va eng ishonchsiz elementi sifatida harakat qilishi mumkin.

Axborot tizimlari quyidagilar bo'yicha tasniflanishi mumkin:

Markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan boshqaruvning afzalliklarini birlashtirgan markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan tizimlar.

1) Axborot tizimlarining yangi texnik va texnologik imkoniyatlari boshqaruvni markazlashtirish va markazlashtirmaslikning turli xil munosabatlarini ta'minlashga imkon beradi, ular axborot tizimlarini rivojlantirish strategiyasi bilan belgilanadi.

2) Integratsiyalashgan tizimlar axborot xizmatlarining to'liq spektrini taqdim etadi, mahalliy - tashkilotning axborot ehtiyojlarining faqat ma'lum sohalari.

3) Axborotni qayta ishlashni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish darajasi mehnat unumdorligini keskin oshirishi, uning hajmini oshirishi va sifatini

yaxshilashi mumkin, ammo bu mahfiy ma'lumotlarning tarqalish imkoniyatini yaratadi.

Axborot olish va qayta ishlashni avtomatlashtirishga misol sifatida energiya sarfini boshqarish va energiya manbalarini hisoblash uchun korxonalarda ishlatiladigan energiya iste'molini hisobga olish va hisobga olishning avtomatlashtirilgan tizimlaridan foydalanishimiz mumkin.

Formalashtirilgan ma'lumotlar o'zgartirilishi, turli xil arxivlarda saqlanishi, an'anaviy boshqaruv qarorlarini qabul qilish va amalga oshirishda foydalanilishi mumkin. Rasmiylashtirilgan ma'lumotlar aniq tashkil etilgan texnologik va ishlab chiqarish jarayonini boshqarish uchun eng maqbuldir. U muvaffaqiyatli izlanishlar va echimlar banki sifatida ishlatilishi mumkin, shuningdek rad etilgan, bu umuman olganda xodimlar uchun bebaho tajribadir.

An'anaviy boshqaruv muammolarini ishlab chiqarishni va uning barcha faoliyat sohalarini qamrab olishda axborot tizimlarining imkoniyatlari juda katta. Axborot tizimlarini yagona kompyuter tarmog'iga kiritishni o'z ichiga olgan boshqaruv tizimlarini markazlashtirish boshqaruvda haqiqiy xavf tug'diradi. Tashkilotlarning davlat yoki tijorat sirlarini tashkil etuvchi mahfiy ma'lumotlardan foydalanish uchun yo'l ochiq bo'lishi mumkin.

Elektr energetikasi sohasidagi ma'lumotlar

Elektr bir tomondan ijtimoiy-iqtisodiy tizimni, boshqa tomondan esa ijtimoiy-texnik tizimni anglatadi. Quvvatni boshqarishdagi ma'lumotlar boshqa ijtimoiy-iqtisodiy tizimlardagi kabi bir xil rol o'ynaydi. Sotsiotexnika tizimi sifatida, elektr energiyasi, boshqa tarmoqlar bilan solishtirganda, ma'lumotlarning tarkibi, taqdimoti va ishlatilishiga ta'sir qiluvchi bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Elektr energiyasini iste'mol qilish, elektr yuklari, elektr energiyasining sifati, elektr ta'minotining ishonchliligi, elektr tarmoqlari va uskunalari aylanishining haqiqiy holati to'g'risidagi ma'lumotlarning ishonchliligi elektr energetikasida muhim ahamiyatga ega, chunki bu boshqaruv idoralari uchun elektr energiyasini iste'mol qiladigan ob'ektlarni elektr energiyasi bilan ta'minlash to'g'risida qaror qabul qilish uchun zarurdir. Ma'lumotlarning etishmasligi (masalan, elektr zanjirlari,

yuklash uskunalari to'g'risidagi ma'lumotlar va boshqalar) yoki uning noaniqligi tashkilotni ham, iste'molchilarni ham jiddiy oqibatlarga olib keladigan noto'g'ri qarorlarni qabul qilishga olib kelishi mumkin.

Shu bilan birga, ma'lumot va operatsion ma'lumotlarning ahamiyatini e'tiborga olinishi kerak. Ularning tarkibi va xizmat ko'rsatishiga qo'yiladigan talablar, foydalanish qoidalari va boshqa me'yoriy-texnik hujjatlarda ko'rsatilgan. Elektr qurilmalarini tezkor dispetcherlik nazorati jarayoni, ma'lumotlarning uzluksizligi bir qator parametrlar uchun muhimdir, ya'ni. elektr inshootlarining ishlash holati to'g'risida doimiy ravishda xabarlar (masalan, elektr stantsiyalarining yuk generatorlari, transformator va boshqalar).

Elektr energetikasida kodlangan ma'lumotlar keng qo'llaniladi (elektr zanjirlari, turli xil qurilmalarning o'qilishi).

Ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda tashqi ma'lumotlar katta ahamiyatga ega (umuman, individual ob'ektlar uchun energiya sarfi, ob-havo sharoitlarining prognoz holati va boshqalar). Qabul qilinadigan qarorlarning iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun me'yoriy va mos yozuvlar xususiyatidagi va amaldagi uskunalarning texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari to'g'risida ma'lumot kerak.

Elektr energetikasida axborot texnologiyalari keng qo'llaniladi, ular butun texnologik va boshqaruv zanjiri bo'ylab qo'llaniladi. Bular elektr stantsiyalarida jarayonlarni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimlari, dispetcherlikni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimlari, elektr energiyasini avtomatlashtirilgan boshqarish va hisobga olish tizimlari, avtomatlashtirilgan iqtisodiy boshqaruv tizimlari. Ushbu tizimlarning barchasi dastlab markazlashtirilmagan bo'lib ko'rinadi va keyinchalik tegishli jarayonlarni boshqarish ehtiyojlariga qarab asta-sekin markazlashtiriladi.

7.3. Axborot manbalari

- tabiiy ob'yektlar;
- sayyoralar;

- yulduzlar;
- inshootlar;
- hayvonlar;
- o'simliklar;
- o'rmonlar;
- fan-texnika rivojlanishidagi ilmiy tajribalar;
- mashinalar;
- texnologik jarayonlar kiradi.

Xulosa

Axborot odamlar o'rtasida uzatiladigan ma'lumotlar hisoblanib, keyingi vaqtda ishlab chiqarishni rejalashtirish va boshqarish uchun, hamda yashash sharoitlarini, iqtisodiy taraqqiyot darajasini belgilashda katta ahamiyatga ega bo'lib qoldi.

Axborot manbaiga tabiiy ob'ektlar-sayeralar, yulduzlar, insonlar, xayvonlar, o'simliklar, o'rmonlar, fan va texnikani rivojlantirishdagi ilmiy tajribalar, mashinalar, texnologik jarayonlar kiradi.

Ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda tashqi ma'lumotlar katta ahamiyatga ega (umuman, individual ob'ektlar uchun energiya sarfi, ob-havo sharoitlarining prognoz holati va boshqalar). Qabul qilinadigan qarorlarning iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun me'yoriy va mos yozuvlar xususiyatidagi va amaldagi uskunalarning texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari to'g'risida ma'lumot kerak.

Nazorat savollari

1. Axborot tushunchasini aniqlang.
2. Axborotni tasniflash
4. Axborot manbai nima?
5. Axborotga bo'lgan asosiy talablar.
9. Axborot tizimi nima?

10. Elektr energetikasida axborot tizimlari.

11. Elektr energetikasi sohasidagi malumotlarga bo'lgan mahsus talablar

8-Bob. ISHLAB CHIQUARISH XARAJATLARI

8.1. Ishlab chiqarish xarajatlarini tasniflash

Har bir korxonada mahsulot ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq xarajatlarni amalga oshiradi. Mahsulot ishlab chiqarish jarayonida sarf qilingan moddiy resurslar (asosiy vositalar eskirishi, xomashyo va materiallar, yonilg'i-moylash materiallari, ehtiyot qismlar va boshqalar) va jonli mehnat sarfi ishlab chiqarish xarajatlarini tashkil etadi.

Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy resurslarga sarflar ishlab chiqarish xarajatlari deyiladi.

Ishlab chiqarish harajatlari bilan ishlab chiqarish natijasi o'rtasida bog'liqlik bor. Ishlab chiqarish harajatlari asosiy sababi faqat ma'lum hajmda mahsulot ishlab chiqarishdan iborat bo'lmay, balki har bir ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligiga harajatlarni kamaytirish va foyda olishdan iboratdir.

Ishlab chiqarish xarajatlari korxonaga mahsulot ishlab chiqarish qanchaga tushishini ko'rsatadi, ya'ni mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini tashkil qiladi.

8.2. Korxonada ishlab chiqarish xarajatlari turlari

Korxonaning ishlab chiqarish, sotish va boshqa faoliyati natijasida yuzaga keladigan xarajatlarni quyidagicha turkumlash mumkin:

1. Ishlab chiqarish jarayonidagi ishtirokiga ko'ra:
ishlab chiqarish xarajatlari; noishlab chiqarish xarajatlari.
2. Ishlab chiqarishda sarf etiladigan resurslar manbaiga ko'ra:
ichki xarajatlar; tashqi xarajatlar.
3. Mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga nisbatan:
doimiy xarajatlar; o'zgaruvchan xarajatlar.
4. Mahsulot tannarxiga olib borilishi jihatidan:

bevosita xarajatlar; bilvosita xarajatlar.

5. Korxonaning umumiy ishlab chiqarish, moliyaviy va boshqa faoliyati natijasida yuzaga keladigan:

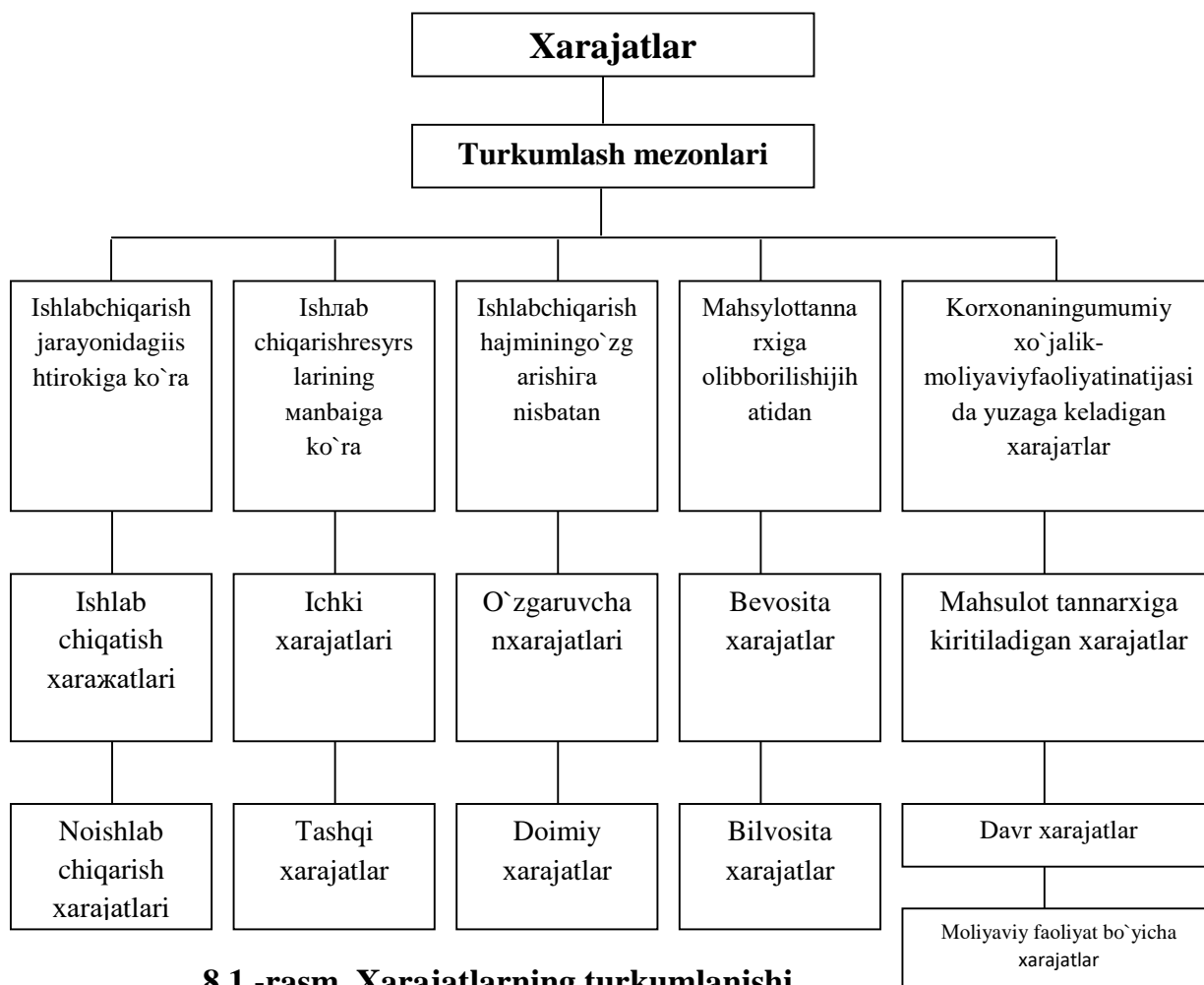
mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar; davr xarajatlari; moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar; favqulodda zararlar.

Ishlab chiqarish xarajatlari **bevosita** ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish bilan bog'liq quyidagi xarajatlardan tashkil topadi:

bevosita moddiy xarajatlari; bevosita mehnatga haq to'lash xarajatlari; ishlab chiqarishga taalluqli ustama xarajatlar.

Bevosita mahsulot ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan xarajat turlari **noishlab chiqarish xarajatlari** deb yuritiladi. Uning tarkibiga:

-mahsulotni sotish bilan bog'liq xarajatlar; boshqaruv xarajatlari; boshqa operatsion xarajatlar va zararlar; favqulodda zararlar kiradi;

8.1.-rasm. Xarajatlarning turkumlanishi

- **tashqi xarajatlar**, o‘z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalarni o‘z ichiga oladi (xomashyo, yoqilg‘i, transport, aloqa, soliq to‘lovlari);

- **ichki xarajatlar**, binolar, asbob-uskunalar va boshqa sarflarning hammasini o‘z ichiga oladi.

Xarajatlarning tarkibiy tuzilishi, ishlab chiqarish omillari bilan bog‘liqligi *doimiy va o‘zgaruvchan* xarajatlarni paydo etadi.

O‘zgarmaydigan xarajatlar - **doimiy** xarajatlardir. Bularga renta to‘lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to‘lanishi ko‘zda tutilgan maoshlar kiradi.

O‘zgaruvchan xarajatlar deb, ishlab chiqarish hajmiga nisbatan to‘g‘ri proporsional bo‘lgan xarajatlarga aytiladi. Ularga ish haqi, xomashyo, yoqilg‘i, tashish xarajatlari va boshqalar kiradi. Ishlab chiqarish hajmi oshsa, bu xarajatlar ortadi, ishlab chiqarish hajmi kamaysa, xarajatlar kamayadi.

Mahsulot tannarxini tashkil qiluvchi xarajatlar iqtisodiy mazmuniga ko‘ra, quyidagi guruhlariga taqsimlanadi:

- moddiy xarajatlar;
- asosiy fondlar amortizatsiyasi;
- ish haqi xarajatlari;
- ijtimoiy ehtiyojlarga bo‘lgan xarajatlar;
- boshqa xarajatlar.

Moddiy xarajatlar o‘z ichiga quyidagilarni oladi:

- xomashyo va material xarajatlari;
- yoqilg‘i va energiya;
- sotib olinuvchi butlovchi qismlar va yarim tayyor mahsulotlar;
- qadoqlash va o‘rov materiallari;
- ehtiyot qismlar;
- boshqa korxonalar va tashkilotlar tomonidan ko‘rsatiladigan ishlab chiqarish xizmatlari;
- tabiiy xomashyodan foydalanish bilan bog‘liq soliq, yig‘im va boshqa to‘lovlar;

- ishlab chiqarishda bekor turib qolish va sifatsizlik tufayli yuzaga keladigan yo‘qotishlar;

- tabiiy yo‘qotishlar bilan bog‘liq bo‘lgan yoki aybdor shaxslar mavjud bo‘lmagan holda yuzaga keladigan yo‘qotishlar.

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan nomoddiy aktivlar **amortizatsiyasi** bo‘yicha xarajatlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

- asosiy ishlab chiqarish fondlarining dastlabki (tiklanish) qiymatidan kelib chiqib hisoblangan amortizatsiya ajratmalari so‘mmasi (hisoblangan eskirish), lizing bo‘yicha tasdiqlangan normalar, qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan jadallashtirilgan amortizatsiya ham shu jumlagi kiradi;

- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan nomoddiy aktivlar eskirishi har oyda xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan dastlabki qiymati va ulardan foydali foydalanish muddatidan (biroq xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyati muddatidan ortiq emas) kelib chiqib hisoblanadigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga tegishli bo‘ladi.

Mehnatga **haq to‘lash** bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlar elementlari qatoriga quyidagilar kiritilgan:

- amalda bajarilgan ish uchun tarif stavkalari, lavozim maoshlari;
- xodimlarga natural to‘lov shaklida beriluvchi mahsulotlar qiymati;
- ishlab chiqarishdagi yuqori natijalar uchun beriluvchi mukofot va boshqa to‘lovlar;

- har yillik mehnat va o‘quv ta‘tili uchun amalga oshiriluvchi to‘lovlar;
- qonunchilikka asosan ba‘zi tarmoqlardagi xodimlarga bepul beriluvchi qiyim-kechak, oziq-ovqat, uy-joy, kommunal xizmat va h.k.;

- shtatlar qisqarishi tufayli ishdan bo‘shatilgan xodimlarga to‘lanuvchi mablag‘lar.

Ijtimoiy sug‘urtaga ajratmalarga quyidagilar kiradi:

- qonun hujjatlari bilan belgilangan normalar bo‘yicha mehnatga haq to‘lash fondiga ijtimoiy majburiy ajratmalar;

•nodavlat pensiya yang'armalariga, ixtiyoriy tibbiy sug'urtaga, bandlik fondigaajratmalar.

Mahsulot tannarxidagi **boshqa** xarajatlar:

•qonunchilikda belgilangan tartibda maxsus nobyudjet fondlarga o'tkaziluvchi to'lovlar va soliqlar;

•chiqindilar uchun to'lovlar;

•korxonalar mulkini majburiy sug'urtalash;

•ratsionalizatorlik takliflari uchun mukofotlar;

•mahsulotni sertifikatlashtirish uchun bajarilgan ishlarga haq to'lash;

•xizmat safariga haq to'lash;

•yong'inga qarshi kurash va qo'riqlash muassasalariga haq to'lash;

•kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish,xodimlar tanlovini tashkil qilishga haq to'lash;

•aloqa xizmati, hisoblash markazlari, bank xizmatiga haq to'lash;

•asosiy fondlarni ijaraga olganlik uchun haq to'lash;

•nomoddiy aktivlarning eskirishi va h.k.

8.3. Asosiy va yordamchi ishlab chiqarish tannarxi

Ishlab chiqarish xarakteriga ko'ra xarajatlar asosiy ishlab chiqarish xarajatlari va yordamchi ishlab chiqarish xarajatlariga bo'linadi.

Asosiy ishlab chiqarish deganda, korxonaning asosiy mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mahsulotlar va yarim tayyor mahsulotlar tushuniladi.

Yordamchi ishlab chiqarishning asosiy maqsadi korxonaning asosiy ishlab chiqarish bo'limlarini normal ishlashini ta'minlashdir.

Har bir turdagi mahsulot tannarxini to'g'ri aniqlash uchun ishlab chiqarish xarajatlari sexlar, bo'limlar va korxonaning boshqa ma'muriy tarkibiy qismlariga guruhlanadi.

Sanoatdagi yillik ishlab chiqarish xarajatlari, shu jumladan energiya alohida tarkibiy qismlar bo'yicha hisoblanadi. Bunday hisob-kitoblar asosida korxonaning

aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyoji rejalashtiriladi, ularning haqiqiy iste'moli aniqlanadi, ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy smetasi tuziladi va mahsulot tannarxini pasaytirish usullari tahlil qilinadi.

Tannarxda korxonada ishlab chiqarish faoliyatining sifat ko'rsatkichlari - ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligi, ishlab chiqarish texnologiyasi va mehnatni tashkil etish darajasi, korxonani tejamkorlik bilan oqilona yuritish omillari, mahsulot ishlab chiqarishni yuksaltirish sharoitlari o'z aksini topadi.

Mahsulot tannarxini hisoblashdan ko'zda tutilgan *asosiy maqsad* - uni ishlab chiqarishga sarflangan haqiqiy xarajatlarni tegishli hujjatlarda o'z vaqtida, to'liq va ishonchli aks ettirish hamda moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardan tejamkorlik asosida, oqilona foydalanish ustidan nazorat o'rnatishdir.

Mahsulot tannarxi korxonada xarajatlari tushunchasidan farq qiladi. Korxonaning mahsulot ishlab chiqarish, sotish va boshqa moliyaviy-x o'jalik faoliyati natijasida yuzaga keladigan barcha xarajatlari mahsulot tannarxiga kiritilmaydi. Mahsulotning (ishning, xizmatning) ishlab chiqarish tannarxiga uni bevosita ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlari kiritiladi. Ularga quyidagilar tegishli:

- bevosita moddiy xarajatlari;
- bevosita mehnat xarajatlari;
- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bilvosita ustama xarajatlari.

Mahsulot tannarxining bevosita va bilvosita xarajatlari tarkibi

Xarajat moddalari	Mahsulot tannarxiga olib borilishi jihatidan	
	bevosita	bilvosita (ustama)
Xomashyo va asosiy materiallar (qayta kirim qilingan chiqitlardan tashqari)	+	
Sotib olingan butlovchi qismlar va yarim fabrikatlar	+	
Ishlab chiqarish xarakteridagi ish va xizmatlar		+
Texnologik maqsadlar uchun ishlatilgan yoqilg'i energiya	+	
Ishlab chiqarishga tegishli mehnatga haq to'lash xarajatlari	+	

Ishlab chiqarishga tegishli ijtimoiy sug`urtaga ajratmalar	+	
Moddiy qiymatliklar kamomadi va mahsulotlarning buzilishidan ko`rilgan zararlar	+	
Asosiy vositalar amortizatsiyasi		+
Ishlab chiqarishga oid boshqa xarajatlar		+

Mahsulot tannarxi bir turdagi mahsulotni bevosita va bilvosita ishlab chiqarish xarajatlarini shu mahsulot miqdoriga bo`lish orqali topiladi:

$$MT = MX + IX + ST + A + BIX / M,$$

bu yerda

MT - mahsulot tannarxi, so`m;

MX - ishlab chiqarishning moddiy xarajatlari, so`m;

IX - ishlab chiqarish xususiyatidagi mehnatga haq to`lash xarajatlari, so`m;

ST - ishlab chiqarishga tegishli bo`lgan ijtimoiy sug`urta to`lovlari, so`m;

A - asosiy vositalar amortizatsiyasi, so`m;

BIX - boshqa ishlab chiqarish xarajatlari, so`m;

8.4. Sanoat mahsulotlarining tannarxni pasqytirishning manbalari va omillari

Mehnat unumdorligini oshirish, xomashyo va material, yoqilg`i va elektr energiya xarajatlarini kamaytirish, xizmat ko`rsatish va boshqarish sarflarini qisqartirish, ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlarni tejash mahsulot tannarxini pasaytirishning muhim *manbalari* hisoblanadi. Material, yoqilg`i va elektr energiya xarajatlarini kamaytirish uchun ularni tejab sarflash, qimmatbaho materiallarni arzon, lekin yaxshi materiallar bilan almashtirish, ularni sotib olish va korxonaga keltirish bilan bog`liq bo`lgan sarflarni qisqartirish kerak bo`ladi.

Xizmat ko`rsatish va boshqarish uchun ketadigan xarajatlarni qisqartirishga esa tarmoq va korxonalardagi ma`muriy-boshqaruv apparatining sarflarini kamaytirish, asbob-uskuna, bino va inshootlarni saqlash, yoritish, isitish uchun ketadigan mablag`larni tejab-tergab sarflash orqali erishiladi. Unumsiz xarajatlarni (jarima

to'lash, penya va h.k.) tugatish mahsulot tannarxini pasaytirishda muhim ahamiyatga ega.

Texnika taraqqiyoti ishlab chiqarishni tashkil etishning ijtimoiy shakllarini takomillashtirish, ishlab chiqarishni ratsional joylashtirish, ishlab chiqarish va mehnatni uyushtirishni yaxshilash mahsulot tannarxini pasaytirishni ta'minlovchi **omil** hisoblanadi. Masalan, texnika taraqqiyoti mahsulot tannarxini pasaytirishning barcha manbalariga ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarishni elektrlashtirish, avtomatlashtirish, kimyolash mahsulot tayyorlash uchun sarflanadigan xarajatlarni kamaytiradi.

Xulosa

Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy resurslarga sarflar ishlab chiqarish xarajatlari deyiladi.

Har bir korxonada mahsulot ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq xarajatlarni amalga oshiradi. Mahsulot ishlab chiqarish jarayonida sarf qilingan moddiy resurslar (asosiy vositalar eskirishi, xomashyo va materiallar, yonilg'i-moylash materiallari, ehtiyot qismlar va boshqalar) va jonli mehnat sarfi ishlab chiqarish xarajatlarini tashkil etadi.

Korxonaning ishlab chiqarish, sotish va boshqa faoliyati natijasida xarajatlar yuzaga keladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari qanchalik past bo'lsa mahsulot tannarxi shunchalik arzonlashadi.

Xarajatlarni pasaytirish uchun aylanma mablag'lar, asosiy fondlar va ish kichidan samarali foydalanish, ishlab chiqarishni ratsional joylashtirish, ijtimoiy tashkil etish muhim ahamiyatga ega etadi.

Mahsulot tannarxi sanoat korxonalarida faoliyatining muhim ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, u mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishga sarflangan mablag'lardan tashkil topadi. Shu sababli mahsulot tannarxini arzonlashtirishning ahamiyati beqiyosdir. Uni pasaytirish foyda (daromad)ning oshishiga, narxlarning pasayishiga imkoniyat yaratadi.

Nazorat savollari

1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va uning mohiyati.
2. Boshqa xarajatlar tarkibiga nimalar kiradi?
3. O'zgaruvchan xarajatlar deb nimaga aytiladi?
4. Mahsulot tannarxini tashkil etuvchi xarajatlar qaysilar?
5. Tannarxni pasaytirish manbalari va omillari.
6. Mahsulot tannarxini tashkil etuvchi moddiy xarajatlar qaysilar?
7. Mahsulot tannarxini tashkil etuvchi ish haqi xarajatlari qaysilar?
8. Mahsulot tannarxini tashkil etuvchi amortizatsiya xarajatlari nima?

9-Bob. KORXONA MAHSULOTLARIGA NARXNI SHAKILLANISHI

9.1. Narxning iqtisodiy mohiyati va turlari

Baho kuchli ijtimoiy yo'naltirilgan bozor kategoriyasi bo'lib, tovarlar ayirboshlanganda yuz beradigan munosabatlarni anglatadi. Oqilona, ilmiy jihatdan asoslangan baho va baholash iqtisodiyotning ilmiy va amaliy vositalaridan biri hisoblanadi.

Baho bamisoli barometr kabi bozor holatini ko'rsatib turadi, u pasayib ketsa, tovar bozori kasodga uchraydi, tovar nafsiz bo'lib, uni boshqa tovar bilan almashtirish yoki sifatini yaxshilash zarurligi kun tartibiga qo'yiladi.

Ikki xil narxni ajratib ko'rsatish mumkin

a) talab narxi – bu – narx har bir tovar birligining xaridorlarni o'ziga jalb qila olish qobiliyatidir (ma'lum vaqtda), istaklar ko'paysa u pasayadi.

b) taklif narxi – bu tovar sotuvga kelib tushgan narxdir.

Narx – talab va taklifning muayyan nisbatida, tovar (xizmati)ni ishlab chiqarishga ketgan iqtisodiy resurs xarajatlari hamda uning nafliligini pul ko'rinishida ifodalanishidir.

Narx - tovar qiymatining pul ifodasi. Narxni belgilashda mahsulot ishlab chiqarish va sotish va sof daromadni shakllantirish uchun rejalashtirilgan

xarajatlarning to'liq qoplanishi ta'minlanadi. Narxga ta'sir qiluvchi omillarni ikki yo'nalishda tasniflash mumkin:

- birlamchi va ikkilamchi omillar;
- ichki va tashqi omillar.

Birlamchi omillar tovarlarning qiymatiga ta'sir qiladi. Ular ishlab chiqarish tannarxi va aylanish (ishlab chiqarish tannarxi) dinamikasi bilan ajralib turadi.

Ushbu omillar guruhiga quyidagilar kiradi:

- xom ashyo va materiallar narxlarini hisobga olish;
- ish haqi darajasi;
- amortizatsiya darajasi;
- soliqlar;
- banklarga berilgan kreditlar bo'yicha foizlarni tabaqalashtirish va boshqalar.

Ikkilamchi omillar narxning narxdan og'ishiga olib keladi. Bu mahsulotning iste'mol xususiyatlarining narxini, raqobatbardoshlik va ishlab chiqarish samaradorligini hisobga oladi. Bundan tashqari, talab va taklifning nisbati, olib borilayotgan ijtimoiy siyosat va boshqalar.

Ichki omillar narxning tarkibiy qismlari bilan bog'liq: narx, soliqlar, foyda, iste'mol qiymati. Bir tomondan xarajatlarni kamaytiradigan va boshqa tomondan daromadni ko'paytiradigan omillarni tanlash kerak. Soliqlar bo'yicha korxonalar siyosati soliq qonunchiligida davlat tomonidan taqdim etiladigan imtiyozlarni maksimal darajada oshirishga harakat qilishi kerak.

Tashqi omillar narx va korxonaning iqtisodiy siyosatiga bog'liq emas. Bular jamiyatda sodir bo'ladigan ob'ektiv yoki sub'ektiv jarayonlardir.

Narxning mazmuni va uning iqtisodiy mohiyati funktsiyalar orqali namoyon bo'ladi.

Buxgalteriya funktsiyasi mahsulot ishlab chiqarish va sotish uchun barcha ijtimoiy zarur bo'lgan mehnat xarajatlarini aks ettiradi, ishlab chiqarish xarajatlari va natijalarini hisoblab chiqadi.

Rag'batlantiruvchi funktsiya resurslarni tejashni rivojlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash va yangi texnologiyalarni joriy qilish uchun ishlatiladi. Narx ishlab chiqaruvchini ishlab chiqarishning eng tejamkor usulini tanlashga undaydi.

Taqsimlash funktsiyasi QQS, aktsiz solig'i va davlat, viloyat byudjetiga olingan markazlashtirilgan sof daromadning boshqa shakllarini hisobga olishni nazarda tutadi. Shunday qilib, narx orqali bozor iqtisodiyoti ishtirokchilari o'rtasida (tarmoqlar, mintaqalar va boshqalar) daromadlarni qayta taqsimlash mavjud.

Narxlarning turlari

Korxonaning ulgurji narxlari - bu ishlab chiqargan mahsulotni iste'molchilarga sotadigan, ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini qoplab, o'z faoliyatini davom ettirish va rivojlantirishga imkon beradigan foyda keltiradigan mahsulot ishlab chiqaruvchilarining narxlari.

$$\text{Korxonaning ulgurji narxi} = \text{Xarajat} + \text{foyda} + \text{aktsiz solig'i} + \text{QQS}$$

Sanoatning ulgurji (sotish) narxlari - korxonalar va iste'molchi tashkilotlar tomonidan ishlab chiqaruvchilarga yoki sotish (ulgurji) tashkilotlarga korxonalarga, vositachilarga va ulgurji savdo tashkilotlariga sotayotganligida qo'llaniladi. Ulgurji baho korxonalarga ishlab chiqarish xarajatlarini qoplashni, zarur foyda olishni ta'minlanishi zarur.

Ulgurji narxlar, ulgurji foyda

$$\text{narx} = \text{narx} + \text{ta'minot} + \text{aktsiz solig'i} + \text{QQS}$$

chakana baholar. Ulardan tovarlarni bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladi. Bu baholarga davlat savdosi, xususiy shaxsiy mulk egalari do'konlari va bozorda yuzaga kelayotgan baholar kiradi. Chakana baho darajasi aholining real daromadlari bilan belgilanadi.

$$\text{Chakana} = \text{narx} + \text{xarid} + \text{aktsiz} + \text{QQS}$$

Xarid baholari qishloq xo'jaligi mahsulotlarining davlat tomonidan sotib olinishida ishlatiladi.

Dunyo baholari xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladi.

Baholar tovar ishlab chiqarishning rivojlanishiga o'z vazifalari orqali ta'sir

etadi.

Bozorda turli mehnat sarflari umumiy, ya'ni ijtimoiy zarur mehnat sarfiga keltiriladi va shu sarfning pulda ifodalanishi bahoni hosil qiladi.

Bozorda sotuvchi bilan xaridor o'rtasidagi iqtisodiy munosabat bo'lganidan narxning shakllanishida har ikki tomon ishtirok etadi. **Xaridor deganda**, biz tovar va xizmatlarni iste'mol etuvchilar - fuqarolar, ishlab chiqarishni yurgizish uchun resurslarni sotib oluvchi korxonalarini tushunamiz.

Baholashning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

- ulgurji baholar. Tovarlar ko'tarasiga katta miqdorda sotilganda bu baholardan foydalaniladi. Bunday bahoni asosan ulgurji savdo-sotiq olib boriladigan savdo markazlarida uchratish mumkin;

- chakana baholar. Tovarlar bevosita iste'molchilarga sotilganda foydalaniladi. Bu baho o'z ichiga tovar ulgurji narxini, chakana savdo tashkilotchilarining xarajati va foydasini oladi;

- nufuzli baholar. Bu baholardan obro' talab iste'molchilarga tovarlar sotilganda va xizmatlar ko'rsatilganda foydalaniladi;

- dotatiyali baholar. Bunda tovarlar davlat byudjeti hisobidan arzonlashtirilgan baholarda olinadi;

- davlat baholari. Bu ishlab chiqaruvchilarga davlat tomonidan bo'yurtma berilganda qo'llaniladi;

- mavsumiy baholar. Bu mavsumiy ishlab chiqariladigan tovarlarga belgilanadi;

- milliy va jahon baholari-alohida tovarning baynalminal xarajatlari. Bunda jahon bozoridagi talab va taklif nisbati hisobga olinadi;

- standart baholar. Xaridor cho'ntagidagi pulga qarab, ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan qat'iy standart narxlar qo'llaniladi;

- preyskurant baholar. Bu baholar sotuvchi uchun mo'ljal baho, xaridor uchun bildirishlik yoki ma'lumot baho hisoblanadi;

- ishlab chiqargan mahsulotni sotish uchun muzokaralarga tayyorgarlik

ko‘rish mobaynida tadbirkor eng avvalo, o‘zi uchun maqbul bo‘lgan baho ko‘rsatkichlarini aniqlashga harakat qiladi. Shu maqsadda u bahoni uchga ajratadi. Ya‘ni maksimal (engyuqori), minimal (eng past) va obyektiv baho;

- maksimal baho - (sotuvchi nuqtai nazaridan) – bu muzokaralarni shu bahodan boshlash mumkin bo‘lgan ko‘rsatkichidir;

- minimal baho - (qo‘shilishi mumkin bo‘lgan eng past baho) – bu Tovar narxining shunday ko‘rsatkichi, tadbirkor muzokaralar davomida undan tushmaslikka harakat qiladi;

- ob‘ektiv baho - bu, tarkibida o‘rtacha sifat ko‘rsatkichlariga ega bo‘lgan u yoki bu tovarning o‘rtacha bahosidir.

Tovarlarning narxlari

Korxonada iqtisodiyotida boshlang‘ich narxlash printsiplari mahsulot ishlab chiqarish va sotish, xizmat ko‘rsatish, ish va foyda xarajatlarini qoplashdir.

Rivojlanish va narxlash ketma-ketligi:

- 1) narxlarni belgilashda maqsad va vazifalarni belgilash;
- 2) talab va taklifning xususiyatini aniqlash;
- 3) ishlab chiqarish tannarxini hisoblash;
- 4) raqobatchilar narxini tahlil qilish (chegirma tizimiga e‘tibor berib);
- 5) narxlarni belgilash usulini tanlash;
- 6) yakuniy narxni belgilash.

9.2. Korxonaning narx siyosati

Korxonaning narx siyosati – bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida narxlarni erkinlashtirish va milliy bozor narxlarini jahon bozori narxlariga yaqinlashtirishga qaratiladi.

Narxlarni erkinlashtirish-iqtisodiy islohotlarning eng asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari ko‘p jihatdan shu muammoning hal etilishiga bog‘liq bo‘ladi. Narxlarni erkinlashtirish xom ashyo bilan mahsulot ayrim turlarining narxlari, narx bilan aholi va korxonalar daromadlari o‘rtasida mutanosiblikka erishishga qanday yondashilishi bilan

farqlanadi. Shu yondashuvlarga asoslanib, narxlar quyidagi yo‘llar bilan erkinlashtiriladi:

- narxlarni birdaniga yoki «esankiratadigan» tarzda qo‘yib yuborish;
- narxlar o‘shishini sun'iy ravishda to‘xtatib qo‘yish;
- narxni davlat tomonidan boshqarish va nazorat qilishni ma'lum darajada saqlab qolish.

9.3. Narxni shakillanish strategiyasi va usullari

1. Narxlar vazifasini belgilashda Korxonada tijorat ishida narxni qanday rolga tayinlashi to'g'risidagi qoidaga asoslanish kerak. Amalda turli xil narxlash strategiyalari mavjud.

Yuqori narxlar strategiyasi ishlab chiqarish xarajatlaridan ancha yuqori bo'lgan narxda dastlabki sotishni ta'minlaydi va undan keyin pastroq narx keladi. Bu patentlar bilan himoyalangan yangi mahsulotlarga nisbatan qo'llaniladi. Strategiya hozirgi talabning yuqori darajasi sharoitida mumkin.

Kam narxlar strategiyasi. Birinchidan, minimal narx maksimal darajada mijozlarni jalb qilish va bozorni zabt etish uchun belgilanadi, shu bilan birga Korxonada ishlab chiqarishni ko'paytirish va xarajatlarni kamaytirishga intiladi.

Bozor yoki soha rahbariga ergashish strategiyasi. Narx asosiy raqobatchi yoki sohadagi etakchi Korxonada tomonidan taklif qilingan narx asosida belgilanadi.

Differentsiatsiyalangan narxlar strategiyasi narxlarni har xil chegirmalar va turli bozorlar uchun o'rtacha narx darajasiga beriladigan imtiyozlar bilan birlashtirishda namoyon bo'ladi.

Imtiyozli narx strategiyasi. Korxonada manfaatdor bo'lgan mijozlar bilan ishlashga qaratilgan.

Nufuzli narxlash strategiyasi noyob xususiyatlarga ega yuqori sifatli mahsulotlarga yuqori narxlarni belgilashga asoslangan.

Boshqa strategiyalardan foydalanish mumkin.

2. Narxlar, talablar va takliflar jadvaliga qarab tovarlarga talab va taklifning

rivojlanish tendentsiyalarini aniqlash uchun foydalaniladi. Jadvallarni sifatli va miqdoriy tahlil qilish korxonaning narx siyosati, shuningdek, ma'lum bir mahsulot bilan bozorga kirish siyosati qanday bo'lishini aniqlashga imkon beradi.

3. Ishlab chiqarish tannarxini baholashda ularni o'xshash mahsulotlar uchun o'rtacha xarajatlarni (tannarx) taqqoslashdan kelib chiqish kerak. Xarajatlar miqdori narx darajasini belgilashning eng past chegarasidir, mahsulotni uning darajasidan past sotish esa zarar qilmaydi.

4. Raqobatchining narxlarini tahlil qilishda asosiy e'tibor u taklif qiladigan chegirma tizimiga qaratilishi kerak. Jahon amaliyotida narxdan har xil chegirmalar qo'llaniladi:

- naqd pul olishda chegirmalar;

Miqdor, xarid hajmi, seriya bo'yicha progressiv chegirmalar;

- almashtirish krediti yoki eskisini qaytarish uchun chegirma; eksport uchun tovarlarni sotishda eksport chegirmasi va boshqalar.

Narxni belgilashda ular quyidagi fikrlarga asoslanadi: juda past narx - daromad olishning mumkin emasligi, mumkin bo'lgan narx:

- Minimal narx - xarajatlar darajasida belgilanishi mumkin;
- O'rtacha narx - raqobatchilar tovarlari narxlari asosida belgilanadi;
- Maksimal narx - agar mahsulot o'ziga xos xususiyat va fazilatlarga ega bo'lsa.

9.4. Tarmoqda narxning shakillanishi

1) Ishlab chiqarish harajatlari. U qanchalik kam bo'lsa narx shunchalik past bo'ladi va aksincha. Tovarning ishlab chiqarish xarajatlari ustiga ishlab chiqaruvchining foydasini qo'yib sotilishi, ya'ni ishlab chiqaruvchi taklif qilgan narxda sotilishi unga qilgan harajatlarni (moddiy va mehnat xarajatlarini) jamiyat tomonidan tan olinganligini bildiradi.

2) Tovarning nafliligi, ya'ni uning iste'molchilarga foydalilik darajasi. Ularning ehtiyojlarini qondirilish darajasi, yuqori bo'lsa iste'molchi yuqori narx to'lashga rozi bo'ladi.

3) Talab va taklifning nisbati, ya'ni biror bir tovarga talab katta bo'lsayu, u tovarning taklifi kam bo'lsa narx yuqori bo'ladi va aksincha.

4) Raqobat, u taklif orqali narxga ta'sir qiladi. Agar raqobatchilar ko'p bo'lsa narx pasayadi, agar oz bo'lsa, o'zaro til biriktirib olsalar, narx baland bo'ladi. Demak, takomillashgan bozor sharoitida ishlab chiqaruvchi bozor narxiga ta'sir ko'rsata olmas ekan, ya'ni narx darajasi sub'ektning ong saviyasi, irodasiga bog'liq bo'lmagan holda bozor tomonidan shakllanadi. Bu yerda ishlab chiqaruvchi foydasini narxni o'zgartirish hisobiga emas, balki yalpi daromad bilan yalpi ishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi farqni ko'paytirish hisobiga oladi.

9.5. Narxni aniqlash usullari

"O'rtacha xarajat va foyda" usuli yordamida narxni hisoblash. Ishlab chiqarish birligining umumiy qiymati aniqlanadi, foyda umumiy qiymatga foiz sifatida qo'shiladi va mahsulot bahosi olinadi.

Noqonuniy tahlil va maqsadli foyda ta'minoti asosida narxlarni hisoblash. Bunday holda, Korxonaga unga kerakli daromadni ta'minlaydigan narxni belgilashga intiladi. Usul Breakven jadvaliga asoslanadi. Grafik daromad miqdori xarajatlarga teng bo'lgan buzilgan nuqtani aniqlashga imkon beradi.

Mahsulotning qabul qilingan qiymatiga qarab narx. Korxonaga iste'molchilar ongida narx bo'lmagan usullardan foydalangan holda mahsulot qiymati to'g'risida g'oyani shakllantiradi: sotishdan keyingi xizmat, mijozlarga mahsus kafolatlar va hk taqdim etadi.

- Talabga yo'naltirilgan narx.
- Raqobat narxlari, ya'ni. narxlarni joriy narxlarda belgilash.

Barcha hisob-kitoblarni amalga oshirgandan so'ng, ishlab chiqarilgan mahsulotning yakuniy narxi belgilanadi.

Xulosa

Sanoat iqtisodiyotining eng muhim muammolaridan biri bu tarmoq korxonalarida tayyorlanadigan mahsulot bahosini belgilashdir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida baho sanoat tarmoqlari va korxonalarining moliyaviy ahvoriga etarli (sezilarli) ta'sir etuvchi eng muhim sintetik ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi.

Mahsulot bahosi juda ko'p omillarga bog'liq: mahsulotga bo'lgan talab, ishlab chiqaruvchining taklifi, davlatning narx siyosati, xarajatlar, raqobat va h.k.lar.

Fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishda, mahsulot hajmini ko'paytirishda va uning sifatini oshirishda, iste'molchilar ehtiyojini qondirishda baho bilan rag'batlantirishning roll beqiyosdir.

Nazorat savollari

1. Mahsulotlar narxi deganda nimani tushunasiz? Narxga ta'sir qiluvchi omillar.
2. Narxning asosiy funktsiyalari nimalardan iborat?
3. Korxonaning ulgurji narxi, korxonaning sotish narxi, chakana narx qanday belgilanadi?
4. Narxlarni shakllantirishda qo'llaniladigan asosiy usullar qaysilar?

10-Bob. ENERGETIKA KORXONALARI FAOLIYATING MOLIYAVIY NATIJALARI

10.1.Korxonada daromadlari

Xar bir korxonada o'z faoliyatini olib borishidan maqsad bu –foйда olishdir.

Daromadlar – bu sub'ektning xo'jalik faoliyati natijasida, ijara haqi, foizlar, litsenziya to'lovlari va dividendlar shaklida daromad keltiradigan faoliyat, yani tovarlarning sotilishi, xizmatlarning ko'rsatilishi yoki boshqa shaxslarning xo'jalik sub'ektining resurslaridan foydalanishi natijasida aktivlarning kelib tushishi yoki majburiyatlarning kamayishi orqali ro'y beradigan iqtisodiy resurslarning ko'payishidir.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda daromadlar, xarajatlar, foйда va zararlar xo'jalik yurutuvchi sub'ektlarning quyidagi faoliyat sohalari bo'yicha aks ettiriladi.

- asosiy faoliyat;
- investitsion faoliyat;
- moliyaviy faoliyat.

Asosiy faoliyatdan olingan daromadlar deganda korxonada ustavida belgilangan asosiy faoliyatdan olingan daromadlar tushuniladi (mahsulot ishlab chiqarish, sotish).

Asosiy bo'lmagan faoliyatdan olingan daromadlar deganda bevosita asosiy faoliyatga taaluqli bo'lmagan faoliyat turlaridan olingan daromadlar tushuniladi. Bu daromadlar moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar va favqulotdagi daromadlarga bo'linadi.

Moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar deganda qimmatli qog'ozlar, valyuta operatsiyalari, kredit va qarzlarni berishdan olingan daromadlar tushuniladi.

Favqulotda daromadlar deganda yuz berishi xarakteriga ega bo'lmagan, kutilmagan tasodifiy va hodisalardan olingan daromadlar tushuniladi. (tabiiy ofatlar, revolyutsion o'zgarishlar, davlat qonunlarini o'zgarishi).

10.2. Korxonaning foydasi, uni taqsimlash

Sanoat va uning barcha bo'g'inlari ishini tavsiflovchi sifat ko'rsatkichlaridan biri *foyda va rentabellikdir*.

Foydaning asosiy *vazifasi* ishlab chiqarish faoliyatining natijasidan olingan iqtisodiy samarani tavsiflaydi, chunki u so'nggi moliyaviy natijani ifodalaydi.

Foyda sanoat, tarmoq va korxonaning hamma, ishlab chiqarish, xo'jalik faoliyati natijalarini umumlashtiruvchi ko'rsatkichdir.

Foyda - bu tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq tavakkalchilik uchun uning mukofotini tavsiflovchi tadbirkorning pul bilan to'langan sof daromadi. Foyda - bu bozor energiyasi sohasida ishlaydigan korxonaning asosiy maqsadi.

Foyda - bu biznesni yuritishdagi umumiy daromad va umumiy xarajatlar o'rtasidagi farq.

O'zining iqtisodiy tabiati bo'yicha foyda moddiy ishlab chiqarish ishchilarining mehnati tufayli jamiyat uchun yaratilgan ortiqcha mahsulot qiymatining (narxining)

bir qismi sifatida ishlaydi. Ortiqcha mahsulotni shakllantirish manbai ortiqcha ish kuchi hisoblanadi.

Foydali munosabatlar bozor munosabatlari kategoriyasi sifatida quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

- korxonada olingan iqtisodiy samarani tavsiflaydi;
- ogohlantiruvchi funktsiyaga ega;
- uning mazmuni shundan iboratki, foyda bir vaqtning o'zida moliyaviy natija va korxonaning moliyaviy resurslarining asosiy elementidir.

O'z-o'zini moliyalashtirish printsiplining amaldagi ta'minoti olingan foyda bilan belgilanadi. Sof foyda ulushi ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirishni, korxonaning ilmiy-texnik va ijtimoiy rivojlanishini, ishchilarni moddiy rag'batlantirishni moliyalashtirish uchun etarli bo'lishi kerak.

Foyda turli darajadagi byudjetni shakllantirish manbai. U soliq shaklida byudjetlarga boradi.

Yo'qotish hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ular moliyaviy resurslardan foydalanish, ishlab chiqarishni tashkil etish va mahsulotni sotishni tashkil etishda korxonaning xato va kamchiliklarini ko'rsatadi.

Tashkilotning moliyaviy-iqtisodiy natijalarini aniqlash quyidagi foyda turlarini hisoblashni nazarda tutadi:

- mahsulot (ish, xizmat) sotishdan olingan foyda (zarar);
- moliyaviy-iqtisodiy faoliyatdan olingan foyda (zarar); balans foydasi (zarari);
- hisobot davridagi taqsimlanmagan (sof) foyda (zarar).

Mahsulot (xizmat) sotishdan olingan foyda

Mahsulotlarni (ishlarni, xizmatlarni) sotishdan olingan foyda bu Korxonaning ustavida ko'zda tutilgan asosiy faoliyatning moliyaviy natijasidir.

Mahsulotlarni (tovarlarni, ishlarni, xizmatlarni) sotishdan olingan daromad, Π_p mahsulotlarni sotishdan tushgan tushum bilan mahsulot tannarxiga kiritilgan mahsulotni sotish va sotish xarajatlari o'rtasidagi farqni anglatadi.

$$\Pi_p = V_p - H_{o6},$$

bu erda

V_p – mahsulot sotishdan tushgan daromad;

I_{o6} – sotilgan mahsulotning umumiy ishlab chiqarish xarajatlari

Energiya birlashmalari mahsulotlarini sotishdan tushgan daromad

quyidagiformula bo'yicha aniqlanadi

$$V_p = \sum \Theta_i \cdot \Pi_{\Theta i} + \sum Q_i \cdot \Pi_{T\Theta i} + C_{yc\lambda} + C_{np},$$

bu erda

Θ_i – i-iste'molchiga etkazib beriladigan elektr energiyasining miqdori;

$\Pi_{\Theta i}$ – i-iste'molchi uchun elektr energiyasining o'rtacha narxi;

Q_i – i-iste'molchiga etkazib beriladigan issiqlik energiyasining miqdori;

$\Pi_{T\Theta i}$ – i-iste'molchi issiqlik energiyasining o'rtacha narxi;

$C_{yc\lambda}$ – uchinchi shaxslarga ko'rsatiladigan xizmatlar qiymati;

C_{np} – boshqa mahsulotlarni sotish (qo'shimcha mahsulotlar va tegishli mahsulotlar).

Moliya-xo'jalik faoliyatidan olingan foyda (zarar)

Moliya-xo'jalik faoliyatidan olingan foyda (zarar) mahsulot (ish, xizmat) larni sotishdan olingan foyda (zarar), olingan foizlar, to'lanadigan foizlar, boshqa tashkilotlarda qatnashishdan olingan daromadlar, boshqa operatsion daromadlar va xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Qarzga olinadigan foizlar tarkibiga davlat obligatsiyalari, omonatlar, banklar va boshqa kredit tashkilotlaridan banklar tomonidan tashkilotning hisobvaraqlarida saqlanayotgan pul mablag'laridan foydalanganlik uchun olinadigan so'mmalar kiradi.

To'lanadigan foizlarga energiya Korxonasi tomonidan boshqa biznes ishtirokchilariga to'lanadigan foizlar kiradi.

Boshqa tashkilotlarda qatnashishdan olingan daromadlar. Boshqa tashkilotlarning qimmatli qog'ozlariga (aktsiyalar, obligatsiyalar) ega bo'lish

energiya ta'minoti Korxonasiga aktsiyalar bo'yicha dividendlar yoki obligatsiyalar bo'yicha foizlar ko'rinishida daromad keltiradi.

Operatsion daromad elektr energiyasi Korxonasi mulkini ko'chirish bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha daromadlarni (QQS bundan tashqari) aks ettiradi.

Operatsion daromad o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- endi biron bir sababga ko'ra ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etmaydigan qoldiq yoqilg'ini sotishdan olingan daromad (masalan, elektr stantsiyasini ko'mir yoqilg'isidan tabiiy gazga o'tkazish paytida);

- balansdan chiqarilgan asosiy vositalarni sotishdan; mulkni ijaraga berishdan olinadigan daromad;

- mulk va majburiyatlarni qayta baholash natijasida olingan daromadlar

Operatsion xarajatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- asosiy vositalarni va boshqa mol-mulkni sotish bilan bog'liq xarajatlar, shu jumladan foydalanilmay qolgan asosiy vositalarni ularni hisobdan chiqarilgan asosiy vositalarni sotib olgan tashkilot hududiga tashish paytida ularni yuklash, tashish, tushirish xarajatlari;

- bank tomonidan valyuta mablag'lari tashkiloti nomidan bank sotgandan keyin tashkilot xarajatlari;

- qimmatli qog'ozlarga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq xarajatlar (maslahat va vositachilik haqini to'lash, depozitar xizmatlar va boshqalar);

- texnik xizmat ko'rsatish xarajatlari

Taqsimlanmagan (sof) foyda

Balansdagi foyda yoki foydaning umumiy so'mmasi - tovar mahsulotini sotishdan, ishlab chiqarishdan tashqari, bajarilgan ishlar va xizmatlardan olingan daromadlardan, korxonada yordamchi xo'jaliklarining mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlardan tashkil topadi.

Mahsulotni sotishdan olingan **yalpi foyda** (YaF) - bu, sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

$$YaF = SST - MT,$$

bu yerda

YaF – yalpi foyda;

SST – sotishdan tushgan sof tushum;

MT – mahsulotning tannarxi.

Sof foyda (SF) –bu soliq to‘langandan keyin xo‘jalik yurituvchi subyekt ixtiyorida qoladi, soliqlar to‘langunga qadar olingan foydadan minus daromad soliqlari va boshqa soliq va to‘lovlar ayirmasi sifatida aniqlanadi.

$$SF = STF - DS - BS,$$

bu yerda

SF – sof foyda;

DS – daromaddan to‘lanadigan soliq;

BS - boshqa soliq va to‘lovlar.

Hisobot davri balansi foydasi sof foydani aniqlash uchun asos bo'ladi, chunki undan daromad solig'i ushlab qolinadi

$$\Pi_{\text{ч}} = \Pi_{\text{б}} - H_{\text{пр}},$$

bu yerda

$\Pi_{\text{б}}$ – - taqsimlanmagan daromad, (баланс);

$H_{\text{пр}}$ – daromad solig'i.

Sof foyda korxonada ixtiyorida bo'ladi. U korxonada ustavidagi qoidalarni hisobga olgan holda sof foydadan foydalanish yo'nalishini mustaqil ravishda belgilaydi

Foydani taqsimlash va undan foydalanish

Foydani taqsimlash deganda uning bir qismini byudjetga jo‘natish tushuniladi.

Foydani taqsimlash tamoyillari quyidagilardan iborat:

- korxonaning ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyati natijasida olingan foydasi davlat va korxonada o‘rtasida xo‘jalik subyekt sifatida taqsimlanadi;

- foydaning davlatga to‘lanuvchi bir qismi soliq va yig‘imlar ko‘rinishida byudjetga kelib tushadi. Soliqlar tarkibi va foizi, ularni hisoblash tartibi va byudjetga to‘lanuvchi boshqa to‘lovlar qonunchilik tomonidan belgilanadi;

• soliqlar to‘langandan so‘ng korxonada tasarrufida qoluvchi foyda miqdori, uning ishlab chiqarish hajmini oshirish hamda ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyat natijalarini yaxshilashdan manfaatdorligini kamaytirmasligi lozim.

Foyda olishning asosiy *manbalari*

• korxonani mahsulotning u yoki bu turini ishlab chiqishdagi monopoliya holati yoki mahsulotning nodirligi hisobiga shakllanadi;

• ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq, bozor konyunkturasini bilish hamda ishlab chiqarishning rivojlanishini, doimiy ravishda o‘zgarib turuvchi bozor konyunkturasiga moslashtirish qobiliyatiga bog‘liq bo‘ladi. Foyda miqdori korxonaning mahsulot ishlab chiqarish bo‘yicha yo‘nalishini to‘g‘ri tanlash, mahsulotlarni sotish va xizmat ko‘rsatish uchun raqobatbardosh sharoitlarni yaratish, ishlab chiqarish hajmi, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish bilan bog‘liq;

• korxonaning innovatsion faoliyatidan kelib chiqib, texnologiyalarni takomillatirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni yangilash, raqobatbardoshligini ta‘minlash, sotish hajmi va foyda miqdorini oshirishni anglatadi.

Foydani oshirishning *asosiy yo‘llari*

• ishlab chiqarilayotgan mahsulot miqdorini, sifatini oshirish;

• ortiqcha asbob-uskunalar va boshqa mulkni sotib yuborish yoki ijaraga berish;

• moddiy resurslar, ishlab chiqarish quvvatlari va maydonlari, ish kuchi va ish vaqtidan unumliroq foydalanish hisobiga mahsulot tannarxini pasaytirish;

• ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish;

• mahsulot bozorini kengaytirish va h.k.

Xo‘jalik faoliyati samaradorligining umumlashtiruvchi mezon ko‘rsatkichi rentabellikdir

Foyda olish aktsiyadorlik jamiyatining asosiy maqsadi hisoblanadi, shuning uchun Korxonalar rahbariyati aktsiyadorlarga olingan foyda miqdori va undan foydalanish yo'nalishlari to'g'risida hisobot beradi.

Energetika va elektrlashtirish aktsiyadorlik jamiyatlarida zaxira jamiyati ustavda nazarda tutilgan miqdorda, lekin ustav kapitalining kamida 15 foizi miqdorida shakllantirilishi shart. Ushbu fond Korxonaning ustavida nazarda tutilgan miqdorga etgunga qadar yillik majburiy ajratmalar hisobiga shakllantiriladi. Yillik chegirmalar miqdori AJ ustavida belgilanadi, ammo sof foydaning 5 foizidan kam bo'lmasligi kerak. Zaxira fondi zararlarni qoplash, shuningdek boshqa mablag'lar bo'lmagan taqdirda obligatsiyalarni qaytarish va Korxonaning aktsiyalarini sotib olish uchun mo'ljallangan. Zaxira fondining mablag'lari boshqa maqsadlar uchun foydalanilishi mumkin emas.

Aktsiyalar bo'yicha dividendlar sof foydadan to'lanadi, bir qator ob'ektiv yoki subyektiv sabablarga ko'ra yuzaga keladigan qo'shimcha xarajatlar moliyalashtiriladi:

- haqiqiy xarajatlarning ekologik to'lovlar, reklama, xizmat safari, kreditlar bo'yicha foizlar, ishlab chiqarish maqsadlarida shaxsiy transport vositalaridan foydalanish, suv solig'i, mehmondo'stlik xarajatlari me'yoridan oshib ketishi;

- ishchilarga jamoat transportida, shahar elektrchilarida, idoraviy avtouloularda va avtobuslarda ish joyiga borganlik uchun to'lanadigan to'lovlar bo'yicha imtiyozlar berish bilan bog'liq xarajatlar;

- bir martalik imtiyozlar va bir martalik nafaqalarni to'lash bilan bog'liq xarajatlar;

- bepul ovqatlanish yoki ovqat bilan ta'minlash xarajatlari;

- imtiyozli narxlar (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan va xarajatlarga bog'liq bo'lgan ayrim toifadagi ishchilar uchun mahsus ovqatlanish bundan mustasno);

- moliyaviy yordam;

- belgilangan ta'tildan tashqari qo'shimcha ta'tilni to'lash xarajatlari.

Foyda puli xodimlarga mukofotlar to'lash va Korxonani rivojlantirish va asosiy vositalarni texnik qayta jihozlash uchun investitsiya sifatida ishlatiladi.

10.3.Optimal ishlab chiqarish hajmlarini aniqlash va daromadni maksimal darajasini aniqlash

Ishlab chiqarishning o'sishi bilan korxonaning foydasi nafaqat xarajatlarning kamayishi, balki ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sonining ko'payishi hisobiga oshadi. Shunday qilib, mahsulot ishlab chiqarish hajmi qanchalik katta bo'lsa, korxonadan olingan foyda shuncha ko'p bo'ladi.

Mahsulot tannarxini pasaytirish uchun kurashda eng muhim narsa bu korxonaning ishlab chiqarish va iqtisodiy faoliyatining barcha sohalarida qat'iy iqtisodga rioya qilishdir.

10.4.Korxonaning rentabelligi

Hisobot davrida korxonadan olingan daromadning mutlaq miqdori uning faoliyati samaradorligini to'liq tavsiflamaydi. Korxonaning faoliyati va rivojlanishi samaradorligini baholash uchun foydani iqtisodiy faoliyatda ishlatiladigan resurslar bilan o'lchash kerak. Ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyati natijalarini tahlil qilish uchun rentabellik ko'rsatkichlarining uchta asosiy guruhi qo'llaniladi: sotish, aktivlar (kapital) va sotish.

Daromadlilik - bu korxonaning rentabelligi, iqtisodiy faoliyatning yakuniy natijalarini aks ettiruvchi sanoat korxonasi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligining ko'rsatkichidir.

Rentabellik – xo'jalik faoliyatining samaradorlik darajasini bildiruvchi ko'rsatkichlardan biri bo'lib, u ma'lum vaqt (yil,oy,kvartal) davomida ishlab chiqarish faoliyatining foydaliligi (yoki zararligini) ko'rsatadi.

Korxonaning rentabelligi olingan foydani qilingan sarflarga taqqoslash orqali aniqlanadi va u foizlarda o'lchanadi.

Rentabellik nazariyasida uning bir qancha turlari mavjud bo'lib, ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- sotish rentabelligi;
- asosiy faoliyat rentabelligi;
- xususiy kapital rentabelligi;
- asosiy kapital (fondlar) rentabelligi;
- permanent kapital rentabelligi;
- aylanma kapital rentabelligi;
- qarzga olingan kapital rentabelligi;
- real asosiy kapital rentabelligi;
- investirlangan kapital samaradorligi.

1) **Sotish rentabelligi** deganda, har bir sotilgan mahsulot so'mmasiga qancha xarajat qilinganlikdarajasi tushuniladi. Demak, bu ko'rsatkich sotilgan mahsulot qiymati bilan ana shu mahsulotni ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarni taqqoslash asosida yuzaga keladi. Bundaykoeffitsient baholash siyosatidagi o'zgarishlarni va sotilgan mahsulot tannarxini nazorat qilish bo'yicha korxonaning qobiliyatini tavsiflaydi.

Sotish rentabelligini quyidagi formula orqali ifodalash mumkin

$$R_s = \frac{\text{sotilgan mahsulot tan narxi}}{\text{haqiqiy sotilgan mahsulot}}$$

2) **Asosiy faoliyat rentabelligi**– ishlab chiqarishning foydaliligi, natijaliligidir. Bu ko'rsatkich ishlab chiqarish samaradorligini tavsiflaydi va quyidagicha ifodalanadi

$$R_a = \frac{\text{mahsulot sotishdan olingan foyda}}{\text{mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari}}$$

3) **Xususiy kapitalning rentabelligi** – korxonada (firma), tarmoq xususiy kapitalining foydaliligi va natijaliligidir. U quyidagi formula yordamida aniqlanadi

$$R_{xx} = \frac{\text{sof foyda}}{\text{xususiy xarajatlarning o'rtacha qiymati}}$$

Bunday koeffitsient xususiy kapitaldan foydalanish darajasini, ya'ni korxonada tomonidan xususiy kapitalning o'rtacha qiymatiga qancha sof foyda olinganligini ko'rsatadi.

4) **Asosiy kapital (fondlar) rentabelligi** – asosiy fondlar va boshqa oborotdan tashqari aktivlarning foydaliligi. U quyidagicha aniqlanadi

$$R_{ak} = \frac{\text{sof foyda}}{\text{ko'p muddatli aktivlar qiymati}}$$

5) **Permanent kapital rentabelligi** – permanent kapitalning foydaliligi, natijaliligidir. U quyidagi formula yordamida aniqlanadi

$$R_p = \frac{\text{sof foyda}}{\text{permanent kapitalning o'rtacha qiymati}}$$

6) **Aylanma kapitalning rentabelligi** – aylanma kapitalning foydaliligi, natijaliligi. U har bir so'mli aylanma kapitaldan qancha foyda olish mumkinligini ko'rsatadi. Uni quyidagi formula asosida aniqlash mumkin

$$R_a = \frac{\text{sof foyda}}{\text{aylanma kapitalning o'rtacha qiymati}}$$

7) **Qarzga olingan kapitalning rentabelligi** – qarzga olingan kapitalning foydaliligi, unumliligi. U quyidagicha aniqlanadi

$$R_q = \frac{\text{sof foyda}}{\text{qarzga olingan kapitalning o'rtacha qiymati}}$$

Bu koeffitsient har bir so'mli qarzga olingan kapital qancha foyda keltirganligini ifodalaydi.

8) **Real asosiy kapitalning rentabelligi** uning foydaliligini ifodalaydi va har bir so'mli real asosiy kapital qancha so'm foyda keltirganligini ko'rsatadi. U quyidagi formula asosida aniqlanadi

$$R_{RK} = \frac{\text{sof foyda}}{\text{real asosiy kapital}}$$

9) **Investirlangan kapital rentabelligi** – investitsiya mablag'larining natijaliligi, foydaliligi. Bu ko'rsatkich investitsiya tufayli olingan mablag'larning qanchalik samara berishini ifodalaydi va quyidagi formula orqali aniqlanadi

$$R_{IK} = \frac{\text{solisiz foyda} + \text{to'langan foizlar summasi}}{\text{xususiy kapital} + \text{uzoq muddatli qarz kapital}}$$

Rentabellik darajasi ko'rsatkichining yuqori bo'lishi korxonaga (firma) ixtiyoridagi asosiy va aylanma fondlardan oqilona foydalanilayotganini va korxonaga (firma)ning ma'lum miqdorda foyda (daromad) olayotganligini ko'rsatadi.

Rentabellik darajasini ko'tarish uchun sanoatning barcha tarmoqlari va korxonalari sotilgan mahsulot hajmini oshirishga, uni ishlab chiqarish uchun sarflanayotgan xarajatlarni kamaytirishga, ishlab chiqarilgan mahsulot sifatini oshirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishlari zarur.

Rentabellik – xo'jalik faoliyatining samaradorlik darajasini bildiruvchi ko'rsatkichlardan biri bo'lib, u ma'lum vaqt (yil,oy,kvartal) davomida ishlab chiqarish faoliyatining foydaliligi (yoki zararligini) ko'rsatadi.

Korxonaga rentabelligi olingan foydani qilingan sarflarga taqqoslash orqali aniqlanadi va u foizlarda o'lchanadi.

$$R = \frac{F}{A_k} * 100\%$$

bu yerda

R - rentabellik, %;

F - korxonaga foydasi;

A_k- asosiy va aylanma kapital.

Nisbatning kattalashishi mehnat, moliya, texnologiya va moddiy resurslardan unumliroq foydalanishni anglatadi. Xo'jalik faoliyati-minimal xarajatlar bilan yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan joylarda samaraliroq bo'ladi.

Xulosa

Foyda (daromad) korxonaga faoliyatini umumlashtiruvchi ko'rsatkichdir. U moddiy ishlab chiqarishda yaratilgan sof daromadning bir qismi bo'lib, davlat byudjeti daromadlarining shakllanishida asosiy manbalardan biri hisoblanadi.

Foydani taqsimlash deganda uning bir qismini byudjetga jo'natish tushuniladi.

Rentabellik – xo'jalik faoliyatining samaradorlik darajasini bildiruvchi ko'rsatkichlardan biri bo'lib, u ma'lum vaqt (yil,oy,kvartal) davomida ishlab chiqarish faoliyatining foydaliligi (yoki zararligini) ko'rsatadi.

Nazorat savollari

1. Yalpi foyda deganda nimani tushunasiz?
2. Sof foyda qanday hisoblanadi?
3. Foyda. Foydani shakllantirish manbalarini sanang.
4. Foydani taqsimlash deganda nimani tushunasiz?
5. Rentabellikning iqtisodiy mohiyati va uni hisoblash usuli.
6. Korxonaning rentabelligining qanday turlarini bilasiz?
7. Foydani oshirishning asosiy yo'llari

11-Bob. KORXONANING INVESTITSION FAOLIYATI

11.1. Investitsiyalashning vazifasi va iqtisodiy mazmuni

«Investitsiya» atamasi lotin tilidagi «invest» so'zidan kelib chiqqan bo'lib «qo'yish», «mablag'ni safarbar etish», «kapital qo'yilmasi» ma'nosini beradi. Keng ma'noda investitsiya mablag'ni ko'paytirib va qaytarib olish maqsadida kapitalni safarbar etishni bildiradi. Ko'pgina hollarda «investitsiya» tushunchasi iqtisodiy va boshqa faoliyat ob'ektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda ularga doir huquqlar tarzida ta'riflanadi. Investitsiya deganda barcha turdagi milliy va intellektual boyliklar tushunilib, ular tadbirkorlik faoliyati ob'ektlariga yo'naltirilib daromad keltirishi yoki biror-bir ijobiy samaraga erishishi zarur. Investitsiya kiritishdan asosiy maqsaddaromad olish va ijobiy ijtimoiy samaraga erishishdir. Investitsiya tushunchasiga yangi kapitalni barpo etish uchun sarflangan xarajat sifatida xam ta'rif berish o'rinli.

Investitsiyalar - bu yangi korxonalar qurilishiga, mashina va asbob-uskunalar sotib olishga, ya'ni yangi kapitalni barpo etishga ketgan xarajatlardir.

Investitsiya tushunchasini to'la yoritish uchun unga berilgan tariflarni keltirish joiz. Investitsiyalar - bu xali bo'yumlashmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qo'yilgan kapitaldir. O'zining moliyaviy shakliga ko'ra, ular foyda olish maqsadida xo'jalik faoliyatiga qo'yilgan aktivlar hisoblansa, iqtisodiy xususiyatiga ko'ra, u yangi korxonalar qurishga, uzoq muddatli xizmat ko'rsatuvchi mashina va asbob

uskunalarga xamda shu bilan bog'liq bo'lgan aylanma kapitalning o'zgarishiga ketgan xarajatlardir.

Iqtisodiy kategoriya sifatida investitsiya quyidagicha tasniflanadi:

- avaylangan (birlamchi jamg'arilgan) kapitalni ko'paytirish maksadida kapitalni tadbirkorlik ob'ektlariga joylashtirish;
- investitsion loyixalarni amalga oshirish jarayonida investitsiya faoliyati ishtirokchilari o'rtasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.
- investitsiya kiritishda, avvalo:
- investitsiya faoliyati sub'ektlarning mustakilligi va tashabbuskorligi;
- kiritilayotgan moddiy ne'matlarga investitsiya makomini berish (fukaro o'zining extiyojlarini kondirish uchun olgan bo'yumlari investitsiya bo'la olmaydi);
- qonun bilan belgilangan investitsiya faoliyatini amalga oshirish imkoniyati yaratilishi zarur bo'lib xisoblanadi.

11.2. Korxonalar investitsiyalarining manbalari.

Deyarli barcha faoliyat ko'rsatuvchi korxonalar davlatga tegishli bolgan sobiq ma'muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitlarida investitsiyalarning asosiy manbai davlat (byudjet) mablag'laridan tashkil topar edi. Garchi o'sha sharoitlarda xam jamgarma fondlar - asosiy investitsion manbalar korxonalar foydasi (daromadi) xisobiga amalga oshirilgan bo'lsada, korxonalarning mablag'larni kaerdan olish va kaerga joylashtirish to'grisida "boshi" og'rimas edi. Ko'shimcha manba sifatida korxonalarning amortizatsiya fondi xizmat qilardi.

Mazkur tushunchalar (jamg'arma fondi, amortizatsiya fondi, foyda) xozirgi kunda xam o'z ahamiyatini yo'kotmagan bo'lib, investitsiyalarning asosiy manbai xisoblanadi. Masalan, davlat korxonalari uchun asosiy investitsiya manbai kuyidagilar: foyda, amortizatsiya fondi va byudjet mablag'lari, ko'shma korxonalar uchun - foyda, amortizatsiya fondi va kredit resurslari.

Rejalashtirish va boshqaruv tizimida shuningdek, investitsiya manbalarini aniqlashning ichki va tashki turlaridan xam foydalaniladi.

Investitsiyalarning **ichki manabalari** kuyidagilar:

- ishlab turgan asosiy kapitalga xisoblanuvchi amortizatsiya ajratmalari natijasida shakllanuvchi, korxonaning o'z moliyaviy vositalari;
- foydaning investitsiya ehtiyojlariga ajratiluvchi qismi;
- sug'urta Korxonalar va muassasalari tomonidan tabiiy ofat va boshqa xodisalarda to'lanuvchi mablag'lar;
- korxonaning aksiyalar chiqarishi va sotishi natijasida olinuvchi mablag'lar;
- yuqori turuvchi va boshqa organlar tomonidan qaytarib bermaslik asosida ajratiluvchi mablag'lar;
- xayriya va shu kabi boshqa mablag'lar.

Investitsiyalarning **tashki manbalari** kuyidagilar:

- markaziy va mahalliy byudjetdan, tadbirkorlikni ko'llab-quvvatlovchi turli xil fondlar tomonidan ajratiluvchi qaytarib bermaslik asosidagi mablag'lar;
- korxonalar Nizom jamgarmasida moliyaviy yoki boshqa moddiy va nomoddiy ishtirok shaklida, shuningdek, xalqaro moliya institutlari va alohida shaxslarning to'gridan-to'gri ko'yilmalari shaklida kiritiluvchi xorijiy investitsiyalar;
- davlat va turli xil fondlar tomonidan qaytarib berish sharti bilan beriluvchi kreditlar, jumladan imtiyozli kreditlar.

11.3 Investitsion loyihalarining samaradorligini baholashning metodologik asoslari

1) Sof diskontlangan daromad (SDD) - butun xisobot davri uchun joriy samaralar yigindisining boshlangich kadamba keltirilgan miqdori yoki integral natijalarning integral xarajatlardan oshib ketishi. U kuyidagi formula asosida xisoblanadi:

$$CDD = \sum_{t=0}^T (H_t - X_t) \frac{1}{(1+E)^t},$$

bu erda

N_t – xisob-kitoblarning t - kadamida erishiluvchi natijalar;

X_t – xuddi shu kadamda amalga oshiriluvchi xarajatlar;

T – xisob-kitoblarning vaqt muddati;

E - diskont normasi.

SHu bilan birga qoplanish muddati loyihaning daromadlilik ko'rsatkichi xisoblanmaydi. SHu sababli amaliyotda investitsiyalar birlamchi kapital (kuyilma)ga nisbatan daromadlilik kursatkichi orqali ko'rib chiqiladi xamda quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$D_u = \frac{M_n}{K} \times 100,$$

bu erda:

D_u – investitsiyalar daromadi, % da;

M_n – soliklar tulagandan sung kolgan foyda, so'm;

K - investitsiyalar (boshlang'ich).

U yoki bu investitsion loyihani tanlash tugrisida qaror qabul qilishda korxonalar quyidagi savollarga javob berishi lozim:

- ishlab chiqarishdagi bugungi xolat kancha davom etishi mumkin va bozorda mahsulotga (ish, xizmatga) bulgan talab qanday;
- kapital kiritish uchun imkoniyatlar qanday;
- raqobatchilik faoliyati qanday;
- qanday muvaffaqiyat omillari mavjud;
- yangi bozorga kirish uchun qanday imkoniyatlar mavjud.

11.4. Samaradorlikni aniqlovchi ko'rsatkichlar

Xo'jalik samaradorligini baholash, korxonada foydalaniladigan resurs turlari bo'yicha amalga oshirilishi va miqdor jixatidan o'lchanishi mumkin. Masalan: ish kuchidan foydalanish samaradorligini mehnat unumdorligi va mahsulotning mehnat sig'imi ko'rsatkichlari yordamida baholash mumkin.

Mehnat unumdorligi-inson mehnatining muayyan vaqt ichida ozmi - ko'pmi mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir.

$$M_u = \frac{Q}{I_s},$$

bu erda

M_u – mehnat unumorligi;

Q - mahsulot xajmi qiymat ko‘rinishida;

I_s - ishchilar soni.

Mehnat sig‘imi - mehnat unumdorligiga teskari kattalik bo‘lib, sarflangan mehnat miqdorining ishlab chiqarilgan mahsulot xajmiga nisbati bilan aniqlanadi. Mehnat unumdorligi - insonning muayyan vaqt ichida ozmi-ko‘pmi mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir.

$$T = \frac{I_s}{Q}$$

Mehnat quollaridan foydalanish samaradorligi mahsulotning fond sig‘imi va fond kaytimi ko‘rsatkichlari yordamida aniqlanadi. **Fond qaytimi** korxonada asosiy fondlarining bir birligiga to‘g‘ri keluvchi ishlab chiqarilgan mahsulotni anglatadi. U mahsulot sotishdan tushgan bir yillik tushumni asosiy ishlab chiqarish fondlarining o‘rtacha yillik qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi.

$$f_q = \frac{Q}{F},$$

bu erda

Q - mahsulot xajmi, qiymat pul ko‘rinishida;

F - asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati

Fond sig‘imi bir birlik yangi asosiy fondlarni tashkil qilish uchun zarur bo‘lgan kapital qo‘yilmalarni anglatadi.

$$f_s = \frac{F}{Q}$$

Fond qaytimi qanchalik yuqori va fond sig‘imi qanchalik past bo‘lsa, mehnat quollaridan foydalanish samaradorligi shunchalik yuqori bo‘ladi va aksincha. Fond qaytimini ko‘paytirishning muhim zaxirasi, asbob-uskunalaridan unumli foydalanish, texnologiyalarni takomillashtirish va xodimlar malakasini oshirishdir.

Mehnat qurollaridan foydalanish samaradorligi, mahsulotlarning material sigʻimi yordamida sarflangan xomashyo, material, yoqilgʻi, energiya va mehnat predmetlarining umumiy qiymatini ishlab chiqarilgan mahsulot xajmiga nisbati orqali aniqlanadi.

$$m = \frac{MX}{Q},$$

bu erda

m- mahsulotlarning material sigʻimi;

MX- moddiy xarajatlar miqdori, soʻm;

Q- mahsulot xajmi, soʻm

Samaradorlikni oshirish omillari quyidagilar: mahsulotning mehnat sigʻimi, material sigʻimi, fond sigʻimini kamaytirish va fond kaytimini oshirish, tabiiy resurslardan ratsional foydalanish va vaqtni tejash. Bularni amalga oshirish uchun ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning barcha omillarini ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirishning asosiy yoʻnalishlari boʻyicha guruhlash kerak. Bu yoʻnalishlarga quyidagilar kiradi:

- ishlab chiqarish strukturasi yaxshilash;
- fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, ishlab chiqarish va mahsulotning texnik-iqtisodiy darajasini koʻtarish;
- ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, kooperatsiyalash, kombinatlashtirish va xududiy joylashtirish darajasini oshirish;
- inson omilini kuchaytirish asosida mehnatkashlarning ijodiy faolligini va tashabbusini oshirishni yoʻlga koʻyish ;
- xomashyo va materiallarning zamonaviy turlarini yaratish va ulardan foydalanish;
- ishlab chiqarish va mehnatni ilmiy tashkil etish.

11.5. Iqtisodiy samaradorlik

Samaradorlik – muhim oʻlchov birlikdir.

Ishlab chiqarish samaradorligi xar bir korxonada faoliyatining eng asosiy vazifasi xisoblanadi. U xo‘jalik yuritishning sifat va miqdor ko‘rsatkichlarini, shuningdek, bo‘yumlashgan va jonli mehnat xarajatlari xamda olingan natijalar o‘rtasidagi munosabatni ifodalaydi.

Samarali ishlash degani, mo‘ljallangan foydani olish, ishlab chiqarish quvvatlari va ish kuchidan yaxshirok foydalanish, noishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, mehnat samaradorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilashdir.

Samara - ishlab chiqarilayotgan mahsulot yoki ko‘rsatilayotgan xizmatning foyda va daromad xajmini oshirish, mahsulot tannarxini kamaytirish kabi ijobiy natijalardir. Natural shaklda ishlab chiqarish samarasini, pul shaklida iqtisodiy samarani ifodalanadi.

Samaradorlik - bu, foydalilik, natijalilikdir. Ma‘lumki, qandaydir natija olish uchun mehnat qilish, ishlash, mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish va ma‘lum miqdorda xarajat qilish kerak. Samaradorlikni aniqlash uchun natijani shu natijaga erishishga sarflangan xarajatlar yoki resurslar bilan takkoshlash kerak. Samaradorlik, ishlab chiqarish faoliyati natijalari bilan ularga erishish uchun sarflangan mehnat, moddiy va moliyaviy resurslarning o‘zaro nisbatidir. Korxonada o‘zining xo‘jalik, ilmiy-texnik va investitsion siyosatini belgilashda samaradorlikdan kelib chiqadi.

Samaradorlikning iqtisodiy va ijtimoiy turlari mavjud.

Iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarishning iqtisodiy natijasini ko‘rsatadi. Masalan, mahsulot ishlab chiqarish - boshqaruv, yangi texnika va texnologiyani joriy etish, mehnat sifatini oshirish va xokazolarning natijasi. Iqtisodiy samara material, mehnat, pul va boshqa resurslarni tejash tufayli erishilgan miqdor.

Ijtimoiy samaradorlik - ishlab chiqarish samaradorligining mehnat sharoitlarini, uning ijodkorlik mazmunini boyitish, akliy va jismoniy mehnat o‘rtasidagi farqni yo‘kotishni ifodalaydi.

Iqtisodiy samaradorlik ijtimoiy samaradorlikka nisbatan birlamchi xisoblanadi, chunki iqtisodiy yutuklar korxonaning ijtimoiy muammolarini xal qilishga yordamlashadi. Samaradorlik tufayli korxonada kuyidagilarga ega bo‘ladi:

- o‘zining iqtisodiy barqarorligini va raqobatbardoshligini ta’minlaydi;
- o‘z imidjini yaxshilaydi va xamkorlar bilan alokalarini mustaxkamlaydi;
- xodimlarning iqtisodiy va ijtimoiy axvolini yaxshilaydi.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish quyidagi omillar bilan bog‘liq bo‘ladi:

- bozor talablariga javob beruvchi yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishda eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqarishning maksimal xajmini ta’minlovchi, optimal ishlab chiqarish jarayonini tanlash;
- iste’molchilar talabini kondiradigan mahsulot ishlab chiqarib sotish va foyda olish;
- aylanma vositalarni tejash imkoniyatini yaratuvchi optimal ishlab chiqarish zaxiralarini yaratish.

11.6. Investitsiyalarning qoplanish muddati

Investitsiyalarning **qoplanish muddati** (T_i) – investitsion loyihani amalga oshirishni boshlashdan to natijalarga erishishgacha bo‘lgan minimal vaqt muddati. U quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$T_i = \frac{I_s}{P_m},$$

bu yerda

I_s – sof investitsiyalar;

P_m – loyiha keltiruvchi o‘rtacha yillik pul mablag‘lari oqimi, so‘m.

Shu bilan birga koplanish muddati loyihaning daromadlilik ko‘rsatkichi hisoblanmaydi. Shu sababli amaliyotda investitsiyalar birlamchi kapital (qo‘yilma)ga nisbatan daromadlilik ko‘rsatkichi orqali ko‘rib chiqiladi hamda quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$D_u = \frac{M_u}{K} \cdot 100,$$

bu yerda

D_u – investitsiyalar daromadi % da;

M_n – soliqlar to'langandan so'ng qolgan foyda, so'm;

K – investitsiyalar (boshlang'ich).

U yoki bu investitsion loyihani tanlash to'g'risida qaror qabul qilishda korxonalar quyidagi savollarga javob berishi lozim:

- ishlab chiqarishdagi bugungi holat qancha davom etishi mumkin va bozorda mahsulotga (ish, xizmatga) bo'lgan talab qanday;
- kapital kiritish uchun imkoniyatlar qanday;
- raqobatchilik faoliyati qanday;
- qanday muvaffaqiyat omillari mavjud;
- yangi bozorga kirish uchun qanday imkoniyatlar mavjud.

11.7. Xatarlar va ularning investitsion loyihadagi zarari.

O'zbekiston iqtisodiyotiga investitsiyalarni muvaffaqiyatli jalb etish ma'lum darajada uch gurux omillarga bogliq bo'ladi.

Birinchidan, Investitsiya quvvatining mavjudligiga. Uni tabiiy, mehnat zaxiralari, shuningdek ishlab chiqarish, itse'mol, moliyaviy, innovatsiya, insitutsional va infratuzilmaviy quvvatlar tashkil qiladi.

Ikkinchidan, mamlakatdagi mavjud investitsiya sharoitlari muhim ahamiyatga egadir.

Bularga: umumiqtisodiy, bozor, me'yoriy-huquqiy, axborot bilan ta'minlanish, ekologik, ijtimoiy- madaniy sharoitlar kiradi.

Uchinchidan, investitsiya tavakkalchiligi omilidir, ular xorijiy investorlarning investitsiya quvvati va investitsiya sharoitlarining qulay afzalliklaridan foydalanish bo'yicha vazifalarga qarama-qarshi turadi.

Barcha guruhlar bir-biri bilan chambarchas bogliq bo'ladi. Misol uchun, etarli darajada jalb qiluvchi bo'lmagan investitsiya sharoitlari, xatto yuqori quvvatli investitsiya loyixalarini amalga oshirish imkoniyatlarini ham pasaytirib yuboradi.

O'tish iqtisodida bo'lgan, ichki va tashqi investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha sharoitlarni shakllantirayotgan davlatlar uchun investitsiya riski riskning muhim turlaridan biridir.

Investitsion loyixalar kelajakka tegishli bo'lganligi sababli, ularni amalga oshirish natijalarini aniq taxmin qilish muammodir.

Bunday loyixalar kutilishi mumkin bo'lgan risklar va noaniqliklarni hisobga olgan holda bajarilishi kerak. Investitsion qaror bir qator kutilishi mumkin bo'lgan oqibatlarga ega bo'lgan xollarda, qaror riskli yoki noaniqliklarga ega deb ataladi..

Riskni ma'lum bir qarorni qabul qilish natijasida zaxiralarni yo'qotish imkoniyati, daromadlarni ololmaslik yoki qo'shimcha harajatlar zarurati sifatida belgilash mumkin.

Risk – bu bashorat qilinayotgan loyixani amalga oshirishga xalaqit beradigan yoki loyixa samadorligini pasaytiradigan risklarning yigindisidir.

Risk, boshqacha qilib aytganda, kutilishi mumkin bulgan xatar- bu investitsiyadan mo'ljallangan foydani olish jarayoniga xos bo'lgan noumidsizlikdir. SHu bilan birga potensial investor tomonidan qo'yilgan pul mablaglarini yo'kotish mumkinligi hamdir.

Investitsion rivojlanishga quyidagilar ta'sir ko'rsatadi: siyosiy, ijtimoiy, savdo va ishga aloqador muhitdagi ko'pgina uzgarishlar; texnika-texnologiyadagi, mexnat unumdorligi va baholardagi o'zgarishlar; atrof muhit xolati; amaldagi soliqqa tortish, Huquq bo'yicha va boshqalar bo'yicha muammolar ta'sir ko'rsatadi. Bularning barchasi loyixalarda aniq riskning mavjudligi-loyixani muvaffaqiyatsizlikka uchrash xatarini yoki foydani o'rniga zarar olish mumkinligini oldindan aniqlab beradi.

Iqtisodiy kategoriya sifatida risk- bu bo'lishi mumkin bo'lgan yoki bo'lmaydigan hodisa.

Agar bu xodisa bo'lsa ijobiy va salbiy natija bo'lishi yoki hech qanday natija bo'lmasligi mumkin.

Investitsiya loyixasini risklarni tasnifini turli tizimlari mavjud.

Birinchiidan, loyixa faoliyatining boskichlari va fazalari bo'yicha tasniflash:

- investitsiya oldi fazasidagi;
- investitsiyalash fzasidagi;
- ishlab chiqarish fazasidagi risklar.

Ikkinchidan, loyixa faoliyati ishtirokchilari uchun risk taxdidlariga ta'sir etishining imkoniyatlarini mezonlari bo'yicha tasniflash. SHu nuktai-nazar bo'yicha riskni: **ichki va tashqi risklarga ajratish mumkin**. Tashqi risklarga siyosiy risklar va fors-major risklari kiradi. Fors-major riskiga tabiiy ofatlar: yongin, suv toshqini, qurgokchilik kabilar kiradi. Tashqi risklar loyixa faoliyatining barcha faza va bosqichlarida mavjud.

Uchinchidan, riskdan ximoyalash imkoniyatlari nuktai-nazaridan tasniflash:

- sugurtalanadigan risklar;
- sugurtalanmaydigan risklar.

Sugurtalanadigan risklar o'z navbatida:

- kafolat;
- sugurta;
- zaxira fondi hisobiga koplanadigan risklarga bulinadi.

Bundan tashqari, loyixa faoliyatining haqiqiy amaliyotiga asoslangan, eng ko'p uchraydigan risklar ham bo'lib, ularga loyixa ishtirokchilari e'tibor bersalar ham, xech bir guruxlash mezoni doirasiga kirmaydigan risklar ham mavjud. Ular:

- iqtisodiy qonunlarning va iqtisodiy xolatning o'zgarib turishi, investitsiyalash va foydadan foydalanish shartlari bilan bogliq risklar;

- tashqi iqtisodiy risklar- savdo va mahsulot etkazib berishga cheklashlar kiritish, chegaralarning berkitilishi va shu kabi ehtimolliklar riski;

- siyosiy xolatning noaniqligi, xududdagi yoki mamlakatdagi noma'kul ijtimoiy-siyosiy uzgarishlar riski;

- tabiiy iklim sharoitlarining, tabiiy ofatlar ehtimolining uzgarib turishi;

- ishlab chiqarish texnik risklari – asbob- uskunalarning buzilishi va tuxtab kolishi, ishlab chiqarishdagi braklar va boshqa lar;

- loyixa ishtirokchilarining uzlarini tutishlari, kizikishlari, maqsadlarning noaniqligi, ularning moliyaviy xolati va ishdagi obrusi haqidagi ma'lumotlarning tulik emasligi, noaniqligi.

YUqorida keltirilgan tasniflashlarga asoslangan holda, loyixa faoliyatidagi risklarni quyidagi guruxini keltirish mumkin:

- loyixa ishtirokchilari riski;
- loyixa smeta qiymatining oshish riski;
- kurilishni uz vaktida tugamaslik riski;
- ish va ob'ekt sifatining patsligi riski;
- konsruksion va texnik risklar;
- ishlab chiqarish riski;
- boshqa ruv riski;
- sotish riski;
- moliyaviy risk;
- mamlakat riski;
- ma'muriy risk;
- huquqiy risk ;
- fors-major riski.

Riskni boshqarish turli faoliyat doiralarida riskni kamaytirish bo'yicha texnologiyalarni va bilimni talab qiladi. Hozirgi vaqtda riskni boshqarish faoliyatini quyidagi asosiy bosqichlarga bo'lish mumkin:

- riskni aniqlash;
- riskni baholash;
- riskni boshqarish choralari va usullarini tanlash;
- riskni oldini olish va nazorat qilish;
- riskni moliyalash;
- ratijalarni baholash.

Riskni aniqlash va uni baholash bosqichlari riskni tahlili deb, ham ataladi. Bunda riskni aniqlash sifat tahliliga, riskni baholash miqdor tahliliga kiradi. Risk tahlilining miqdor usullari orasida riskni boshqarish nazariyasida eng mashhurlari quyidagilar: satitsik usul, statistik tajribalar usuli; maqsadga muvofiq keladigan harajatlar tahlili; ekspert baholari usuli; analitik usullar va boshqalar. Risk tahlilining

ahamiyati loyihaning potensial ishtirokchisiga loyihani maqsadga muvofiq tarzda amalga oshirish haqidagi qarorlarini qabul qilishi uchun zaruriy ma'lumotlarni berishdir.

Riskni boshqarish choralari va usullarini tanlash juda muhim bosqich hisoblanadi. Aniq tanlangan usul doirasida aniq chora-tadbirlarni qo'llash mumkin. Bu bosqich loyihani amalga oshirishni boshlash haqidagi qarorni qabul qilishdan avval o'tkazilishi kerak. Tanlashda kechiqish loyiha ishtirokchisi uchun jiddiy salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi yoki ishtirokchilar o'rtasida jiddiy kelishmovchiliklar kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin. Riskni boshqarishda chora va usullarni optimal variantini tanlash barcha loyiha ishtirokchilari o'rtasida jiddiy muzokaralar bo'lishini talab qiladi.

Riskni oldini olish va nazorat qilish bosqichi ma'lum reja va datsurlar asosida aniq tashkiliy-texnik tadbirlarni ko'rib chiqadi. Bu bosqichda quyidagi tadbirlar amalga oshiriladi: risklar monitoringi; riskni itsiqbolini belgilash; tahdid soluvchi xatarlar Haqida rahbarlarga ma'lumot berish va bu bilan bog'liq ko'rsatmalarni ishlab chiqish; riskni oldini olish va nazorat qilish datsuri doirasida mahsus tashkiliy-texnik tadbirlar.

Ko'p risklarni oldini olish va nazorat qilish mumkin. Lekin shunday risklar mavjudki, ularni oldini olish yoki kamaytirish mumkin emas, ya'ni ular loyiha ishtirokchilari ta'siridan tashqarida bo'ladi. SHunday risklar ko'p harajat talab qilganligi sababli, ularni moliyalash usuli qo'llaniladi. Bunda loyiha ishtirokchilarini O'z-O'zini sug'urtalash, tajribali sug'urtachi yordamida sug'urtalanishga mablag' ajratishi tushuniladi. Sug'urta shartnomalarida riskning ko'pgina turlari bo'yicha sug'urtachining zaruriy chora-tadbirlarni amalga oshirishi ko'rib o'tilgan moddalar mavjud bo'ladi. Riskni boshqarishda loyiha ishtirokchilaridan tashqari, sug'urta tashkilotlari ham bevosita ishtirok etadi. Ular riskni baholashda o'z usullari va yo'llarini amalga oshiradilar, bu amalga oshirish reja - dasturlarini nazorat qilib boradilar.

YUqorida ko‘rib o‘tilgan riskni boshqarish bosqichlari va riskni baholash usullari yordamida risk sababli bo‘ladigan yo‘qotishlarni pasaytirish, ular bilan bog‘liq ko‘ngilsiz oqibatlarni kamaytirish quyidagi usullari qo‘llaniladi.

Loyihalarni moliyalashtirishda riskni taqsimlash usullari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin: kafolatlar; harid haqidagi forvard kelishuv; ishlab chiqarish to‘lovlari; xedjirlashtirish, sug‘urta va svoplar.

Odatda, kafolat beruvchi tomonlar sifatida yoki loyiha egalari-homiylar yoki manfaatdor tomonlar bo‘lishi mumkin.

Loyiha egalari-homiylar. Davlat, sho‘ba korxonalarini nazorat qiladigan Korxonalar, qo‘shma korxonalaridagi ichki va tashqi investorlar va boshqa egalari-homiylar loyihani ishlab chiquvchi Korxonalar qarzining kafolatini berishlari mumkin. Agar Korxonalar loyihani o‘z hisobidan moliyalashtirish uchun kapitali etishmasa yoki etarli tajribaga ega bo‘lmasa, kreditorlar, odatda, ushbu shakldagi kafolatni talab qiladilar.

Manfaatdor tomonlar. Bu juda muhim guruhga quyidagilar kiradi:

Uskuna va materiallarni sotuvchilar. Loyiha uchun uskuna va materiallarni sotishda, zavodni yoki uskunani ijaraga berishda manfaatdor tomonlar kafolat berishga tayyor bo‘ladilar. Masalan, o‘zida ortiqcha uskunaga ega bo‘lgan Korxonalar, shu uskunaga muhtoj loyihani kafolatlashi mumkin.

Xom ashyo va yarim tayyor mahsulotlarni etkazib beruvchilar. Mol etkazib beruvchilar loyiha tugagandan keyin o‘zlarini bozor bilan ta‘minlash uchun kafolat berishlari mumkin. Ular loyihani amalga oshirish mobaynida yaratilgan yangi quvvatlarda foydalanishdan yutishlari ham mumkin.

Loyihaning yakuniy mahsulotidan foydalanuvchilar. Bular kafolat berishlari va hatto bevosita moliyalashtirishlari mumkin. Barqaror mol etkazib berilishidan manfaatdor aniq bir xom ashyo itse‘molchilarini misol qilib keltirish mumkin.

Qurilish tashkilotlari. Loyihada ishtirok etadigan pudratchilar, odatda qurilish bilan bog‘liq ishlarni bajaradilar va kelgusida bo‘yurtma qabul qilish maqsadida kafolat berishga tayyor bo‘ladilar.

Milliy Hukumat va xalqaro agentliklar. Bu tashkilotlar mamlakatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy talablari bilan qiziqadilar. Hukumat kafolatlari, loyihaning boshqa ishtirokchilari qoplay olmaydigan risklarni qoplash uchun juda zarur va shu sababli, moliyalashtirishning yutug‘i uchun hayotiy jihatdan muhimdir.

Boshqa tomonlar. Ko‘p hollarda, yuqorida sanalganlardan tashqari, loyiha qurilishidan aniq bir daromad oladigan boshqa tomonlar ham bo‘ladi va ular kafolat berishga tayyor bo‘ladilar. Masalan, loyiha bilan bir qatorda amal qilayotgan Korxonalar loyiha amaliyotida rivojlangan infratuzilmadan yutishi mumkin, shuningdek loyiha amalga oshishi natijasida milliy iqtisodiyotni rivojlanishidan Ham yutishi mumkin.

Riskni taqsimlashda kafolat eng ahamiyatli usul, lekin bundan boshqa usullar Ham bor. Ko‘p hollarda harid haqidagi forvard kelishuv va ishlab chiqarish to‘lovlari qo‘llaniladi.

Harid haqidagi forvard kelishuv. Forvard harid haqidagi oddiy kelishuvni moliyalashtirishda, kreditor etkazib berilmagan yoki yaratilmagan minerallar yoki boshqa resurslarni sotib olish uchun kredit beradi. Loyiha ishga tushgandan keyin va minerallar qazib olinishi boshlangandan keyin, kreditorlar qarzni uzish jadvaliga muvofiq keladigan miqdorni olish huquqiga egalar.

Forvard shartnomalaridan olinadigan daromadlar qat’iy foizga va barqaror tushumga ega emas. Chunki ulardan olinadigan daromadlar bitim valyutasining spot kursini O‘zgarishiga bog‘liq.

Xulosa

«Investitsiya» atamasi lotin tilidagi «invest» so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib «qo‘yish», «mablag‘ni safarbar etish», «kapital qo‘yilmasi» ma’nosini beradi. Keng ma’noda investitsiya mablag‘ni ko‘paytirib va qaytarib olish maqsadida kapitalni safarbar etishni bildiradi.

Investitsiyalar - bu yangi korxonalar qurilishiga, mashina va asbob-uskunalar sotib olishga, ya’ni yangi kapitalni barpo etishga ketgan xarajatlardir.

Investitsiyalarning ichki va tashqi manbalari mavjud.

Investitsion loyixalar kelajakka tegishli bo'lganligi sababli, ularni amalga oshirish natijalarini aniq taxmin qilish muammodir.

Bunday loyixalar kutilishi mumkin bo'lgan risklar va noaniqliklarni hisobga olgan holda bajarilishi kerak. Investitsion qaror bir qator kutilishi mumkin bo'lgan oqibatlariga ega bo'lgan xollarda, qaror riskli yoki noaniqliklarga ega deb ataladi..

Riskni ma'lum bir qarorni qabul qilish natijasida zaxiralarni yo'qotish imkoniyati, daromadlarni ololmaslik yoki qo'shimcha harajatlar zarurati sifatida belgilash mumkin.

Iqtisodiy kategoriya sifatida risk- bu bo'lishi mumkin bo'lgan yoki bo'lmaydigan hodisa.

Agar bu xodisa bo'lsa ijobiy va salbiy natija bo'lishi yoki hech qanday natija bo'lmasligi mumkin.

Nazorat savollari

1. Investitsiyalarning qanday turlari mavjud?
2. Xorijiy investitsiyalarga qanday omillar ta'sir etadi?
3. Investitsiyalarning ichki manabalari nima?
4. Investitsiyalarning tashki manbalari nima?
5. Investitsiyalardan foydalanishning asosiy yo'nalishlari qanday?
6. Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baxolashda korxonalar qanday vazifani xal qilishlari lozim?
7. Investitsion loyihalarning samaradorligini baxolash ko'rsatkichlari nima?
8. Xatarlar va ularning investitsion loyihadagi zarari.

12-Bob. KORXONANING INNOVATSION FAOLIYATI

12.1.Korxonalarda innovatsiya faoliyati va innovatsiya.

Korxonalariga innovatsion jarayonlar asosida kiritilayotgan yangiliklar ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, farovonlik o'sishiga, hayot sifati va ta'lim darajasi yaxshilanishiga ko'maklashib, ijobiy innovatsion muhitni

shakllantiradi. SHu tariqa mamlakatning innovatsion salohiyatini yuksaltiradi. Diyorimizda sanoat korxonalarini tarkibiy o'zgartirish yuqori innovatsion tarkibiy qismlarga ega ishlab chiqarishlar va mahsulotlar salmog'ini ko'paytirish maqsadini ko'zlaydi. Rivojlanishning bu yo'nalishi jadal o'sish hamda sanoat mahsulotlari va xizmatlari raqobatbardoshligini ta'minlashning mustahkam negizini tashkil qiladi.

Innovatsiya so'zining ma'nosi ingliz tilidagi "INNOVATION" so'zidan olingan bo'lib yangilik va yangilik kiritish deganini bildiradi. Bu yangilik zamirida yangi tartibni, yangi odatni, yangi uslubni, kashfiyotni tushunish lozim. Yangilikni bozorga kiritish jarayonini tijoratlashish jarayoni deb atash lozim. Yangilikning paydo bo'lishi va uni xayotga tatbiq etilishi oralig'idagi vaqt innovatsion loyihasi deb ataladi. Kunlik amaliyotda odatda, yangiliklar, yangilik kiritish, innovatsiya tushunchalarini o'xshatish ko'p uchraydi. Qachonki xar qanday kashfiyotlar, yangi voqealar xizmatlar va metodlar xillari tarqalishiga qabul qilinsa (tijoratlashish) o'shanda xalq ommasi tomonidan tan olinadi.

Yangiliklar bozori (novatsiyalar). Bozorni asosiy mahsuloti bo'lib, intellektual faoliyatning ilmiy va ilmiy texnikaviy, natijaviy produkti xisoblanadi. Unga avtorlik va shunga o'xshash xuquqlar (bu xuquqlar xalqaro, respublika, korporativ va boshqa qonuniy, me'yoriy aktlar ta'sir doirasida bo'ladi) taalluqlidir.

Innovatsiya nazariyasining rivojlanishiga asos solgan olim avstriyalik iqtisodchi Y.A.SHumpeter hisoblanadi. Mutaxassislar fikricha ko'ra aynan ushbu olim birinchi bor innovatsiya tushunchasini ilmiy asoslab bergan. Y.A.SHumpeter ilgari surgan g'oyaga ko'ra, joriy etilgan har qanday yangi texnik qaror, texnologiya, ishlab chiqarishni tashkil etish, yangi bozorlarning tarkib topishi, xomashyolar manbai innovatsiya hisoblanadi.

Y.A.SHumpeter birinchilardan bo'lib, iqtisodiy fanga ishlab chiqarish omillari sifatida "yangi kombinatsiya" tushunchasini kiritdi va uning tavsifnomasini berdi. Unga **quyidagilar kiradi:**

- iste'molchilarga ma'lum bo'lmagan moddiy ne'matni yaratish yoki yangi u yoki bu ne'matni ishlab chiqish;

- tegishli tarmoqga yangi hali ma'lum bo'lmagan ishlab chiqarish usulini joriy etish (uning asosini ilmiy yangi kashfiyot usulidan foydalanib yaratilgan tovar tashkil etadi);

- bozorning avval mavjudligi va mavjud emasligidan qat'iy nazar tegishli tarmoqda mutlaqo yangi sotish bozorini o'zlashtirish;

- yangi xomashyo yoki yarim fabrikat manbalarini topish (ushbu manba oldin ma'lum bo'lishi yoki uni yaratish imkoni bo'lishidan qat'iy nazar);

- boshqa korxonalarining monopol holatiga qarshi kurashish uchun korxonani tarkibiy qayta tuzish.

Iqtisodiy rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchi ilmiy-texnik taraqqiyot (ITT), ya'ni minimal xarajatlar qilib, ijtimoiy ehtiyojni qondirishning yangi manbalarini topishga yo'naltirilgan innovatsion to'xtovsiz jarayon hisoblanadi.

Korxonaning barqaror rivojlanishi va strategik faoliyati innovatsiyaga qaratilmog'i lozim. Aks holda korxonada nafaqat tashqi bozorda balki ichki bozorda ham o'zining raqobatbardoshlik qobiliyatini saqlab qola olmaydi.

Yangilik to'g'risidagi g'oyaning paydo bo'lishi va yaratilishi hayotga tadbiiq etilib keng tarqalishi, innovatsiya hayot davri deb ataladi. Olib boriladigan ishlarning izchilligini hisobga olgan holda amalga oshirilishi innovatsiya jarayoni deb ataladi.

Mahsulot sifatining kompleks tizimini boshqarish metodologiyasi, mahsulot hayot davrining bosqichini tavsiya etadi:

- tadqiqot va ishlab chiqarish;
- tayyorlash;
- muomalaga chiqarish va sotish;
- ekspluatatsiya qilish va istemol.

12.2 Korxonada innovatsion faoliyatni tashkil qilish usullari

Davlatning ta'sir etish usullari. Davlatning korxonalar innovatsion faoliyatiga ta'siri ikkita, ya'ni ma'muriy va iqtisodiy (bevosita va bilvosita) usullari

orqali amalga oshiriladi. Ma'muriy usul - ma'lum faoliyat turini cheklash yoki uni rivojlantirishga karatilgan qonuniy asosga tayangan bo'ladi. Bu standartlash va patent siyosatini xuquqiy me'yorlashdir. Bular xammasi xo'jalik sub'ektlari faoliyatida yangiliklarga monopoliyani saqlab kolish va tovar ishlab chiqaruvchilar mahsulotlari sifatini yaxshilash va turlarini ko'paytirishga qaratilgan bo'ladi.

Innovatsion faoliyatni tartibga solishning eng ta'sirchan usullaridan biri iqtisodiy usul xisoblanadi. Ushbu usul tovar mahsulotlarini ishlab chiqishda motivatsiya omiliga tayanadi.

Bevosita iqtisodiy usullar. Ularga kuyidagilar kiradi: moliyalashtirishga yo'naltirilgan investitsiya (maqsadli, predmetli mo'ljalga, muammo echimini topishga yo'naltirilgan); lizing; fond operatsiyalari; rejalashtirish va dasturlash; davlat tadbirkorligi.

Bilvosita iqtisodiy usullar. Davlatning innovatsion siyosatidagi iqtisodiy usullari asosan bilvosita iqtisodiy tartibga solish orqali amalga oshiriladi. Bunga innovatsion resurslarni olish imkoniyatiga ega bo'lish va ularning tarkibi va baxosi, innovatsion xavf-xatarni yumshatish okibatlari kiradi. Eng ko'prok ko'llaniladigan usullar kredit va solik siyosati xisoblanadi. Kredit siyosati yangiliklarni moliyalashtirishga yo'naltirilayotgan moliyaviy resurslar xajmini tartibga soladi.

Innovation so'zi inglizcha bo'lib, yangilikning kiritilishi degan ma'noni anglatadi. Iqtisodiy adabiyotlarda I.A.SHumpeter tomonidan berilgan konsepsiyasiga asoslanadi:

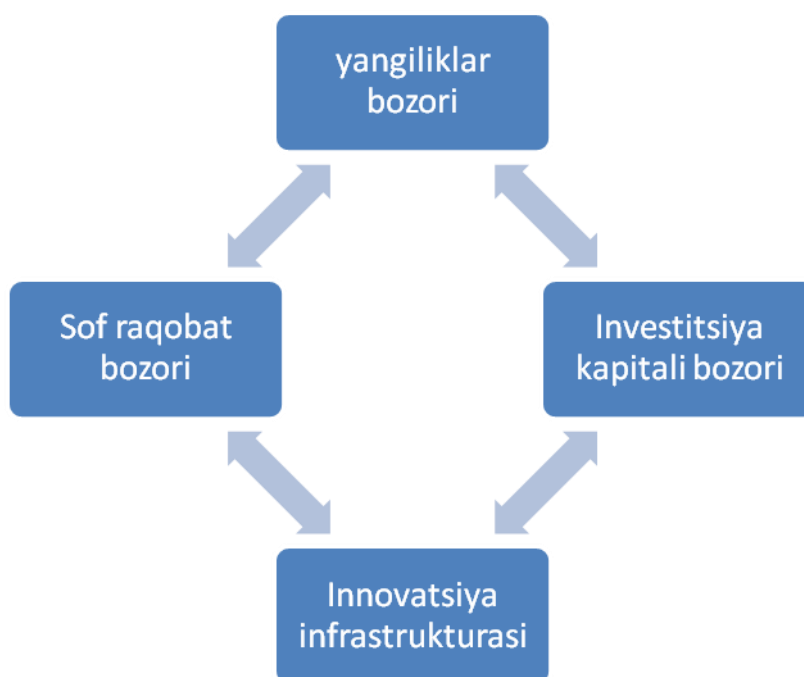
- innovatsiya – uning tadbirkorlik faoliyatida ilk bor qo'llanilish;
- diffuziya – innovatsiyaning keng tarqalishi.

Xalqaro amaliyotda innovatsiya:

- birinchidan ilmiy-texnik natijasi;
- ikkinchidan yangi usullar, tashkiliy-boshqaruv shakllari, texnologiya, texnikani yaratish va uni joriy etish;
- uchinchidan, ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik ishlarini tashkil etish tushuniladi.

Texnik-texnologik innovatsiya – iqtisodiy ko‘rsatkichlarni yaxshilash uchun **xizmat qiladi:**

- ishlab chiqarish samaradorligini oshirish (ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va mahsulot sifatini oshirish hisobiga);
- tijorat nuqtai nazaridan an’anaviy texnologiya asosida olish mumkin bo‘lmagan yangi mahsulotlarni o‘zlashtirish imkoniyati tufayli;
- tijorat nuqtai nazaridan istiqbolda an’anaviy texnologiyalar asosida o‘zlashtirish imkoni bo‘lmagan uglevodorod zahiralarini aniqlash imkoniyatini mavjudligi.

12.1.-rasm. Innovatsiya faoliyati sohalari

Innovatsiya uchta asosiy fuksiyasini bajaradi: qayta ishlab chiqarish, investitsiya, rag‘batlantirish.

Bu uch komponent innovatsiya faoliyatining asosini tashkil etadi.

12.3.Innovatsion loyiha yaratish va amalga oshirishning asosiy bosqichlari

“Innovatsion loyiha” tushunchasi quyidagicha ko‘rib chiqilishi mumkin:

- innovatsion faoliyatni maqsadli boshqarish shakli;

- innovatsiyalarni amalga oshirish jarayoni;
- hujjatlar majmuasi.

Innovatsiya loyihasi ikki ma'noda ishlatiladi.

- ma'lum maqsadga erishish yo'lida tadbirni, faoliyatni, ishni va harakatlar majmuini amalga oshirish.

- qandaydir harakatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan hisob moliya hujjatlar va tashkiliy-huquqiy tizim.

Loyihani yaratish va realizatsiya qilish qo'yidagi bosqichlardan iborat:

- innovatsiya g'oyasining paydo bo'lishi;
- innovatsiya imkoniyatlarini tadqiqot qilish;
- loyihani tashkiliy ishlar assotsiatsiyasi;
- bitim hujjatlarini tayyorlash;
- qurilish-montaj ishlarini olib borish;
- ob'ektni ekspluatatsiya qilish va iqtisodiy ko'rsatkichlarning monitoringi.

1-Bosqich – investitsiya g'oyasining shakllanishi deganda, biz o'ylagan rejaning harakatga kelishini tushunamiz. Bu bosqichda investitsiya sub'ekti va ob'ektini aniqlash, uning shakli va manbalarini (g'oyani ishlab chiqaruvchining ish mo'ljalidan qat'iy nazar) aniqlash zarur bo'ladi.

Investitsiya sub'ekti – investitsiyadan foydalaniladigan bo'lib, tijorat tashkilotlari va boshqa xo'jalik sub'ektlari hisoblanadi.

Investitsiya ob'ektiga qo'yidagilar kiradi:

- qurilayotgan, rekonstruksiya qilinadigan, kengayadigan korxonalar, bino, inshootlar (asosiy fondlar) bo'lib, ular yangi mahsulot va xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan bo'lishi kerak;

- dasturning biror vazifasini amalga oshirishni mo'ljallab kompleks qurilayotgan yoki qayta tiklanayotgan (rekonstruksiya) ob'ektlar. Bunday sharoitda investitsiya ob'ekti sifatida, dastur mavjud ishlab chiqarish maydoni amaldagi ishlab chiqarish va tashkilot doirasida yangi bo'yumni ishlab chiqishga qaratilgan bo'ladi.

- er: bino, inshoot, mashina va uskunalar, o'Ichagich va sinovdan o'tkazuvchi vositalar, instrumentlar va boshqa ishlab chiqarishda foydalaniladigan mulklar.

- mulkiy huquqodatda pul ekvivalentida baholanadi.

Investitsiyaning asosiy manbalari:

- xususiy moliya mablag'lariva boshqa turdagi aktivlar (asosiy fondlar, er uchastkalari, sanoat mulkchiligi) va jalbqilingan vositalar;

- federal, mintaqaviy va mahaliy byudjetlardan ajratilgan mablag'lar;

- xorijiy investitsiya (qo'shma korxonalar tashkil etishda, ustav kapitalining shakllanishida ishtirok etgan moliya va boshqa shakldagi);

- har xil shakldagi zayom vositalari, chet el investorlari krediti, davlatning qaytarib olish sharti bilan bergan kreditlari.

Investitsiyaloyihasida quyidagiinvestitsiyashakllaridanfoydalaniladi.

Pulmablag'larivauningekvivalenti (maqsadli jamg'armalar, oborotmablag'lari, qimmatbaho qog'ozlar, masalan, aksiyayokiobligatsiya, kreditzayom, garovva boshqalar).

II-Bosqich-investitsiya imkoniyatlarini tadqiqot qilish ko'zda tutilgan.

- eksport va importni hisobga olgan holda;

- mahsulotga yoki xizmatga bo'lgan talabni o'rganish;

- mahsulotga (xizmat) tayanch, joriy va istiqboldagi baholarni o'rganish;

- loyihani realizatsiya qilishning tashkiliy-huquqiy shakli va ishtirokchilar tarkibi holida taklif tayyorlash;

- yiriklashtirilgan normativ bo'yicha taxminiy investitsiya hajmini baholash va tijorat samaradoriligini taxminiy baholash;

- chiqish ruxsat hujjatlarini tayyorlash, TIA bo'limlari bo'yicha tahminiy baho tayyorlash, jumladan loyiha samaradorligini baholash;

- asoslangan investitsiya imkoniyatlari natijalarini tasdiqlash;

- loyiha-izlanishishlari, kontrakt hujjatlarini tayyorlash. Investitsiya imkoniyatlari tadqiqot maqsadi – potensial investor uchun investitsiya takliflarini tayyorlash.

Agar investorga ehtiyoj bo'lmasa va barcha ishlar o'z mablag'i hisobiga olib borilsa, unda loyihaning TIAni tayorlash bo'yicha moliyalashtirish haqidagi qaror qabul qilinadi.

III-Bosqich – loyiha TI asosnoma to'la hajmda quyidagilar ko'zda tutiladi:

- to'la hajmdagi marketing tadqiqotlarini olib borish;
- mahsulotni (xizmatni) realizatsiya qilish uchun dasturtayyorlash;
- chiqish-ruxsat hujjatlarini tayyorlash;
- texnik qarorlarni ishlab chiqish, jumladan general rejani;
- gidroqurilish, arxitektor-rejalashtirish va qurilish qarorlari;
- injener ta'minoti;
- fuqarolar xavfsizligi, tabiat muxofazasi tadbirlari;
- qurilishni tashkil etish tavsifnomasi;
- fuqarolar uy-joy qurilishi to'g'risidagi zarur ma'lumotlar;
- korxonani boshqarish tizimi, ishchi xizmatchilar ishini tashkil etish bo'yicha

tavsifnoma.

12.4. Innovatsion loyihalarni baholash

Smeta moliya hujjatlarining shakllanishi; ishlab chiqarish xarajatlarini baholash; kapital xarajatlarni hisoblash; korxonada faoliyatidan keladigan yillik tushumni hisoblash; obrot kapitaliga ehtiyojni hisoblash; loyiha va tavsiya etilgan loyihadagi moliya manbalarni hisoblash; chet el valyutasiga taxminiy ehtiyoj; investitsiya shartlari, konkret investorni tanlash va kelishuvni rasmiylashtirish;

- loyihani amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan xavf-xatarni baholash;
- loyihani amalga oshirishni rejalashtirish;
- loyihaning (byudjet investitsiyadan foydalangan holda) tijorat samaradorligini baholash;
- loyihani realizatsiya qilishni ta'minlash shartlarini ishlab chiqish.

Innovatsion loyihalarni tasniflash innovatsiyalarni tasniflashlar asosida amalga oshiriladi. Masalan, tasdiqlash, moliyalashtirish va amalga oshirish darajasi

bo'yicha innovatsion loyihalar, davlatlararo, davlat, mintaqaviy, sohaviy, alohida korxonaniqiga bo'linishlari mumkin.

Takrorlaymizki, innovatsion loyihani turkumlashtirishning chuqurligi, loyihalashtirishda hisobga olinadigan ilmiy yondashishlar va tamoyillar, qo'llaniladigan menejment usullari miqdori loyihaning bosh menejeri (loyiha menejeri) va ITK a'zolari tomonidan muammoning murakkabligi, loyihaning qiymati va innovatsion tashkilot tashqi va ichki omillari holatiga muvofiq belgilanadi.

Innovatsion loyihani ishlab chiqish loyiha hujjatlarini tayyorlash bilan yakunlanadi. "Loyiha hujjatlari" ning yagona tarkibi hali belgilanmagan va har bir aniq holda uning tarkibi dastlabki (texnik iqtisodiy) vazifada belgilanadi.

Har qanday darajadagi innovatsion loyiha quyidagi bo'linmalarni o'z ichiga olishi kerak:

- muammo (g'oya)ning mazmuni va dolzarbligi;
- loyiha rahbarining rezyumesi;
- marketing tadqiqotlari va muammoni turkumlashtirish asosida qurilgan loyiha maqsadlari daraxti;
- loyiha maqsadlari daraxtini amalga oshirish bo'yicha tadbirlar tizimi;
- loyihani majmuaviy asoslanishi;
- loyihani amalga oshirilishini majmuaviy ta'minlanishi;
- ITK ning ta'rifi;
- loyihaning ekspert xulosasi;
- loyihani amalga oshirish mexanizmi va undovchi sabablar tizimi.

Xulosa

Innovatsiya so'zining ma'nosi ingliz tilidagi "INNOVATION" so'zidan olingan bo'lib yangilik va yangilik kiritish deganini bildiradi. Bu yangilik zamirida yangi tartibni, yangi odatni, yangi uslubni, kashfiyotni tushunish lozim.

Innovatsion loyihalarni tasniflash innovatsiyalarni tasniflashlar asosida amalga oshiriladi. Masalan, tasdiqlash, moliyalashtirish va amalga oshirish darajasi bo'yicha innovatsion loyihalar, davlatlararo, davlat, mintaqaviy, sohaviy, alohida korxonaniqiga bo'linishlari мумкин.

Innovatsion loyiha yaratish va amalga oshirishning 3 asosiy bosqichlari bo'lib ularinvestitsiya g'oyasining shakllaishi,investitsiyaimkoniyatlarini tadqiqot qilish, loyiha TI asoslashni o'z ichiga oladi.

Nazorat savollari

1. Innovatsiya so'zining ma'nosi.
2. Korxonaninginnovatsiyasalohiyati nimalardan tashkil etadi?
4. Korxonada innovatsion faoliyatni tashkil qilish usullari izohlab bering.
6. "Innovatsion loyiha" tushunchasini ifodalab bering.
7. Innovatsion loyiha qanday bo'limlardan tashkil topadi?
8. Innovatsiya loyihasini yaratilish bosqichlarini aytib o'ting.
9. Innovatsion loyiha qanday bo'linmalarni o'z ichiga olish kerak?

13-Bob.KORXONA FAOLIYATINI BOSHQARISH ASOSLARI

13.1. Korxonada boshqaruvining mohiyati va prinsiplari

Boshqaruv – bu xodimlarga va umuman ishlab chiqarish jamoalariga ta'sir ko'rsatish usullari bo'lib, bu usullar qo'yilgan maqsadlarga erishish jarayonida mazkur xodimlar va jamoalarning faoliyatini uyg'unlashtirishni nazarda tutadi.

Boshqaruv tizimini turli miqyoslarga bo'lish mumkin:

- milliy iqtisodiyotni boshqarish;
- xar bir tarmoq va tumanlar tasarrufidagi korxonalarni boshqarish;
- korxonada ichidagi bo'limlarni boshqarish.

Boshqaruv tuzilmasini belgilovchi omillar

a)tuzilmani aniqlovchi omillar:

- boshqaruv maqsadi;

- boshqaruv funksiyalari va vazifalari;
- ish vaqtining tartibi, oraligi va boshqalar.

b) tuzilmaga ta'sir qiluvchi omillar:

- tashqi muxit;
- texnologiya;
- korxonaning kata kichiqiqligi;
- xodimlar soni;
- biznes strategiyasi;
- qabul qilingan qarorlar tizimi;
- tanlangan tuzilma va boshqalar.

c) tuzilmani muvofiqlashtiruvchi omillar:

- yuqorimalakalixodimlargaegabo'lgan,

unchakatabo'lmaganbo'limlarvabo'ginlar;

- kup bo'lmagan boshqaruv bo'ginlari;
- o'zgarishlarga nisbatan sezgirlik va xozirjavoblik;
- yuqori darajadagi unimdorlik;
- past darajadagi xarajatlar;
- ish jadvalining bevosita iste'molchilarga mosligi va boshqalar.

Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi boshqaruv oldida turgan vazifalarni muvaffaqiyatli xal etishga yordam beradigan qilib tuzilishi kerak. U quyidagi talablarga javob berishi kerak.

1. Boshqaruv tizimida bo'gin va bosqichlar soni maqbul bo'lishi kerak. Bo'gin va bosqichlar sonining asossiz ko'payib ketishi:

- boshqaruv apparatini saqlash xarajatlarning ortib ketishi;
- axborotlarning o'tish yuli chuzilib ketishi;
- boshqaruvda paralellizm va takrorlanishning yuzaga kelishiga;
- boshqaruvda ma'suliyatsizlikka yo'l quyilishiga va boshqaruv samarasini pasayishiga olib keladi.

2. Boshqaruv tuzilmasi boshqaruv apparatining tezkor ishlashini ta'minlashi lozim. Bu faoliyat vazifalarni o'z vaqtida va moxirlik bilan tez xal etishda namoyon bo'ladi. Bunga ishlab chiqarishning miqyosi, murakkabligi, boshqaruv ob'ektlarining joylashuvi xam ta'sir ko'rsatadi.

Boshqarish prinsiplari.

Qonun – bu davlat hokimiyati tomonidan qabul qilingan, hamma uchun majburiy bo'lgan, ijtimoiy huquqiy norma va munosabatlarni belgilovchi rasmiy qoida. Masalan, Konstitutsiya O'zbekistonning asosiy qonunidir. To'qqiz yillik majburiy ta'lim haqida qonun va h.k.

Qonun – bu bajarilishi shart majburiy bo'lgan norma, qoida tusiga kirgan talab, topshiriq va shu kabilar, ya'ni jamiyatda ijtimoiy guruh va shu kabilarda qabul qilingan odat tusiga kirgan qoida, rasm, odat.

Tamoyil - mayl, moyillik, tendensiya.

Maqsad – bu muddao, murod, ya'ni u yoki bu niyatga erishmoq uchun ko'zda tutilgan mushtarak orzu. Aynan, shu maqsad kishi faoliyatini, o'z orzularini ushalishiga yo'naltiradi. Oldimizda turgan maqsadimiz:

- bo'lajak harakatlarimizni oldindan aniqlab beradi;
- faoliyatimizning ustuvor yo'nalishini belgilaydi;
- faoliyatimizni aniq sohaga ishga yo'naltiradi ;
- u yoki bu faoliyatimizning zarurlik darajasini belgilab beradi;
- pirovard natijamizning baholash me'yorini belgilaydi va h.k.

Funktsiya – bu lotincha so'z bo'lib, biror kimsa yoki narsaning ish, faoliyat doirasi, vazifasi degan ma'nolarni bildiradi.

Vazifa – bu amalga oshirilishi, hal qilinishi lozim bo'lgan masala, erishilishi lozim bo'lgan, ko'zda tutilgan maqsad.

Prinsip – so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, asos, dastlabki, ya'ni xatti - harakat yoki faoliyatning asosiy qoidasi rahbar g'oya ma'nolarini bildiradi. Prinsiplarni menejment fani va amaliyotining poydevori deyish mumkin.

Hozirgi zamon menejmentining prinsiplari haqida soʻz borganda A.Fayolning “Obshee i promishlennoe upravlenie”(5) kitobida eritilgan boshqarish prinsiplari tushuniladi. Ularga quyidagilar kiradi:

- mehnat taqsimoti(razdelenie truda);
- xokimiyat (vlast);
- intizom(dissiplina);
- farmoyish berishning birligi (edinstvo rasporyaditelstva);
- rahbarlikning birligi (edinstvo rukovodstvo);
- xususiy intilishlarning umumiy intilishlarga boʻysundirish (podchinenie chastno‘x interesov obshemu);
- ragbatlantirish (voznagrajdenie);
- markazlashtirish(sentralizatsiya);
- boshqarish pogonalari(ierarxiya);
- tartib(poryadok);
- xaqqoniylik (spravedlivost);
- xodimlarning turgʻunligi (postoyanstvo sostava personala);
- initsiativa;
- xodimlarning birligi (edinenie personala).

Menejmentning asosiy prinsiplari sifatida asosan quyidagilar takidlanadi:

- boshqarishda markazlashtirish va nomarkazlashtirishning optimal birligi prinsipi;
- xuquqlar, majburiyatlar va masʻuliyatlarning birligi prinsipi;
- boshqarishni demokratlashtirish : xodimlarni boshqarish jarayonida qatnashishlari.

G.Emersonning “Dvenadsat principov proizvoditelnosti” kitobida boshqarish prinsiplari unumdorlikni oshirish prinsiplari sifatida talqin qilingan. Ularga quyidagilar kiradi:

- maqsadning aniq belgilanishi;
- soglom fikr;

- mutaxassis maslaxati;
- intizom;
- xodimlarga xaqqoniy munosabatda bo'lish;
- tez, ishonchli, to'la, aniq va doimiy hisob;
- dispetchirlik;
- me'yorlar va jadvallar;
- sharoitlarni me'yorlashtirish;
- operatsiyalarni me'yorlashtirish;
- yozilgan standart yo'riqnomalari;
- unumdorlik uchun ragbatlantirish.

Usul – bu tadqiqot qilish yoki ta'sir ko'rsatish usulidir. Boshqaruv ob'ektini o'rganish jarayonida qo'llaniladigan usullar:

- tizimli yondashuv;
- kompleks yondashuv;
- tarkibiy yondashuv;
- integratsion yondashuv;
- modellashtirish;
- iqtisodiy-matematik yondashuv;
- kuzatish;
- eksperiment;
- sotsiologik kuzatuv.

Boshqaruv usullari:

- tashkiliy-ma'muriy;
- iqtisodiy;
- Sotsial-ruhiy.

Tashkiliy-ma'muriy usullar boshqarish usullari tizimida alohida o'rin tutadi.

Bu usullarga:

- boshqarish apparatining muayyan strukturasi tuzish;
- har bir boshqaruv bo'g'inining funksiyalarini belgilash;

- kadrlarni to'g'ri tanlash;
- bo'yruqlar, farmoyishlar va qo'llanmalar chiqarish, ularning bajarilishini nazorat qilish;

- topshiriqlar va derektiv ko'rsatmalarni bajarmayotgan bo'linma va shaxslarga nisbatan majburiy choralarni qo'llash kiradi.

Tashkiliy-ma'muriy usullar yuqori organlar hokimiyatiga va quyi organlarning bo'ysunishiga asoslanadi. Tashkiliy usullar boshqarish tizimida ichki ongli aloqalarning tarkib topishiga yordam beradi. Boshqarish funksiyalari bajarilishining:

- tashkiliy barqarorligini;
- intizomlilikini;
- muvofiqliligini;
- uzluksizligini ta'minlaydi.

Ma'muriy usullardan:

- iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish;
- atrof-muhitni muhofaza qilish;
- xavfli texnologiyalardan foydalanish, zararli ishlab chiqarish chiqitlarini chiqarib tashlashni taqiqlash;

- odamlar sog'lig'iga zararli mahsulotlarni reklama qilishni taqiqlash kabi sohalarda faol foydalaniladi.

Boshqarishning tashkiliy-ma'muriy usullari ikki shaklda:

- tashkiliy ta'sir ko'rsatish usullari;
- farmoyish berish usullari shaklida namoyon bo'ladi.

Tashkiliy ta'sir ko'rsatish turli tashkiliy choralarni, ya'ni:

- ishlab chiqarish va boshqarishning tashkiliy strukturalarini belgilash;
- ichki tartib-qoidalarini o'rnatish;
- boshqariluvchi va boshqaruvchi tizimlar o'rtasida optimallik va oqilona nisbatni o'rnatish kabilarni o'z ichiga oladi.

Farmoyish berish yo‘li bilan ta‘sir ko‘rsatish barcha boshqarish bo‘limlari va organlarining ishlashini joriy ta‘minlab turishdan iborat bo‘lib, bunga e‘lon qilinadigan yozma yoki og‘zaki ko‘rsatmalar berish, yozma shakilda nashr etilgan yoki og‘zaki bo‘yruqlar vositasi bilan erishiladi.

Boshqarishning iqtisodiy usullari iqtisodiy manfaatlardan foydalanishga asoslanadi. Har qanday jamiyatning iqtisodiy munosabatlari, eng avvalo manfaatlarda namoyon bo‘ladi. Manfaatlar uch xil bo‘ladi:

- umumjamiyat manfaatlari;
- jamoa manfaatlari;
- shaxsiy manfaatlar.

Umumjamiyat manfaatlarini ro‘yobga chiqarish maqsadida quyidagi iqtisodiy boshqaruv usullariga e‘tibor beriladi:

- korxonalar va xo‘jaliklarga faoliyat yuritishlarida erkinlik va mustaqillik berish;
- xo‘jaliklarni pirovard natijalarga binoan moddiy rag‘batlantirish, soliq imtiyozlarini berish;
- moliya-kredit munosabatlarini takomillashtirish;
- baxo, foyda, soliq, rentabellik, raqobat va h.k.

Iqtisodiy boshqaruv usullarining **asosiy vazifasi** ishlab chiqariladigan mahsulot birligiga sarflanadigan xarajatlarni kamaytirishga imkon beruvchi xo‘jalik mexanizmlarining yangi usullarini, shuningdek, manfaatdorlik muhitini vujudga keltirish va ulardan samarali foydalanishdir.

Boshqariluvchi ob‘ektga iqtisodiy usullar orqali ko‘rsatiladigan ta‘sir korxonalarini:

- jiddiy rejalar qabul qilishga;
- mehnat va moliya resurslaridan yanada unumliroq foydalanishga;
- yangi texnologiyalarni joriy qilishga;
- mehnat unumdorligini oshirishga;

- raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarishga ragʻbatlantiruvchi va davlat etuvchi boʻlishi kerak.

Boshqaruvning iqtisodiy usullari jumlasiga:

- kredit va foiz stavkalari;
- soliq va soliq yuki;
- boj toʻlovlari;
- subsidiya va sanatsiya;
- litsenziya;
- transfert toʻlovlari;
- narx-navo va h.kh kiradi.

Subsiya –bu davlat tomonidan aniq maqsad yoʻlida ishlatish uchun qaytarib olmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablagʻi.

Subsiyalar:

- iqtisodiyotni diversifikatsiyalash;
- eksport-importni muvozanatlashtirib turish;
- innovatsiya;
- ayrim xududlarga yordam berish;
- konversiya (harbiy ishlab chiqarishdan halqqa kerakli tovar ishlab chiqarishga oʻtish) maqsadida ajratiladi.

Subsiya:

- jahon bozorida milliy manfaatni ximoya qilish;
- dunyo bozorida narx pasaygan sharoitda tovar eksportini toʻxtatib turgan firmalarga madad berish;
- zarur ish bilan shugʻillanuvchi, lekin yangi, hali moliyaviy zaif firmalarni qoʻllab-quvvatlash;
- davlat dasturlari va tavsiyalariga binoan ish yuritayotgan firmalarni siylash uchun beriladi.

Sanatsiya – iqtisodiyot uchun ahamiyati katta korxonalarni tang holatidan chiqarib, ularning normal ishlab turishini taʼminlash hamda korxonalarni ommaviy

bankrot bo'lishiga yo'l bermasdan, raqobatchi korxonalar sonini kerakli me'yorda saqlab turish maqsadida malga oshiriladi.

Sanatsiyalash quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

- korxonaga qarzni kechib yuborish yoki uni o'zgaralar hisobidan to'lash;
- qarzni to'lash muddatini kechiqtirish;
- qarz uchun berilgan foizni kamaytirish yoki umuman foiz olmaslik;
- korxonaga soliqdan engillik berish;
- soliqni kreditga aylantirish;
- korxonaga bo'yurtma berib, uning haqini oldindan to'lash;
- subsidiya ajratish;
- korxonaga eksport yuzasidan imtiyozlar berish.

Davlatning Sanatsiyadagi ishtiroki ikki shartni hisobga oladi.

- korxonaning milliy va xududiy iqtisodiyot uchun ahamiyati katta bo'lishi kerak;
- korxonaning tang ahvolga tushib qolishiga uning o'ziga bog'liq bo'lmagan boshqa ob'ektiv sabablar bo'lishi lozim.

Transfert to'lovlar –bu o'tkazma to'lovlar, davlat byudjeti vositalarini qayta taqsimlash shakillaridan biri.

Bu to'lovlar:

- xususiy tadbirkorlarga subsidiyalar berish;
- davlat qarzlari bo'yicha foiz to'lovlari;
- ijtimoiy ehtiyojlarga davlat tomonidan to'lanadigan pul mablag'lari ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy ehtiyojlarga ajratiladigan transfert to'lovlar kam ta'minlangan aholi guruhlarga, nogironlarga, qariyalar va birovning boquvidagit kishilarga hamda ishsizlarga nafaqa to'lash ko'rinishida bo'ladi.

Sotsial-ruhiy usullarning asosiy maqsadi jamoalarda sog'lom ijtimoiy-ruhiy muhitni yaratishdir. Bu usul ijtimoiy-ma'naviy vaziyatga ta'sir etish yo'li bilan kishilarning fe'l-atvori, ruhiyatini hisobga olib ularning ijtimoiy talablarini

qondirish orqali boshqarishni bildiradi. Sotsial-ruhiy usullar bu ishlab chiqarish jamoalarini, ulardagi “psixologik vaziyatni”, har bir xodimning shaxsiy xususiyatlarini o‘rganishga asoslangan usullardir. Boshqarish usullarining bu guruhi jamoaning shakillanish va yuksalish jarayoniga, kishilarning ongiga, ma`naviy manfaatlariga jamiyat manfaatlarini hisobga olgan xolda ta`sir qiluvchi vositalar majmuidir.

Sotsial-ruhiy metodlardan samarali foydalanish uchun boshqarish ob`ektining holati to`g`risida keng axborotga ega bo`lish kerak.

Sotsial tadqiqotlar xilma-xil axborotlar olish imkonini beradi:

- jamoa a`zolarining mehnatga va rahbarlarga munosabati;
- boshqarish usullarining bir-biri bilan o`zaro munosabati;
- jamoaning ehtiyojlari va qiziqishlari;
- xodimlar shaxsiyati;
- xodimlar qo`nimsizligi sabablari;
- xodimlarning ishlab chiqarishdagi faolligi;
- jamoa a`zolarining ma`naviy va jismoniy ravnaqi;
- ehtiyojlarning qondirilish darajasi vah.k.

13.2. Boshqaruv qarorlar, ularning usullari va ularni qabul qilish jarayoni

Qaror- bu umumiy maqsadlar yo`nalishida imkoniyatlardan birini tanlashdir.

Boshqaruv qarori - bu boshqaruv faoliyatini oxirgi natijasidir. Agar boshqaruvda mehnat predmeti axborot bo`lsa, uning mehnat (natijasi) mahsuloti-boshqaruv qaroridir.

Boshqaruv qarori- muammoli vaziyatni hal etish uchun yozma yoki og`zaki shaklda ifoda etilgan va amalga oshiriladigan,qayd etilgan boshqaruv faoliyatidir.YOKi, boshqaruv qarori boshqaruv tizimi (menejment)ning aniq maqsadga erishishda bashorat etish, optimallashtirish, iqtisodiy asoslash va tahlil etish natijasi va ko`pgina muqobil variantlardan birini tanlashdir. Boshqaruv qarori

- korxonada oldida turgan maqsadlar va missiyasini amalga oshirish demakdir. Aynan shu jarayonda yuzlab, minglab insonlar o'z ehtiyojlarini qondiradi, mavqeiga ega bo'ladi, xar tomonlama o'sadi va umuman jamiyat o'sadi.

Qaror ishlab chiqish va qabul qilish - bu shunday boshqaruv faoliyatining asosiy shakli, u rahbar mehnatining mazmuni, uning jamoaga maqsad sari yo'naltirilgan xarakter jarayonidir.

Boshqaruv qarori ikki xolatda ishlatiladi:

birinchi xolatda - kimningdir yoki nimaningdir tomonidan o'rnatilgan boshqaruv xujjati, qabul qilingan xarakter rejasi, qaror qilish va boshqalar .

boshqa xolatlarda - bu bir necha variantlardan bitta ma'qul variantli tanlash. Qaror pishib etilgan muammo mavjud bo'lganda qabul qilinadi.

Boshqaruv qarorlari elementlari

- vazifa;
- vosita;
- javobgarlik;
- muddat.

Boshqaruv qarorlarini asosiy tarkibiy qismlari quyidagilar hisoblanadi:

- maqsadlar;
- masalalar;
- masalalarni echish usullari (texnologiya);
- resurslarga nisbatan talablar;
- qarorning ta'sir doirasi;
- qarorning bajarilish muddatlari;
- qarorni amalga oshirilish mexanizmlari (masalalar strukturasi).

Boshqaruv qarorlari ma'lum xususiyatlarga ega bo'lishi zarur

- qarorning ilmiy asoslanganligi;
- qarorlarning birligi;
- qarorlarning adolatliligi – xaqqoniyligi;
- qarorlarning to'g'ri yo'naltirilganligi;

- qarorlarning qisqaligi;
- qarorlarning vaqt bo'yicha aniqligi;
- qarorlarning operativligi.

Qaror asosan rejalashtirilgan va rejalashtirilmagan turlarga bo'linadi.

- Rejalashtirilgan qarorlar takrorlanuvchi, ilgari aniq vaziyatlarga tegishli bo'lib, ularni qabul qilishga muloxazali yondoshish imkoniyati mavjud.
- Rejalashtirilmagan qarorlar asosan tashqi muhit ta'siri natijasida tashkilotda shakllanuvchi favqulotdagi vaziyatlarni (muammolarni) hal qilish bilan bog'liq.

Boshqaruv qarori turkumlanishi

Boshqaruv faoliyatining samaradorligi nuqtai nazaridan qarorlar quyidagi turlarga bo'linadi: strategik va operativ.

Strategik qaror - bu korxonaning faoliyati bilan bog'liq bo'lgan maqsad va missiyalarning shakllanishi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida bu qarorlar korxonaning faoliyatidagi yangicha yondashuvlar, keskin burilishlarni silliqo'tishini ta'minlaydi. Strategik qarorlar korxonada, xudud, soha darajasida qarorlar jamiyatdagi yangi manbaalar hisobiga butun iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni echishga yordam beradi.

Operativ qarorlar bu mohiyati bo'yicha xo'jalik boshqaruv qarorlaridir. Ular boshqariladigan ob'ektni uzluksiz ishlash jarayonini qo'llab-quvvatlashi uchun joriy shaxsiy muammolar bo'yicha qabul qilinadi. Ya'ni, uning murakkab mexanizmini struktura va o'zaro aloqalarni uzgartirmasdan ushlab turishdir. Bu qarorlarni rahbar mahsus tayyorgarliksiz etarlicha tez qabul qiladi. Bunday qarorlarga xodimlarni ishga olish va bo'shatish, ularning ish xaqqlarini o'zgarishi, korxonani qishga tayyorlash xaqqidagi va shu kabi xujjatlarni kiritish mumkin.

Xarakat doirasi bo'yicha boshqaruv qarorlarini **iqtisodiy, tashkiliy, ijtimoiy, texnik va texnologik** qarorlarga bo'lish mumkin.

Qarorlar ta'sir qilish yo'nalishi bo'yicha **tashqi va ichki** bo'ladi.

Tashqi qarorlar boshqa darajaga qaratiladi, ichki qarorlar esa aloxida bo'limlar yoki korxonani qamrab oladi.

Boshqaruv qarorlari funkstional mazmuni bo'yicha **iqtisodiy, tashkiliy, koordinatsion, ragbatlantiruvchi, boshqaruvchi va nazorat** qarorlarga bo'linadi.

Qayta ishlashni tashkillashtirish bo'yicha **shaxsiy, xamkasbiy va malakaviylarga** bo'linadi. **SHaxsiy** qarorlar rahbarning jamoadagi kelishuviz va muxokamasiz yoki aloxida shaxslar tomonidan ishlab chiqariladi. Korxonada taraqqiyoti yo'lidagi prinsipial muammolarga daxli bo'lmagan qarorlar **operativ** qarorlardir. **Hamkasb** qarorlar asosan moddiy tayyorgarlik talab qiladigan, bir guruh mutaxassislar va rahbarlar tomonidan ishlab chiqariladigan va qabul qilinadigan qarorlardir. Ular xar tomonlama mazmunga egadirlar. **Jamoa** qarorlari mansab yoki xodimlardan qat'iy nazar butun ishtirokchilar tomonidan umumiy majlisda ishlab chiqariladi.

Mehnat turi bo'yicha qarorlar **standart va nostandart** qarorlarga bo'linadi. Standart, ba'zan dasturiy qarorlar - bu qarorlarning o'zini ishlab chiqish va uni qabul qilish jarayonidagi qarorlardir.

Nostandart qarorlar - bu eng murakkab, asosiy qarorlar. Hal qilinadigan muammoga ijodiy yondashish uchun kengligi bilan ajralib turadi. Ijodiy qarorlar xar doim jadallik va yangilikda namoyon bo'ladi.

Bozor munosabatlari mezonida boshqaruv qarori menejmentning bosh omili hisoblanadi, tarmoq taraqqiyotining butun iqtisodiy va ijtimoiy muammolari kesishadigan va bir joyda to'planadi. Boshqaruv qarorlarining samarasiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi:

- rahbariyatning yoki guruhning shaxsiy sifatleri;
- qarorni ishlab chiqishdagi sharoitning axborot ta'minoti;
- tashkiliy xarakter omillari (qarorni ishlab chiqishda mutaxassislarni taklif qilish, usullar tizimi va qabul qilingan qarorni bajaruvchilarga etkazish shakli, nazorat tizimi va x.k.);
- texnik omillar (EXM texnik vositalaridan foydalanish va x.k.);
- qarorni ishlab chiqish, qabul qilish va amalga oshirishdagi vaqtinchalik omillar.

Bundan kelib chiqqan xolda boshqaruv qarorlariga asosiy talablar quyidagilardir:

- qabul qilinadigan qarorning demokratligi;
- ilmiy asoslash;
- aniq yoʻnalganlik;
- aniq yoʻnaltirilganlik;
- vaqt boʻyicha qisqalik va konkretlik;
- qarorni bajarish operativligi.

Menejment amaliyotida boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va amaliyotga qoʻllashning koʻplab shakl va metodlari yigilgan. Savollarning murakkabligi va mazmuniga qarab, boshqaruv qarorlarini tayyorlash va qabul qilishdan oldin rahbar quyidagilarni aniqlab olish shart:

- xarakter maqsadi va unga erishish yoʻllari;
- muammoning muxim taraflarini;
- kerakli moddiy, pulli va mehnat resurslarini;
- bajaruvchilarning vazifalarini;
- vazifa bajarilishini tashkil etish tartibini.

Menejmentga qarorlarni qabul qilish xos, chunki xar bir rahbar faoliyati, u qabul qilgan qarorlarda aks etadi. Boshqaruv qarorlari jamoa demokratiyasi va uzini boshqarish prinsipi asosida kollektivni qaror qabul qilishda qatnashuvida amalga oshadi.

Har bir murakab qarorlarni qabul qilish jarayoni oʻz ichiga quyidagilarni oladi:

- maqsadni aniqlanishi, muammoni tushunish va kerakli axborotni yigish;
- yigʻilgan axborotni klassifikatsiyasi qilish, taxlil qilish va baxolash, yaʼni axborotni qayta ishlash;
- qarorlarni turli variantlarini ishlab chiqish;
- variantlarni taxlil qilish, muxokama qilish va baxolash;
- oxirgi va optimal variantni qabul qilish;
- har bir qarorni kerakli shaklda xujjatlashtirish;

- qarorlarni muxrlab qo'yish;
- qarorni bajaruvchiga kuyilishi;
- qabul qilingan qarorlar bajarilishini tashkil qilish;
- qarorni bajarilishini nazorati va hisobi.

Boshqaruv qarorlarining **asosi deb** optimal variantga eng yaqin bo'lgan, eng zo'r variant qabul qilinadi. Bu variant mehnatni, moliyaviy-texnik resurslarni va vaqtni eng kam sarf qilingan holda, korxonadagi mavjud xolat xaqidagi mantiqiy axborotlarni yigib, taxlil qilish orqali kelib chiqadi.

Optimal qarorni yoki unga yaqin qarorni tanlashda Kerakli usul va uslubni qo'llash darkor. Boshqaruv amaliyotida qarorlarni qabul qilish va ular bilan ishlashning quyidagi usullari mavjud:

- tizimli-iqtisodiy va ijtimoiy taxlil, statistik javoblar va baxolar usuli;
  - variantli katorlarning, ya`ni reja - ishlab chiqarish kabi modellarni taxlili, rivojlanish tendenstiyalarini va ishlab chiqarishning mavso'miy xarakterini aniqlash usuli;
  - tajriba javoblarini statistik taxlilini o'z ichiga olgan, tajribaviy modellashtirish usuli. Echilayotgan muammolarni, jarayonlarni modellashtirish usuli, EXM va iqtisodiy-matematik metodlar orqali bajarilsa, xo'jalik yurituvchi sub`ektning faoliyatidagi kamchilik va yutuqlari optimal ravishda kuzatish mumkin;
  - matematik dasturlash usuli;
  - maqsadlarni baxolash va kutilayotgan xavf nazariyasi usuli.
- Bu usulo'qitishvamoativatsiyanazariyasinihisobgaolibtabiatnio'lchashvabashoratqili shuchunishlatiladi;
- modellashtirish va tadbirkorlikka oid uyinlar usuli. Bu usul eHM ishlatilishini taqozo etadi;
  - noaniqlik sharoitida individual qaror qabul qilishga xar-xil yondashishlarni o'z ichiga olgan qidirishlar nazariyasi;

- xarajatlar usuli. Bu usul ya`ni, axborotlar yigish, taxlil qilish va ishlatish juda ko'p mablag talab etadi, bunda boshqaruvchi agar bu usul optimal javob topishga yordam bersa xarajatlar oldida tuxtashi kerak emas;

- noma`lum va noaniq vaziyatlarni baxolash va taxlil qilish, odatda, mavjud ishonchli ma`lumotlar orqali amalga oshiriladi. Bu xolda qabul qilinadigan qaror korxonaga uz oldiga kuygan maqsadga bog'liq. Ba`zan qaror qabul qilish iqtisodiy-ijtimoiy tizimining rivojlanish qonuniyatiga va tendensiyasi, shuningdek taxliliy xisob-kitoblar asosida amalga oshirish mumkin bo'ladi. Boshqa xollarda albatta muammoning chuqur taxlili va xar tomonlama birlashuvi kerak bo'ladi, ya`ni muammoning turlicha qarab kerakli taxlil va xisob-kitoblar utkaziladi;

- qaror qabul qilish jarayonini soddalashtirish boshqaruv jarayonidagi mehnat doirasini pasaytiradi. Agar tizimli taxlil doimo o'tkazilsa, qarorlarni ishlab chiqish usuli borgan sari soddalashib aniq xolatga keladi. Soddalashgan xoldagi qarorlar qabul qilish va ularning samarasini baxolash ko'pincha korxonaga faoliyatining taxlili takrorlanuvchi xolatida qo'llaniladi;

- mutaxassislar baxosi, mutaxassislar taxlili asosida olinadi. Bu narsa xatolarni oldini olish uchun qilinadi. SHundan sung mutaxassislar mavjud mavjud qarorlar ruyxati mavjud fikrlar, takliflar va xulosalar bilan tanishib chiqadilar va uzlarining yakuniy xulosalarini etadilar;

- bir guruh mutaxassilar tomonidan qandaydir qiyin muammoni ijodiy muxokama qilish. Bu usul jamoa tajribalari va jamoaning bilimlari Boshqaruvning echimlariga asoslanishi va shu bilan birga yaxshi goyalarning yuzaga kelishiga muxit yaratish xamda muxokamadagi ishtirokchilarning yaxshi tanlanganligi alternativ echimni topishga va muammoni to'g'ri xal qilishga katta ta'sir ko'rsatadi.

Qabul qilingan qarorlarning maqsadga muvofiq xolda bajarilishi uchun ishlab chiqarish jarayonida mahsus maqsadga yo'naltirilgan dasturlar, tarmoqli grafiklarni, matristali boshqaruv tizimini ishlab chiqarish zarur. Bu marosimlarning 3 ta guruhga ajratish mumkin:

- qarorlarni o'zvaqtida bajaruvchilarga etkazib berish;

- kadrlar va resurslar optimal joylashtirish operativ zaxiralarni shakllantirish;
- qarorlarni bajarilishini nazorat qilish.

Birinchi guruh marosim. Qarorlarni o'z vaqtida bajaruvchilarga etkazib berish. Bu erda uni o'z xoliga tashlash mumkin emas. Qarorlarni bajaruvchilarga bir oy-ikki oyda etib borishini kuzatish mumkin. Bu xolda u o'z faolligini va mazmunini yuqotadi. CHunki u kech etib boradi.

Bajaruvchilarning fikrlarini keng tarqalgan shakllaridan biri ularni qaror qabul qilishga jalb qilish. SHu asosda ishlab chiqarishning ishtirokchilari qaror konstepsiyasi va masalalar echimlari bilan tanishadilar. CHunki ular ishlab chiqarish jarayonini chetdagilarga qaraganda yaxshiroq bilishadi.

Ikkinchi guruh marosimi - bu kadrlar va resurslar manyovri shuningdek operativ rezervlar. Har bir echim moddiy ta'minotga muxtoj bo'lib, odamlarning qayta orientastiyasi va ularning qayta tayyorlashga va almashtirishga to'g'ri keladi. SHuning uchun ishlab chiqarishdagi yirik dasturlarning realizastiyasi va ishlab chiqarishni qayta qurish ishlarining uslub va formalarini keskin o'zgarishiga olib keladi. Bu kadrlar strukturasi xam ta'sir ko'rsatadi.

Uchinchi marosimlar guruhi - bu nazorat, ya'ni chuqur malakali taxlil. Tizimli nazoratsiz yuqori natijalarga erishib bo'lmaydi. Boshqaruvning yuqori darajasida, bunday nazoratni tashkilot aniq maqsadga va kerakli mexanizmga erishish uchun talab qiladi.

Xulosa

Yirik miqyosda amalga oshiriladigan, har qanday to'g'ridan-to'g'ri mehnat, amaldagi ishlab chiqarish u yoki bu darajada boshqaruvga muhtojdir. Shu sababli boshqaruv obyektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Respublika sanoatiga rahbarlik qilish O'zbekiston davlatining iqtisodiy strategiyasiga asoslanadi va unga muvofiq amalga oshiriladi.

Boshqaruvning asosiy tamoyillari va usullari mavjud bo'lib, ular jamiyat taraqqiyotining turli obyektlarida turlicha bo'lishi mumkin. Ularni oqilona va izchil

hamda bosqichma-bosqich amalga oshirish sanoat ishlab chiqarishi taraqqiyotini jadallashtirishga olib keladi. Umuman olganda, O'zbekistonda iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi, davlat bosh islohotchi ekani, kuchli ijtimoiy siyosat olib borilayotgani, islohotlarning bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgani to'g'ri yo'l ekani iqtisodiy inqiroz sharoitida o'zining hayotiylikini yana bir bor isbotladi.

Sanoatning so'nggi yillardagi jadal va barqaror rivojlanishi ham O'zbekiston tanlagan taraqqiyot modelining hayotiy va samarali ekanligini ko'rsatdi.

Nazorat savollari

1. Boshqaruv tuzilmasini belgilovchi omillarni sanang
2. Boshqarish prinsiplari
3. Boshqaruv usullari nima?
4. Tashkiliy-ma'muriy usul nima?
5. Boshqaruvning iqtisodiy usuli nima?
6. Boshqaruvning ruxiy usuli nima?
7. Sanatsiyaga qo'yiladigan shartlar qanday?
8. Boshqaruv qarorlarini qanday ko'rishlarga bo'linadi?
9. Tezkor va strategik qarorlar nima bilan farqlanadi?
10. Boshqaruv qarorlari samaradorligiga qanday omillar ta'sir etadi?
11. Boshqaruv qarorlariga qanday talab qo'yiladi?
12. Boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanganligi deganda nimani tushunasiz?

14-Bob. SANOATNING MAQSADLI YO'NALISHLARI

14.1 Tarmoqni rivojlantirish konsepsiyasi

Energetika tarmoqlarini rivojlantirish istiqbollari, energiya va resurslarni tejash
2018 yilda elektr energiyasining umumiy ishlab chiqarish hajmi 62,2 mlrd. KVt / soatni, elektr stantsiyalarining o'rtacha yillik quvvati 70-72% ni tashkil etdi, elektr

energiyasini ishlab chiqarish hajmi kishi boshiga 1838 kVt soatni tashkil etadi, bu MDH mamlakatlarida Qirg'izistondan keyin ikkinchi eng past ko'rsatkichdir (1 375).

Taqqoslash uchun shuni ta'kidlash kerakki, Rossiya Federatsiyasida bu ko'rsatkich 7455, Qozog'istonda 5405, Tojikistonda kishi boshiga 2000 kVt / soatdan ko'proq.

Eskirgan asosiy vositalar ulushi (30 yildan ortiq foydalanilgan)

"O'zbekenergo" AJ tizimida 62,4 foizni tashkil etadi. Iste'molchilarga tarqatish jarayonida iste'molchilarga uzatish paytida elektr energiyasining o'rtacha yillik yo'qotilishi umumiy hajmning 16 foizini tashkil qiladi.

Tabiiy gaz qazib olish 63 milliard kubometrni tashkil etdi. metr (tabiiy gaz zaxirasi 1,8 trln. kubometrni tashkil etadi, shundan 57,7% "O'zbekneftgaz" AJ va 42,3% xorijiy kompaniyalarga tegishli).

Tabiiy gaz zaxiralarining asosiy qismi Buxoro-Xiva mintaqasida joylashgan bo'lib, jami zaxiralarning 65,8 foizini tashkil etadi.

Qayta qurilishi kerak bo'lgan magistral gaz quvurlari (MG) ulushi 73,7 foizni tashkil etadi, yaqin kelajakda (13 yoshdan 20 yoshgacha) rekonstruktsiya qilinadigan gaz magistrallarining ulushi 14,2 foizni, gaz taqsimlash stantsiyalari (GDS) ulushini tashkil etadi.) rekonstruktsiya qilinadigan (20 yosh va undan katta) 51,5%, yaqin kelajakda (10 yoshdan 20 yoshgacha) rekonstruktsiya qilinadigan GDS ulushi 24,2% ni tashkil qiladi.

Har yili o'rtacha 750 ming tonna neft qazib olinadi (69 kon) va yiliga ~ 7-8 million tonna suyuq uglevodorodga ega bo'lgan 2 million tonna gaz kondensati. Bundan tashqari, Jahon bankining ma'lumotlariga ko'ra, mamlakatda 590 million barrel (80,5 million tonna) neft zaxirasi bor [1].

Respublikada umumiy yillik quvvati 9,317 ming tonna bo'lgan 2 ta yirik va 2 ta kichik neftni qayta ishlash zavodlari bor, ularning o'rtacha foydalanish darajasi 34,2% ni tashkil etadi. Har yili o'rtacha 4 milliard tonna ko'mir qazib olinadi, zaxiralari 3 milliard tonnaga teng.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, bugungi kunda energetika sohasi o'z imkoniyatlaridan to'liq foydalanmayapti, respublika va qo'shni mintaqalarning

ehtiyojlarini qondirishda kamchilik mavjud. Ushbu sohada davlat aktivlarini boshqarish bo'yicha samarali tajriba mavjud emas. Sohada davlat ulushi bo'lgan deyarli barcha korxonalar noqulay va qisqa muddatli muammolar va vazifalarni hal qilishga qodir. Korxonalarning istiqbolli rivojlanishi bozor ko'nikmalarini hisobga olmagan holda ma'muriy usullar bilan rejalashtirilgan.

Energetika sanoatini rivojlantirishning asosiy maqsadi sanoat korxonalari va aholini elektr va issiqlik energiyasi, tabiiy gaz bilan ta'minlash darajasini oshirish, ushbu yo'nalishdagi innovatsion echimlardan foydalangan holda transport va muhandislik tarmoqlarini, logistika va kommunikatsiyalarni rivojlantirish, shuningdek energiya ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish, korxonalar uchun uning mavjudligini ta'minlash. .

Iqtisodiyotda elektr energiyasining prognoz qilinadigan iste'moli 2030 yilga kelib 1,8 baravar, tabiiy gaz 1,7 baravar, yoqilg'i va moylash materiallarini iste'mol qilish 2,1 baravar oshadi.

Kontseptsiyaga binoan 2030 yilga kelib elektr energiyasini ishlab chiqarishni 117,2 milliard kVt / soatga (2018 yilga nisbatan 1,9 baravar ko'paytirish), shu jumladan, alternativa yoqilg'i va energiya manbalari orqali 30 foizga etkazish, shu bilan birga xarajatlarni qisqartirish rejalashtirilgan. 6%, tabiiy gaz 30% ga kamayadi.

14.2. Soxani rivojlanishning asosiy yo'nalishlari

2030 yilgacha sohani rivojlantirishning asosiy ustuvor yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

O'rta muddatda (2019-2025)

1. Yoqilg'i-energetika majmui bozorini isloh qilish strategiyasini amalga oshirish potentsial raqobatbardosh (gaz, neft mahsulotlari, elektr energiyasini xususiy operatorlarga sotish) va eksklyuziv (ishlab chiqarish, ishlab chiqarish, magistral tarmoqlar orqali tashish, dispetcherlik nazorati tizimi) aniq ajratilgan korxonalarni tarkibiy qayta qurish sohalarini belgilash bilan.

2. Energetika sohasida davlat tomonidan tartibga solish va iqtisodiy faoliyat funktsiyalarini farqlash, ijtimoiy va davlat-xususiy sheriklikning huquqiy va

institutsional asoslarini takomillashtirish, tarif siyosatini amalga oshirishning aniq bozor mexanizmlarini ishlab chiqish va shu asosda sog'lom raqobat muhiti tamoyillarini ilgari surish.

3. Ichki iste'molchilarni tabiiy gaz bilan ishonchli ta'minlash va gaz eksporti hajmini kengaytirish maqsadida gazni tashish tizimini rekonstruktsiya qilish va modernizatsiya qilish.

4. Gazni chiqarish uchun yoqilg'i-energetika kompleksining ishlab chiqarish tarkibini diversifikatsiyalashni chuqurlashtirish sanoat qayta ishlash uchun.

5. Elektr va issiqlik energiyasini ishlab chiqarishda sanoat va maishiy chiqindilarni ishlatish texnologiyalarini ishlab chiqish yoqilg'i-energetika resurslarining xom ashyo bazasini diversifikatsiyalash, zararli chiqindilarni kamaytirish va qimmatroq yoqilg'i sarfini kamaytirishning samarali usuli bo'lishi mumkin. Ushbu tendentsiyaning rivojlanishi "Chiqindilar to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining amalda bajarilishini ta'minlaydi.

14.3 O'zbekiston Respublikasi energetika tarmog'ining holati

2020 – 2030 yillarda O'zbekiston yoqilg'i-energetika ta'minoti strategiyasini va 2019 – 2021 yillarda elektr energetikasini kompleks raqamlashtirish dasturini ishlab chiqish boshlangan bo'lib, unda korxonalar resurslarini rejalashtirishni avtomatlashtirish (ERP) va dispetcherlik nazorati va ma'lumotlarni yig'ish (SCADA) jarayonlari ko'zda tutilgan.

O'zbekistonda elektr energetika sohasini rivojlantirishning asosiy ustuvor masalalaridan biri to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investisiyalarni jalb qilgan holda issiqlik elektr stansiyalari (IES), atom energetikasi, qayta tiklanadigan energiya manbalari (QTEM) kabi sohalarda ishlab chiqarish ob'ektlarini rivojlantirish hisoblanadi.

Mamlakatda yana bir muhim loyiha - "Elektr energiyasini hisobga olish va nazorat qilishning avtomatlashtirilgan tizimini (ASKUE) joriy etish" jadal sur'atlar bilan amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2020 yil oxiriga qadar 7 milliondan ortiq iste'molchi hisobga olish va nazorat qilishning avtomatlashtirilgan tizimiga ulanadi.

Shunga ko‘ra, 2020 yil 15 may holatiga respublika bo‘yicha 3 million 320dan ortiq zamonaviy elektr hisoblagichlari o‘rnatildi.

Yaqinda qabul qilingan qonunga muvofiq, davlat-xususiy sheriklik (DXSh) shartlari asosida bir qator investisiya loyihalarini amalga oshirish bo‘yicha ishlar olib borilyapti.

Energetika vazirligi, shuningdek energiya tejashni doimiy ravishda rag‘batlantirishga, tegishli texnologiyalarni joriy etishga va energiya tejashning ahamiyati to‘g‘risida aholining xabardorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ham amalga oshirmoqda.

"O‘zenergoinspeksiya" mutaxassislarining fikricha, bugungi kunda har bir uyda yiliga o‘rtacha 400 kVt/soat elektr energiyasini tejash imkoniyati mavjud. Agar har bir oila 400 kVt elektr quvvatini tejasa, u holda respublika bo‘yicha tejalgan elektr quvvati miqdori 1,8 mlrd. kVt soatni tashkil qiladi. Shu tarzda tejalgan elektr energiyasi, masalan, Jizzax yoki Sirdaryo viloyatlarini yil davomida elektr energiyasi bilan ta'minlashga yetadi.

Nazorat savollari

1. O‘zbekistonda 2019 yili - “Faol investisiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili”da qanday vazifalarni xal qilish kerak?
2. Iqtisodiyotni rivojlantirish strategiyasi qanday omillarga asoslanadi?
3. Mamlakatimizda innovasion texnologiyalari joriy etishning boshlang‘ich bosqichi qanday davom etmoqda?
4. Raqamli texnologiyalar deganda nimani tushunasiz, uning afzalliklari?
5. Soxani rivojlanishning asosiy yo‘nalishlari va innovasion loyihalarini aytib bering.

Mavzular bo'yicha testlar

1. Axborot tushunchasiga tarif bering

a) odamlar tushunishi mumkin bo'lgan va tahlil qilishni, tushunishni va izohlashni talab qiladigan, ramzlar shaklida bo'ladigan atrofimizdagi dunyo to'g'risidagi ma'lumotlar

b) Turli darajadagi menejerlar, ularning turli vakolatlari va faoliyat sohalari ma'lumot to'plash, saqlash, ishlov berish va ulardan foydalanish

c) boshqariladigan va boshqariladigan quyi tizimlarning holati, shuningdek tashqi muhit haqida ma'lumot to'plami

d) barcha javoblar to'g'ri.

2. Axborotni boshqarish bo'yicha qarorlarni qabul qilish va tayyorlash uchun qanday prodseduralardan foydalanish kerak?

a) evristik;

b) rasmiylashtirilgan va evristik;

c) strategik va rasmiylashtirilgan;

d) to'g'ri javob a va c.

3. Axborotning qanday turlari mavjud?

a) rejali, tartibga soluvchi

b) rejali, tartibga soluvchi va ma'lumotnoma

c) rejali, buxgalteriya hisobi

d) rejali, tartibga soluvchi va ma'lumotnoma va buxgalteriya hisobi.

4. Jamiyatni axborotlashtirish maqsadi

a) boylikni adolatli taqsimlash;

b) insonning ma'naviy ehtiyojlarini qondirish;

c) kompyuterlar va aloqa vositalarining keng joriy etilishi tufayli alohida fuqarolar, ularning guruhlarini, korxonalar, tashkilotlar va boshqalarning axborot ehtiyojlarini maksimal darajada qondirish.

5. Ob'ektlar, hodisalar va jarayonlar to'g'risidagi ma'lumotlar, bu

a) bilim bazalarining mazmuni;

b) Aalohida faktlar, jarayonlar, hodisalarni aks ettiruvchi qayta ishlanmagan xabar;

c) oldindan qayta ishlangan ma'lumotlar;

d) ma'lumotlar omborlarida xabar.

6.Ma'lumot

a) kompyuter xotirasidagi xabar;

b) ma'lumotlar omboridagi xabar;

c) boshqaruv qarorlari uchun yaroqli bo'lgan, oldindan ishlov berilgan ma'lumotlar;

d) mashina muhitida yozilgan xabar.

7.Axborot biznesining to'g'ri ta'rifini ko'rsating.

a) Axborot biznesi bu kompyuterlarni ishlab chiqarish va sotish.

b) Axborot biznesi - bu axborot va aloqa xizmatlarini taqdim etish.

c) Axborot biznesi - bu mahsulot ishlab chiqarish, sotish va xizmat ko'rsatish.

d) Axborot biznesi bu dasturiy mahsulotlar savdosi.

8.Shovqin – bu:

a) valyuta kotirovkalarini olish;

b) kerakli ma'lumotlarni qidirish;

c) bu ma'lumotni to'g'ri qabul qilishga xalaqit beradigan aloqa kanaliga tashqi aralashish

d) axborot xavfsizligi;

9.Axborot tizimining asosiy tarkibiy qismlari:

a) boshqaruv protseduralarini rasmiylashtirish imkoniyati;

b) yuqori malakali ishchilar tarkibi, axborot resurslari, moddiy resurslar, axborot aylanish kanallari.

c) boshqaruv xodimlarini kompyuterlardan foydalanishga o'qitish darajasi;

d) axborot bazasi va texnik vositalarning mavjudligi

10. Axborotning texnologik xususiyatlari:

a) mahsus va grafik belgilar uchun ma'lumotlar formatlarini, alifbolarini, taqdimot kodlarini belgilaydi;

- b) kanalning ayrim fizik xususiyatlarini aniqlaydi;
- c) oqimni boshqarish, marshrutlashni ta'minlaydi;
- d) joylashtirish zichligi, turli sharoitlarda tejash imkoniyati, ishlov berish tezligi, qazib olish, bosib chiqarish, taqdim etish, xizmat ko'rsatish shakli va boshqalar

11. Asosiy fondlar qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga o'tkazish jarayoni-bu... ?

- a) Amortizatsiya.
- b) Amortizatsiya ajratmalari.
- c) Foyda.
- d) A va B javoblar to'g'ri.

13. Asosiy fondlarga berilgan to'g'ri ta'rifni aniqlang.

A. Korxonada ishlab chiqarish vositalarining bir qismi lekin o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotlarga o'tkazmaydi.

B. Ishlab chiqarish jarayonida bir marta ishtirok etadi va o'zining natural moddiy holatini yo'qotmaydi hamda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotlarga qismlab o'tkazib boradi.

C. Korxonada ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishtirok etadi va o'zining natural moddiy holatini yo'qotmaydi hamda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotlarga qismlab o'tkazib boradi.

D. Ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida bir marta ishtirok etadi, o'z ko'rinishini o'zgartirmaydi, o'z qiymatini to'liqligicha tayyorlanayotgan mahsulot qiymatiga o'tkazadi.

14. Asosiy ishlab chiqarish fondlariga ..... kiradi.

- A. o'lchov va tartibga soluvchi asboblari
- B. ishchi mashinalar va uskunalari
- C. turuvchi turar joy, oshxonalar
- D. A va B javoblar

15. Passiv fondlariga quyidagilar kiradi:

- A. O'lchov va tartibga soluvchi asboblari

B. Turuvchi turar joy, oshxona

C. Transport vositalari

D. Kompyuterlar, klub, sport-sog'lomlashtirish markazlari

16. **Asosiy vositalarni sotib olish uchun sarflangan xarajatlar, yetkazib berish, o'rnatish kabi pul xarajatlarning jami – bu... ?**

A. Tiklangan qiymat.

B. Boshlang'ich qiymat.

C. Qoldiq qiymat.

D. Xarajat qiymat.

17. **Asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati formulasini aniqlang.**

A. $F_{o'r} = F_{y.b} + \frac{F_k \cdot n_1 - F_{ch} \cdot n_2}{12}$

B. $F_{o'r} = F_{y.b} + \frac{F_k \cdot n_1 + F_{ch} \cdot n_2}{12}$

C. $F_{o'r} = F_{y.b} - \frac{F_k \cdot n_1 + F_{ch} \cdot n_2}{12}$

D. $F_{o'r} = F_{y.b} - \frac{F_k \cdot n_1 - F_{ch} \cdot n_2}{12}$

18. **Mashina va uskunalarni ular to'liq qismlarga bo'lib va eskirgan qismlar almashtirish – bu .... ?**

A. **Kapital ta'mirlash**

B. O'rtacha ta'mirlash

C. Joriy ta'mirlash

D. Ta'mirlash sikli

19. **Asosiy fondlarning eskirishini inobatga olgan holda, birlamchi va qayta tiklash qiymatlari o'rtasidagi farq – bu.... ?**

A. Qoldiq qiymat.

B. Boshlang'ich qiymat.

C. O'rtacha qiymat.

D. Asosiy qiymat.

20. **Asosiy fondlarni eskirishi ko'rsatilgan javobni aniqlang.**

- A. Jismoniy eskirish.
- B. Ma'naviy eskirish.

C. A va B.

- D. To'liq eskirish.

21. Yillik amortizatsiya ajratmalari miqdori formulasini aniqlang.

A.
$$A_a = \frac{F_b + T_k + M - F_{ch}}{T_a}$$

B.
$$F_{o'r} = F_{y,b} + \frac{F_k \cdot n_1 - F_{ch} \cdot n_2}{12}$$

C.
$$M_{o'r} = M_b + \frac{M_k * n_1 - M_{ch} * n_2}{12}$$

D.
$$M_{o'r} = M_b + \frac{M_k * n_1 + M_{ch} * n_2}{12}$$

22. Ta'mirlash sikli – bu...?

- A. To'liq qismlarga bo'lish va eskirgan qismlar almashtirish.
- B. Ta'mirlash uchun ketgan vaqt.

C. Uskunalarni ikki marta kapital ta'mirlash orasidagi muddat.

- D. Texnik ko'rikdan o'tkazilish tartibi.

23. Asosiy fondlar keltirilgan javobni aniqlang.

- A. Kompyuter, mashina, turar joy.
- B. Oshxona, bug' qozoni, stanok.
- C. Xomashyo, yoqilg'i, kompressor.

D. A va B.

24. Asosiy ishlab chiqarish fondlari (mashina va asbob-uskunalar) dan quvvat bo'yicha foydalanish – bu... ?

A. Intensivfoydalanish koeffitsienti.

- B. Integral foydalanish koeffitsienti.
- C. Ekstensiv foydalanish koeffitsienti.
- D. Renta foydalanish koeffitsienti.

25. O'rtacha yillik quvvatni hisoblash formulasini aniqlang.

$$A. M_{o'r} = M_b - \frac{M_k * n_1 - M_{ch} * n_2}{12}$$

$$B. M_{o'r} = M_b + \frac{M_k * n_1 - M_{ch} * n_2}{12}$$

$$C. F_{o'r} = F_{y.b} + \frac{F_k \cdot n_1 - F_{ch} \cdot n_2}{12}$$

$$D. F_{o'r} = F_{y.b} - \frac{F_k \cdot n_1 - F_{ch} \cdot n_2}{12}$$

26. Ekstensiv, intensiv va integral ko'rsatkichlar nimani aniqlaydi?

A. Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni.

B. Mahsulot hajmini.

C. Ishlab chiqarish quvvatini.

D. Mahsulotning bozordagi narxini.

27. Aylanma mablag'larni tashkil qiluvchi fondlar ?

A. Aylanma fondlari va naqd pul fondlari.

B. Aylanma fondlari va muomala fondlari.

C. Muomala va naqd pul fondlari.

D. Xomashyo va naqd pul fondlari.

28. Aylanma ishlab chiqarish fondlari – bu... ?

A. Ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar, kelgusi davr xarajatlari.

B. Tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar, kelgusi davr xarajatlari.

C. Ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar.

D. Korxonaning tayyor mahsulot zaxirasini yaratish uchun mo'ljallangan pul mablag'lari, tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar, kelgusi davr xarajatlari.

29. Chek va veksellar, aksiyadorlarning qarzlari, turli xil debitorlik qarzlari, bank va kassalarning hisob raqamlaridagi mablag'lar – bu... ?

A. Aylanma fondlar.

B. Muomala fondlar.

C. Aktiv fondalar.

D. Korxonada budjeti.

30. Aylanma mablag'lar shakllanish manbaiga ko'ra qanday mablag'larga bo'inadi ?

A. Davlat va qarz mablag'lar.

B. Davlat va xususiy.

C. Nodavlat va qarz mablag'lar.

D. Xususiy va qarz mablag'lar.

31. Aylanma mablag'larga berilgan to'g'ri tarifni aniqlang.

A. Ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida bir marta ishtirok etadi, o'z ko'rinishini o'zgartirmaydi, o'z qiymatini to'liqligicha tayyorlanayotgan mahsulot qiymatiga o'tkazadi.

B. Korxonada ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishtirok etadi va o'zining natural moddiy holatini yo'qotmaydi hamda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotlarga qismlab o'tkazib boradi.

C. Ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida bir marta ishtirok etadi, o'z ko'rinishini o'zgartirib, o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulot qiymatiga o'tkazmaydi.

D. Ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etmaydi, o'z ko'rinishini o'zgartirmaydi, pul ko'rinishida bo'ladi.

32. Ishlab chiqarish zaxiralari – bu ... ?

A. Ishlab chiqarishning uzluksiz davom etishi uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari.

B. Xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i, xarid qilinuvchi yarim tayyor mahsulotlar.

C. Qismlar, qadoqlash va o'rov materiallari, ehtiyot qismlar, yoqilg'i-moylash materiallari

D. Barcha javoblar to'g'ri.

33. Tugallanmagan ishlab chiqarish – bu ... ?

A. Ishlab chiqarish jarayoniga kirgan turli bosqichlarni o'tayotgan hali to'liq mahsulot holiga kelmagan materiallar.

B. Texnologiya jarayonlarining ayrim bosqichlarini o'tgan, lekin tayyor mahsulotga aylanishi uchun keyingi bitta yoki bir nechta ishlov berish va yig'ish bosqichlarini talab qiluvchi mehnat bo'yumlari.

C. Ishlab chiqarish jarayonida turib qolgan mahsulotlar.

D. Ishlab chiqarish jarayoniga yetib kelmagan xomashyolar.

34. Kelgusi davr xarajatlari – bu ... ?

A. Korxonaga mahsulot ishlab chiqarish qanchaga tushishini ko'rsatadi, ya'ni mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini tashkil qiladi.

B. Ayni paytda ishlab chiqarilayotgan, lekin kelajakdagi mahsulotlarga mansub bo'lgan yangi turdagi mahsulotlarni tayyorlash xarajatlari.

C. Mahsulotning sotish uchun rejalashtirilgan xarajat turi.

D. Oldindan bashorat qilinayotgan xarajatlar.

35. Yarim tayyor mahsulotlar – bu ... ?

A. Ishlab chiqarish jarayoniga kirgan turli bosqichlarni o'tayotgan hali to'liq mahsulot holiga kelmagan materiallar.

B. Texnologiya jarayonlarining ayrim bosqichlarini o'tgan, lekin tayyor mahsulotga aylanishi uchun keyingi bitta yoki bir nechta ishlov berish va yig'ish bosqichlarini talab qiluvchi mehnat bo'yumlari.

C. Ishlab chiqarish jarayonida turib qolgan mahsulotlar.

D. Ishlab chiqarish jarayoniga yetib kelmagan xomashyolar.

36. Aylanma mablag'lardan qanday hollarda foydalaniladi ?

A. Xomashyo, material, ehtiyot qismlar hamda ishlab chiqarishni tashkil qilishda, zarur bo'lgan mehnat predmetlari sotib olishda.

B. Ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilinuvchi elektr energiyasi, yoqilg'i kabi resurslar uchun haq to'lashda.

C. Barcha javoblar to'g'ri.

D. Soliq va boshqa to'lovlarni to'lashda.

37. Xususiy aylanma mablag'lar – bu .. ?

A. Ish haqi bo'yicha qarzarlar, ta'minotchilar yoki hamkorlar qarzlari, bo'yurtmachilar to'lagan pullar.

B. Bank kreditlari, kreditorlik qarzlari.

C. Ishlab chiqarish jarayonidan olingan foyda.

D. Barcha javoblar to'g'ri.

38. Me'yorlashtiriluvchi aylanma mablag'lar qaysi javobda keltirilgan?

A. Kelgusi davr xarajatlari va tayyor mahsulotlar.

B. Xaridorga berib yuborilgan tayyor mahsulotlar, hisob raqamidagi pul mablag'lari.

C. Korxonada omborlaridagi ishlab chiqarish zaxiralari (xomashyo, materiallar, yoqilg'i), tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va tayyor mahsulotlar.

D. Chek va veksellar, aksiyadorlarning qarzlari, turli xil debitorlik qarzlari, bank va kassalarning hisob raqamlaridagi mablag'lar.

39. Me'yorlashtirilmaydigan aylanma mablag'lar qaysi javobda keltirilgan?

A. Kelgusi davr xarajatlari va tayyor mahsulotlar.

B. Xaridorga berib yuborilgan tayyor mahsulotlar, hisob raqamidagi pul mablag'lari.

C. Korxonada omborlaridagi ishlab chiqarish zaxiralari (xomashyo, materiallar, yoqilg'i), tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va tayyor mahsulotlar.

D. Chek va veksellar, aksiyadorlarning qarzlari, turli xil debitorlik qarzlari, bank va kassalarning hisob raqamlaridagi mablag'lar.

40. Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish ko'rsatkichlari qaysi javobda keltirilgan?

A. Aylanish koeffitsienti, yuklanish koeffitsienti bir marta aylanish davomiyligi.

B. Aylanish koeffitsienti, bir marta aylanish davomiyligi.

C. Ko'paytirish koeffitsienti, yuklanish koeffitsienti bir marta aylanish davomiyligi.

D. Rentabellik koeffitsienti, yuklanish koeffitsienti bir marta aylanish davomiyligi.

41. Aylanma mablag'larning to'liq aylanishi necha bosqichdan iborat?

A. 2

B. 3

C. 4

D. 5

42. Kadrlar salohiyati nimalar bilan ifodalanadi?

A. Korxonaning u yoki bu bo'g'inlarida va jamoatchilik ishlab chiqarishida qatnashishi bilan ifodalanuvchi mehnat resurslari yoki imkoniyatlari bilan.

B. Mehnat resurslarining umumiy soni va jinsi, yoshi, ma'lumoti, kasbiy ko'nikmalari bilan.

C. A va B

D. Barcha javoblar to'g'ri.

43. Kadrlar – bu... ?

A. Talabalar.

B. Farrosh, qorovul.

C. Dotsent, professor.

D. Barcha javoblar to'g'ri.

44. Asosiy va yordamchi sexlar, zavod boshqaruvi, laboratoriya, ilmiy-tadqiqot va tajriba-loyihalashtirish bo'limlari, hisoblash markazi xodimlari ?

A. sanoat ishlab chiqarish personali

B. noishlab chiqarish personali

C. rahbarlar

D. xizmatchilar

45. Uy-joy, kommunal va yordamchi xo'jaliklarda, sog'liqni saqlash, profilaktika va ta'lim muassasalarida faoliyat yurituvchi xodimlar - ?

A. sanoat ishlab chiqarish personali.

B. noishlab chiqarish personali.

C. rahbarlar.

D. xizmatchilar.

46. Rahbarlar kimlar?

A. Direktor, rektor.

B. direktor o'rinbosarlari, prorektorlar.

C. bo'lim boshliqlari, dekanlar.

D. Barcha javoblar to'g'ri.

47. Hujjatlarni tayyorlash, hisob-kitob va nazorat qilish, xo'jalik xizmati xodimlari (agentlar, g'aznachilar, ish yurituvchilar, kotiblar, statistlar)- ?

A. noishlab chiqarish personali.

B. rahbarlar.

C. xizmatchilar.

D. sanoat ishlab chiqarish personali.

48. Kadrlarning korxonada harakatlanishini tavsiflash uchun qaysi ko'rsatkichlar hisoblanadi?

A. Ishchilarni ishga qabul qilish bo'yicha aylanish koeffitsienti.

B. A va D.

C. Intensivlik koeffitsienti.

D. Korxonada personalni tarkibining doimiylik koeffitsienti.

49. Ishchilarni ishga qabul qilish bo'yicha aylanish koeffitsienti – bu... ?

A. Ishga qabul qilingan personal sonining personalning o'rtacha ro'yxati soniga nisbati.

B. Ishdan bo'shagan personal sonining personalning o'rtacha ro'yxati soniga nisbati.

C. Butun yil davomida ishlagan personal sonining personalning o'rtacha ro'yxati soniga nisbati.

D. To'g'ri javob yo'q.

50. Ish haqining qanday turlari mavjud?

A. Naqd va plastik.

B. Nominal va real.

- C. Ustama va mukofot.
- D. Barcha javoblar to'g'ri.

51. Real ish haqi – bu ...?

- A. Mukofot puli.

B. Nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori.

- C. Naqd pul.
- D. So'liqlarsiz to'lanadigan ish haqi.

52. Ishbay haq to'lash – bu...?

A. Ishlab chiqarilgan mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat) uchun to'lanadigan haq.

B. Tarif tizimida ko'zda tutiluvchi ishlab berilgan vaqt - kalendar vaqt emas, balki me'yoriy vaqt uchun to'lanadigan haqni anglatadi.

- C. Kunning birinchi yarmida ish faoliyati uchun to'lanadigan haq.
- D. Akkord haq to'lashning bir ko'rinishi.

53. Mehnatga haq to'lash usullarini toping?

- A. Ishbay va kunbay.
- B. Real va nominal.
- C. Akkord va soatbay.
- D. **Ishbay, kunbay va akkord.**

54. «Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti» fani obyekti?

- A. **Umuman sanoat, xususan, O'zbekiston sanoati.**
- B. Metallurgiya sanoati.
- C. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
- D. Kichiq sanoat, xususan, xo'jalik sanoati.

55. Sanoat qanday turdagi kategoriya hisoblanadi?

- A. **Ijtimoiy-iqtisodiy.**
- B. Siyosiy-ijtimoiy.
- C. Iqtisodiy-siyosiy.
- D. Siyosiy.

56. «Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti» fanining predmeti?

A. Jamiyatning obyektiv iqtisodiy qonunlari va zaruriy qoidalarining shu sohada namoyon bo'lish shakllarini o'rganish.

B. Mehnatning eng optimal xarajatlari asosida eng yaxshi natijalarga erishishni o'rganish.

C. Ishlab chiqarish sohasini mukammal o'rganish.

D. A va B javoblar to'g'ri

57. «Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti» fanining vazifalari?

A. Sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun sarflanayotgan xarajatlar tizimi, mahsulot tannarxi, narxlarning shakllanishi, foyda va rentabellik, moliyalash va kreditlash masalalari bo'yicha bilim, ilm va ko'nikmalar berish.

B. Sanoat resurslari, ishlab chiqarish fondlari va quvvatlaridan beqam ko'st, oqilona foydalanish.

C. Fan-texnika taraqqiyoti va innovatsiyaning iqtisodiy ahamiyati va mohiyatini anglash.

D. Barcha javoblar to'g'ri.

58. Ishlab chiqarish jarayoniga to'g'ri berilgan ta'rifni ko'rsating.

A) kompleks jarayon bo'lib, bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan texnologik va mehnat jarayonlarini o'z ichiga oladi.

B) kompleks jarayon bo'lib, jismoniy va aqliy mehnatni o'z ichiga oladi.

C) jismoniy va aqliy energiyaning sarflanishi bo'lib, iste'mol qiymati yaratishga qaratilgandir.

D) mehnat bo'yumlari o'zgarishining natijasi

58. Texnologik jarayon qanday jarayon?

A) jismoniy va aqliy energiyaning sarflanishi bo'lib, iste'mol qiymati yaratishga qaratilgandir.

B) kompleks jarayon

C) mehnat bo'yumlari o'zgarishi (shakli, tashqi ko'rinishi, katta-kichiqiqligi, agregatlikholati, tuzilishivah.k.)ning natijasibo'lib, tabiiy jarayonlarni ham o'z ichiga oladi.

D) To'g'ri javob B

59. Mehnat jarayoni – bu...

A) mehnat bo'yumlari o'zgarishining natijasi bo'lib, tabiiy jarayonlarni ham o'z ichiga oladi.

B) jismoniy va aqliy energiyaning sarflanishi bo'lib, iste'mol qiymati yaratishga qaratilgandir.

C) asosiy va yordamchi jarayon

D) jismoniy va aqliy energiyaning sarflanishi bo'lib, narx o'rnatishga qaratilgandir.

60. Ishlab chiqarish jarayoni qanday jarayonlarga bo'linadi?

A) Operatsiya va asosiy jarayonlarga bo'linadi

B) Asosiy, operatsiya va yordamchi jarayonlarga bo'linadi.

C) Asosiy va yordamchi jarayonlarga bo'linadi.

D) Yordamchi va operatsiyaga bo'linadi.

61. Asosiy mahsulotni tayyorlash bosqichi deb qanday jarayonga aytiladi?

A) Bo'yumlarning shakli yoki mehnat bo'yumlarining kimyoviy tarkibi bir necha o'rinlarda ishchilar nazorati ostida o'zgarishiga

B) Mahsulot tayyorlash

C) mahsulot ishlab chiqarishning asosiy jarayonini uzluksiz ta'minlaydi

D) mahsulotlarning ayrim qismlarini tayyorlash jarayoni

62. Operatsiya deb qanday jarayonga aytiladi?

A) mahsulot ishlab chiqarishning asosiy jarayonini uzluksiz ta'minlaydi

B) Bo'yumlarning shakli yoki mehnat bo'yumlarining kimyoviy tarkibi bir necha o'rinlarda ishchilar nazorati ostida o'zgarishiga

C) mahsulotlarning ayrim qismlarini tayyorlash jarayoni

D) Mahsulot tayyorlash

63. Ishlab chiqarish jarayoni sanoat mahsulotini tayyorlashdagi rolga qarab qanday jarayonlarga bo'linadi?

A) asosiy, yordamchi va xizmat qiluvchi

B) Asosiy, operatsiya va yordamchi jarayonlarga bo'linadi.

C) Asosiy va yordamchi jarayonlarga bo‘linadi.

D) Yordamchi va operatsiyaga bo‘linadi.

64. Asosiy jarayon qanday jarayon?

A) Mehnat bo‘yumlarining asosiy mahsulotga aylantirilishi

B) ishlab chiqarish uchun xizmat qiladi

C) mahsulot ishlab chiqarishning asosiy jarayonini uzluksiz ta‘minlaydi

D) ishlab chiqarishni asbob-uskuna bilan ta‘minlash

65. Yordamchi jarayonlarga ta‘rif bering

A) ishlab chiqarish uchun xizmat qiladigan mahsulot ishlab chiqarishning asosiy jarayonini uzluksiz ta‘minlaydi

B) Mehnat bo‘yumlarining asosiy mahsulotga aylantirilishi

C) Bo‘yumlarning shakli yoki mehnat bo‘yumlarining kimyoviy tarkibi bir necha o‘rinlarda ishchilar nazorati ostida o‘zgarishiga

D) mahsulotlarning ayrim qismlarini tayyorlash jarayoni

66. Yordamchi jarayonlarga kiruvchi ishlarni to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorini ko‘rsating

A) korxonalarining moddiy-texnika ta‘minoti, tayyor mahsulotni sotish, transport bilan xizmat qilish va hokazolar kiradi.

B) ishlab chiqarishni asbob-uskuna bilan ta‘minlash, ta‘mir bo‘yicha xizmat qilish, turli xil energiya lar bilan ishlab chiqarish uchun xizmat qilish.

C) mahsulotlarning ayrim qismlarini tayyorlash jarayoni

D) Mehnat bo‘yumlarining asosiy mahsulotga aylantirilishi

67. Xizmat qilish jarayoniga nimalar kiradi?

A) ishlab chiqarishni asbob-uskuna bilan ta‘minlash, ta‘mir bo‘yicha xizmat qilish, turli xil energiya lar bilan ishlab chiqarish uchun xizmat qilish.

B) mahsulotlarning ayrim qismlarini tayyorlash jarayoni

C) korxonalarining moddiy-texnika ta‘minoti, tayyor mahsulotni sotish, transport bilan xizmat qilish va hokazolar kiradi.

D) Mehnat bo‘yumlarining asosiy mahsulotga aylantirilishi

68. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish tamoyillari qaysilar?

A) ixtisoslashtirish; mutanosiblik; parallellik;

B) ixtisoslashtirish; mutanosiblik; avtomatlashganlik; sinxronlash.

C) ixtisoslashtirish; mutanosiblik; parallellik; birtekis, ketma-ketyo‘nalish; uzluksizlik; birme‘yoriyik; avtomatlashganlik; sinxronlash.

D) ixtisoslashtirish; bir tekis, ketma-ket yo‘nalish; uzluksizlik; bir me‘yoriyik;

13. Ixtisoslashtirish tamoyili – bu...

A) Ishlab chiqarish jarayonlarining mutanosibligi shuni bildiradiki, bunda hamma ishlab chiqarish bo‘limlari bir-biriga o‘zaro aniq mos keladi.

B) ishlab chiqarish jarayonining bir necha ayrim qismlarini bir paytda bajarishdan iborat,

C) sanoat ishlab chiqarishida rejali ravishda rivojlanadi va sanoat tarmoqlari, korxonalar, uchastkalar, liniyalar va ayrim ish joylarining ajralishini shart qilib qo‘yadi.

D) ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilayotganda mehnat predmetlari ishlab chiqarish jarayonlarining hamma bosqichlaridan va barcha operatsiyalaridan eng qisqa yo‘l bilan o‘tishini aniqlashga yordam beradi

14. Mutanosiblik tamoyilini izohlang

A) ishlab chiqarish jarayonining bir necha ayrim qismlarini bir paytda bajarishdan iborat,

B) sanoat ishlab chiqarishida rejali ravishda rivojlanadi va sanoat tarmoqlari, korxonalar, uchastkalar, liniyalar va ayrim ish joylarining ajralishini shart qilib qo‘yadi.

C) Ishlab chiqarish jarayonlarining hamma ishlab chiqarish bo‘limlari bir-biriga o‘zaro aniq mos keladi.

D) ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilayotganda mehnat predmetlari ishlab chiqarish jarayonlarining hamma bosqichlaridan va barcha operatsiyalaridan eng qisqa yo‘l bilan o‘tishini aniqlashga yordam beradi

15. Parallellik tamoyilining mohiyatini ifodalovchi qatorni toping

A) sanoat ishlab chiqarishida rejali ravishda rivojlanadi va sanoat tarmoqlari, korxonalar, uchastkalar, liniyalar va ayrim ish joylarining ajralishini shart qilib qo'yadi.

B) Ishlab chiqarish jarayonlarining hamma ishlab chiqarish bo'limlari bir-biriga o'zaro aniq mos keladi.

C) ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilayotganda mehnat predmetlari ishlab chiqarish jarayonlarining hamma bosqichlaridan va barcha operatsiyalaridan eng qisqa yo'l bilan o'tishini aniqlashga yordam beradi

D) ishlab chiqarish jarayonining bir necha ayrim qismlarini bir paytda bajarishdan iborat,

16. Bir tekis, ketma-ket yo'nalish tamoyilini qo'llashning ishlab chiqarish jarayonidagi roli qanday?

A) ishlab chiqarish jarayonining bir necha ayrim qismlarini bir paytda bajarishdan iborat,

B) ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilayotganda mehnat predmetlari ishlab chiqarish jarayonlarining hamma bosqichlaridan va barcha operatsiyalaridan eng qisqa yo'l bilan o'tishini aniqlashga yordam beradi

C) sanoat ishlab chiqarishida rejali ravishda rivojlanadi va sanoat tarmoqlari, korxonalar, uchastkalar, liniyalar va ayrim ish joylarining ajralishini shart qilib qo'yadi.

D) Ishlab chiqarish jarayonlarining hamma ishlab chiqarish bo'limlari bir-biriga o'zaro aniq mos keladi.

17. Uzluksizlik tamoyili deganda nimani tushunasiz?

A) o'zaro bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish bo'limlari, bir xil oraliqdagi ish vaqtida berilgan dasturga asosan bir xil hajmdagi ishning bajarilishi bilan tavsiflanadi.

B) ishlab chiqarish jarayonining bir necha ayrim qismlarini bir paytda bajarishdan iborat,

C) Ishlab chiqarish jarayonlarining hamma ishlab chiqarish bo'limlari bir-biriga o'zaro aniq mos keladi.

D)ishlab chiqarish jaryonida rejasiz to'xtash, tanaffus bo'lmasligi, ya'ni uzluksiz ishlash tushuniladi

18. Bir me'yoriyilik tamoyili nimalar bilan tavsiflanadi?

A)o'zaro bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish bo'limlari, bir xil oraliqdagi ish vaqtida berilgan dasturga asosan bir xil hajmdagi ishning bajarilishi bilan tavsiflanadi.

B)o'zaro bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish bo'limlari, bir xil oraliqdagi ish vaqtida berilgan dasturga asosan bir xil hajmdagi ishning bajarilishi bilan tavsiflanadi.

C)ishlab chiqarish jarayonining bir necha ayrim qismlarini bir paytda bajarishdan iborat,

D)Ishlab chiqarish jarayonlarining hamma ishlab chiqarish bo'limlari bir-biriga o'zaro aniq mos keladi.

19. Avtomatlashganlik tamoyili nimalarni talab etadi?

A)ishlab chiqarish jarayonlarining operatsiyalarini maksimal avtomatik ravishda bajarilishini talab etadi.

B)Ishlab chiqarish jarayonining ayrim operatsiyalarini yuqori darajada avtomatlashtirish

C)Qo'l mehnatidan foydalanib ish bajarilishini talab etadi

D)Barcha javoblar to'g'ri.

20. Ishlab chiqarishni kompleks avtomatlashtirishning dastlabki asosiy sharti nima?

A)ishlab chiqarish jarayonlarining operatsiyalarini maksimal avtomatik ravishda bajarilishini talab etadi.

B)Ishlab chiqarish jarayonining ayrim operatsiyalarini yuqori darajada avtomatlashtirish

C)Qo'l mehnatidan foydalanib ish bajarilishini talab etadi

D)Barcha javoblar to'g'ri.

21. Sinxronlash tamoyili ishlab chiqarishning qanday turlarida qo'llaniladi?

A) avtomatik ishlab chiqarishda qo'llaniladi.

B) faqat uzluksiz ishlab chiqarish hamda ko'proq avtomatik ishlab chiqarishda qo'llaniladi.

C) Qo'l mehnatidan foydalanib ish bajarilishida

D) faqat uzluksiz ishlab chiqarishda

22. Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish deb qanday jarayonga aytiladi?

A) ishlab chiqarish jarayonining turli bosqichlarida xalq xo'jaligining turli tarmoqli korxonalar o'rtasidagi, shuningdek tarmoqlar va korxonalar ichidagi ijtimoiy mehnat taqsimoti shakllariga aytiladi

B) korxonaning sexlari, bo'limlari, ish joylari aniq turdagi mahsulotni ishlab chiqarishga yoki ma'lum texnologik jarayonlarni bajarishga ixtisoslashgan bo'ladi.

C) korxonalar tuzilishi va bajaradigan ishi bir xil bo'lgan cheklangan tayyor mahsulot ishlab chiqaradi

D) korxonalar tayyor mahsulotning ayrim qismlarini va detallarni ishlab chiqaradi

23. Ixtisoslashtirishning asosiy shakllarini ko'rsating

A) korxonada bo'yicha va ish bo'yicha ixtisoslashtirish

B) tarmoq va korxonada bo'yicha ixtisoslashtirish; korxonada ichida ixtisoslashish

C) tarmoq va korxonada bo'yicha ixtisoslashtirish

D) tarmoq va korxonada bo'yicha ixtisoslashtirish; korxonada ichida ixtisoslashish; tarmoq bo'yicha ixtisoslashish

24. Korxonada bo'yicha ixtisoslashishning ta'rifi to'g'ri berilgan javobni toping.

A) korxonaning sexlari, bo'limlari, ish joylari aniq turdagi mahsulotni ishlab chiqarishga yoki ma'lum texnologik jarayonlarni bajarishga ixtisoslashgan bo'ladi.

B) korxonalar tuzilishi va bajaradigan ishi bir xil bo'lgan cheklangan tayyor mahsulot ishlab chiqaradi

C) korxonalar tayyor mahsulotning ayrim qismlarini va detallarni ishlab chiqaradi

D) korxonalar o'z mahsulotining ma'lum chegaralangan turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo'ladi

25. Korxonalar ichida ixtisoslashish – bu...

A) korxonalar tuzilishi va bajaradigan ishi bir xil bo'lgan cheklangan tayyor mahsulot ishlab chiqaradi

B) korxonalar tayyor mahsulotning ayrim qismlarini va detallarni ishlab chiqaradi

C) korxonalar o'z mahsulotining ma'lum chegaralangan turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo'ladi

D) korxonaning sexlari, bo'limlari, ish joylari aniq turdagi mahsulotni ishlab chiqarishga yoki ma'lum texnologik jarayonlarni bajarishga ixtisoslashgan bo'ladi.

26. Sanoatda ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish necha shaklda va qanday shakllarda rivojlanadi:

A)2: bo'yum jihatidan va texnologik jihatdan ixtisoslashgan korxonalar

B)3: bo'yum jihatidan, detal jihatidan, texnologik jihatdan ixtisoslashgan korxonalar

C)4: bo'yum jihatidan, detal jihatidan, texnologik jihatdan, yordamchi ixtisoslashgan korxonalar

D)4: bo'yum jihatidan, detal jihatidan, yordamchi va asosiy ixtisoslashgan korxonalar

27. Korxonalarda bo'yum jihatidan ixtisoslashda nimalar ishlab chiqaradi?

A) korxonalar tayyor mahsulotning ayrim qismlarini va detallarni ishlab chiqaradi

B) korxonalar tuzilishi va bajaradigan ishi bir xil bo'lgan cheklangan tayyor mahsulot ishlab chiqaradi

C) korxonalar texnologik jarayonning alohida bosqichlarini bajaradi

D) to'g'ri javob B

28. Detal jihatidan ixtisoslashishda qanday mahsulotlar ishlab chiqariladi?

A) korxonalar tuzilishi va bajaradigan ishi bir xil bo'lgan cheklangan tayyor mahsulot ishlab chiqaradi

B) korxonalar texnologik jarayonning alohida bosqichlarini bajaradi

C) to'g'ri javob B

D) korxonalar tayyor mahsulotning ayrim qismlarini va detallarni ishlab chiqaradi

29. Texnologik jihatdan ixtisoslashishda...

A) korxonalar texnologik jarayonning alohida bosqichlarini bajaradi

B) korxonalar tayyor mahsulotning ayrim qismlarini va detallarni ishlab chiqaradi

C) korxonalar tuzilishi va bajaradigan ishi bir xil bo'lgan cheklangan tayyor mahsulot ishlab chiqaradi

D) korxonalarda qo'l mehnati qadrlanadi.

30. Yordamchi ixtisoslashgan korxonalar qanday korxonalar kiradi?

A) Tikuvchilik, parrandachilik,

B) po'lat quyish, temirchilik, asbob-uskuna ishlovchi korxonalar kiradi.

C) po'lat quyish, mahsulot ishlab chiqarish

31. Ixtisoslashish ichida eng ko'p tarqalgan shakli qaysi?

A) Detall jihatda ixtisoslashish

B) Texnologik jihatdan ixtisoslashish

C) Bo'yum jihatidan ixtisoslashish

D) Barchasi to'g'ri

32. Hamkorlik deb nimaga aytiladi?

A) bir korxonaga boshqa korxonaga, tayyor mahsulotni yetkazib beradi;

B) bosh korxonaga boshqa korxonalar alohida detallarni, yig'ish birikmalirini yetkazib beradilar;

C) ma'lum bir murakkab mahsulotni birgalashib tayyorlaydigan mahsus ixtisoslashgan korxonalar o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqalarining o'rnatilishiga aytiladi

D) to'g'ri javob yo'q

33. Korxonaning ixtisoslashtirish darajasi qanchalik tor bo'lsa, uning boshqa korxonalar bilan ishlab chiqarish aloqalari qanday bo'ladi?

- A) shunchalik tor bo'ladi
- B) o'zgaruvchan bo'ladi
- C) shunchalik keng bo'ladi.
- D) o'zgarmaydi

34. Ishlab chiqarish hamkorligi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

- A) tarmoqlararo hamkorlikda, tarmoq ichidagi hamkorlikda
- B) barcha javoblar to'g'ri
- C) bo'yum hamkorligi, detal bo'yicha hamkorlik, texnologik hamkorlik.
- D) rayonlararo hamkorlikda, rayon ichidagi hamkorlikda

35. Bo'yum hamkorligida korxonalar qanday ish bajaradi?

A) bosh korxonaga boshqa korxonalar alohida detallarni, yig'ish birikmalirini yetkazib beradilar;

B) bir korxonaga boshqa korxonaga, tayyor mahsulotni yetkazib beradi;

C) bitta korxonaga boshqa korxonalar uchun alohida texnologik jarayonni bajaradi yoki tanovarlarni yetkazib beradi.

D) bir sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonaga o'rtasida hamkorlik o'tkaziladi.

36. Detal bo'yicha hamkorlikda korxonalar qanday ish bajaradi?

a) bir korxonaga boshqa korxonaga, tayyor mahsulotni yetkazib beradi;

b) bosh korxonaga boshqa korxonalar alohida detallarni, yig'ish birikmalirini yetkazib beradilar;

c) bitta korxonaga boshqa korxonalar uchun alohida texnologik jarayonni bajaradi yoki tanovarlarni yetkazib beradi.

d) bir sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonaga o'rtasida hamkorlik o'tkaziladi.

37. Texnologik hamkorlikda korxonalar qanday ish bajaradi?

a) bir korxonaga boshqa korxonaga, tayyor mahsulotni yetkazib beradi;

b) bosh korxonaga boshqa korxonalar alohida detallarni, yig'ish birikmalirini yetkazib beradilar;

c) bir sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonada o'rtasida hamkorlik o'tkaziladi.

d) bitta korxonada boshqa korxonalar uchun alohida texnologik jarayonni bajaradi yoki tanovar (quyma, upakovka, shtampovka) larni yetkazib beradi.

38. tarmoqlararo hamkorlikda korxonalar qanday ish bajaradi?

a) bir sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonada o'rtasida hamkorlik o'tkaziladi.

b) har xil sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonada hamkorlik qiladi.

c) har xil iqtisodiy rayonlarda joylashgan korxonalar o'zaro hamkorlikda bo'ladilar.

d) bitta rayonda joylashgan ikkita korxonada orasida hamkorlik o'rnatiladi.

39. tarmoq ichidagi hamkorlikda korxonalar qanday ish bajaradi?

a) har xil sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonada hamkorlik qiladi.

b) har xil iqtisodiy rayonlarda joylashgan korxonalar o'zaro hamkorlikda bo'ladilar.

c) bir sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonada o'rtasida hamkorlik o'tkaziladi.

d) bitta rayonda joylashgan ikkita korxonada orasida hamkorlik o'rnatiladi.

40. rayonlararo hamkorlikda korxonalar qanday ish bajaradi?

a) har xil iqtisodiy rayonlarda joylashgan korxonalar o'zaro hamkorlikda bo'ladilar.

b) bir sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonada o'rtasida hamkorlik o'tkaziladi.

c) har xil sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonada hamkorlik qiladi.

d) bitta rayonda joylashgan ikkita korxonada orasida hamkorlik o'rnatiladi.

41. rayon ichidagi hamkorlikda korxonalar qanday ish bajaradi?

a) bitta rayonda joylashgan ikkita korxonada orasida hamkorlik o'rnatiladi.

b) har xil iqtisodiy rayonlarda joylashgan korxonalar o'zaro hamkorlikda bo'ladilar.

c) bir sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonada o'rtasida hamkorlik o'tkaziladi.

d) har xil sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonada hamkorlik qiladi.

42. korxonaga qancha ko'p korxonalar bilan hamkorlik qilsa bu mahsulotga qanday ta'sir ko'rsatadi?

- a) mahsulot tannarxining oshishiga va sifatining kamayishiga olib keladi
- b) mahsulot tannarxi o'zgarmaydi, sifati kamayadi
- c) mahsulot tannarxining pasayishiga va sifatining oshishiga olib keladi.
- d) Mahsulot tannarxi o'zgarmaydi, sigati oshadi

43. Ishlab chiqarishni yiriklashtirish deb nimaga aytiladi?

a) bir necha turdagi ishlab chiqarishlarni bir yirik korxonada jamlashga aytiladi
b) bir necha korxonalarni bir maydonda joylashib tayyor mahsulot ishlab chiqarishiga aytiladi

- c) ishlab chiqarishni taqsimlash
- d) to'g'ri javob yo'q

44. Kombinatsiyalashtirish deb nimaga aytiladi?

a) bir necha turdagi ishlab chiqarishlarni bir yirik korxonada jamlashga aytiladi
b) bir necha korxonalarni bir maydonda joylashib tayyor mahsulot ishlab chiqarishiga aytiladi.

- c) ishlab chiqarishni taqsimlash
- d) to'g'ri javob yo'q

45. Kombinatsiyalashtirish natijasida kombinatlar paydo bo'lib ular necha xil bo'ladi?

- a) 2 xil
- b) xil
- c) xil
- d) xil

46. Kombinatsiyalashtirish natijasida kombinatlar paydo bo'lib ular qaysilar?

a) xomashyoga ketma-ket ishlov berib, undan tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar;
b) xomashyoga ketma-ket ishlov berib, undan yarim tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar

c) bir korxonaning ishlab chiqarishdagi chiqindilari ikkinchi korxonaga uchun xomashyo sifatida ishlatiladi.

d) xomashyoga ketma-ket ishlov berib, undan tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar; xomashyoni kompleks tarzda qayta ishlash; bir korxonaning ishlab chiqarishdagi chiqindilari ikkinchi korxonaga uchun xomashyo sifatida ishlatiladi.

57. Ishlab chiqarish xarajatlari deb nimaga aytiladi?

a) korxonaga mahsulot ishlab chiqarish hajmini belgilaydi

b) korxonaga mahsulot ishlab chiqarish qanchaga tushishini ko'rsatadi, ya'ni mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini tashkil qiladi.

c) To'g'ri javob D

d) Barchasi to'g'ri

58. Ishlab chiqarish jarayonidagi ishtirokiga ko'ra xarajatlar qanday turlarga bo'linadi?

a) ichki xarajatlar; tashqi xarajatlar.

b) doimiy xarajatlar; o'zgaruvchan xarajatlar

c) ishlab chiqarish xarajatlari; noishlab chiqarish xarajatlari.

d) bevosita xarajatlar; bilvosita xarajatlar.

59. Ishlab chiqarishda sarf etiladigan resurslar manbaiga ko'ra xarajatlar qanday turlarga bo'linadi?

a) ichki xarajatlar; tashqi xarajatlar.

b) doimiy xarajatlar; o'zgaruvchan xarajatlar

c) ishlab chiqarish xarajatlari; noishlab chiqarish xarajatlari.

d) bevosita xarajatlar; bilvosita xarajatlar.

60. Mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga nisbatan xarajatlar qanday turlarga bo'linadi?

a) ichki xarajatlar; tashqi xarajatlar

b) doimiy xarajatlar; o'zgaruvchan xarajatlar.

c) ishlab chiqarish xarajatlari; noishlab chiqarish xarajatlari.

d) bevosita xarajatlar; bilvosita xarajatlar.

61. Mahsulot tannarxiga olib borilishi jihatidan xarajatlar qanday turlarga bo'linadi?

- a) ichki xarajatlar; tashqi xarajatlar
- b) doimiy xarajatlar; o'zgaruvchan xarajatlar
- c) bevosita xarajatlar; bilvosita xarajatlar.
- d) ishlab chiqarish xarajatlari; noishlab chiqarish xarajatlari.

62. Korxonaning umumiy ishlab chiqarish, moliyaviy va boshqa faoliyati natijasida yuzaga kelishiga ko'ra xarajatlar qanday turlarga bo'linadi?

- a) mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar; davr xarajatlari; moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar; favqulodda zararlar.
- b) mahsulotni sotish bilan bog'liq xarajatlar; boshqaruv xarajatlari; boshqa operatsion xarajatlar va zararlar; favqulodda zararlar kiradi.
- c) o'z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalarni o'z ichiga oladi
- d) renta to'lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to'lanishi ko'zda tutilgan maoshlar

63. Noishlab chiqarish xarajatlari deb nimaga aytiladi?

- a) Bilvosita mahsulot ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan xarajat turlariga
- b) Bevosita mahsulot ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan xarajat turlariga
- c) Bevosita mahsulot ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan xarajat turlariga
- d) Bilvosita mahsulot ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan xarajat turlariga

64. Bevosita mahsulot ishlab chiqarish tarkibiga qanday xarajatlar kiradi?

- a) o'z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalarni o'z ichiga oladi
- b) renta to'lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to'lanishi ko'zda tutilgan maoshlar

c) mahsulotni sotish bilan bog'liq xarajatlar; boshqaruv xarajatlari; boshqa operatsion xarajatlar va zararlar; favqulodda zararlar kiradi.

d) mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar; davr xarajatlari; moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar; favqulodda zararlar

65. tashqi xarajatlarga nimalar kiradi?

a) binolar, asbob-uskunalar va boshqa sarflarning hammasini o'z ichiga oladi.

b) renta to'lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to'lanishi ko'zda tutilgan maoshlar

c) ishlab chiqarish hajmiga nisbatan to'g'ri proporsional bo'lgan xarajatlarga aytiladi.

d) o'z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalarni o'z ichiga oladi

66. ichki xarajatlarga nimalar kiradi?

a) renta to'lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to'lanishi ko'zda tutilgan maoshlar

b) ishlab chiqarish hajmiga nisbatan to'g'ri proporsional bo'lgan xarajatlarga aytiladi.

c) o'z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalarni o'z ichiga oladi

d) binolar, asbob-uskunalar va boshqa sarflarning hammasini o'z ichiga oladi.

67. doimiy xarajatlar nimalarni o'z ichiga oladi?

a) ishlab chiqarish hajmiga nisbatan to'g'ri proporsional bo'lgan xarajatlarga aytiladi.

b) o'z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalarni o'z ichiga oladi

c) renta to'lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to'lanishi ko'zda tutilgan maoshlar

d) binolar, asbob-uskunalar va boshqa sarflarning hammasini o'z ichiga oladi.

68. O'zgaruvchan xarajatlar deb nimaga aytiladi?

a) o'z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalarni o'z ichiga oladi

b) ishlab chiqarish hajmiga nisbatan to'g'ri proporsional bo'lgan xarajatlarga aytiladi.

c) renta to'lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to'lanishi ko'zda tutilgan maoshlar

d) binolar, asbob-uskunalar va boshqa sarflarning hammasini o'z ichiga oladi.

69. O'zgaruvchan xarajatlar nimalarni o'z ichiga oladi?

a) ish haqi, xomashyo, yoqilg'i, tashish xarajatlari va boshqalar kiradi.

b) renta to'lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to'lanishi ko'zda tutilgan maoshlar

c) binolar, asbob-uskunalar va boshqa sarflarning hammasini o'z ichiga oladi.

d) To'g'ri javob yo'q

70. Ishlab chiqarish hajmining oshishi o'zgaruvchan xarajatlarga qanday ta'sir ko'rsatadi?

a) Bu xarajatlar kamayadi

b) O'zgarmaydi

c) A va B javoblar to'g'ri

d) bu xarajatlar ortadi,

71. ishlab chiqarish hajmi kamayishi o'zgaruvchan xarajatlarga qanday ta'sir ko'rsatadi?

a) O'zgarmaydi

b) Xarajatlar ortadi

c) xarajatlar kamayadi.

d) Juda katta ta'sir ko'rsatadi.

72. Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga qanday xarajatlar kiritiladi?

a) uni bilvosita ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlar kiritiladi

b) uni bevosita ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlar kiritiladi

c) uni bevosita ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar kiritiladi

d) uni bilvosita ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar kiritiladi

73. Baho nima?

a) tovar qiymatining puldagi ifodasidir

b) xizmatlarning puldagi ifodasi

c) Tovar va xizmatlarning ulgurji bahosi

d) Javob yo'q

74. Ulgurji baholar qachon qo'llaniladi?

a) firmalar o'z mahsulotlarini katta hajmda boshqa firmalarga yoki vositachilarga va ulgurji savdo tashkilotlariga sotayotganligida qo'llaniladi.

b) tovarlami bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladi

c) qishloq xo'jaligi mahsulotlarining davlat tomonidan sotib olinishida ishlatiladi.

d) xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladi.

75. Chakana baholar qachon qo'llaniladi?

a) firmalar o'z mahsulotlarini katta hajmda boshqa firmalarga yoki vositachilarga va ulgurji savdo tashkilotlariga sotayotganligida qo'llaniladi.

b) tovarlami bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladi

c) qishloq xo'jaligi mahsulotlarining davlat tomonidan sotib olinishida ishlatiladi.

d) xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladi.

76. Xarid baholari qachon qo'llaniladi?

a) firmalar o'z mahsulotlarini katta hajmda boshqa firmalarga yoki vositachilarga va ulgurji savdo tashkilotlariga sotayotganligida qo'llaniladi.

b) tovarlami bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladi

c) xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladi.

d) qishloq xo'jaligi mahsulotlarining davlat tomonidan sotib olinishida ishlatiladi.

77. Dunyo baholari qachon qo'llaniladi?

a) firmalar o'z mahsulotlarini katta hajmda boshqa firmalarga yoki vositachilarga va ulgurji savdo tashkilotlariga sotayotganligida qo'llaniladi.

b) tovarlami bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladi

c) xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladi.

d) qishloq xo'jaligi mahsulotlarining davlat tomonidan sotib olinishida ishlatiladi.

78. Xaridor deganda kimlarni tushunamiz?

- a) Mahsulotni ishlab chiqaruvchilar
- b) Tovar va xizmatlarni sotuvchilar
- c) tovar va xizmatlarni iste'mol etuvchilar - fuqarolar, ishlab chiqarishni

yurgizish uchun resurslarni sotib oluvchi korxonalarni tushunamiz.

- d) tovar va xizmatlarni iste'mol etuvchilar va ishlab chiqaruvchilar

79. Nufuzli baholar qachon qo'llaniladi?

- a) firmalar o'z mahsulotlarini katta hajmda boshqa firmalarga yoki vositachilarga va ulgurji savdo tashkilotlariga sotayotganligida qo'llaniladi.
- b) tovarlarni bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladi
- c) baholardan obro' talab iste'molchilarga tovarlar sotilganda va xizmatlar ko'rsatilganda foydalaniladi.
- d) xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladi.

80. Standart baholar bu - ?

- A) Xaridor cho'ntagidagi pulga qarab, ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan qat'iy standart narxlar
- B) tovarlarni bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladigan narx
- C) xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladigan narx
- D) tovarlarni bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladigan narx

81. Preyskurant baholar ta'rifi?

- A) Bu baholar sotuvchi uchun mo'ljal baho, xaridor uchun bildirishlik yoki ma'lumot baho hisoblanadi
- B) Xaridor cho'ntagidagi pulga qarab, ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan qat'iy standart narxlar qo'llaniladi
- C) Bu mavso'miy ishlab chiqariladigan tovarlarga belgilanadi
- D) Bu ishlab chiqaruvchilarga davlat tomonidan bo'yurtma berilganda qo'llaniladi

82. Mahsulot tannarxidagi boshqaxarajatlar tarkibiga nimalar kiradi?

- A) chiqindilar uchun to'lovlar; korxonada mulkini majburiy sug'urtalash; ratsionalizatorlik takliflari uchun mukofotlar;

B) mahsulotni sertifikatlashtirish uchun bajarilgan ishlarga haq to'lash; xizmat safariga haq to'lash;

C) aloqa xizmati, hisoblash markazlari, bank xizmatiga haq to'lash; asosiy fondlarni ijaraga olganlik uchun haq to'lash;

D) Barchasi to'g'ri

83. Ijtimoiy sug'urtaga ajratmalarga nimalar kiradi?

A) qonun hujjatlari bilan belgilangan normalar bo'yicha mehnatga haq to'lash fondiga ijtimoiy majburiy ajratmalar; nodavlat pensiya yang'armalariga, ixtiyoriy tibbiy sug'urtaga, bandlik fondiga ajratmalar.

B) mahsulotni sertifikatlashtirish uchun bajarilgan ishlarga haq to'lash; xizmat safariga haq to'lash;

C) aloqa xizmati, hisoblash markazlari, bank xizmatiga haq to'lash; asosiy fondlarni ijaraga olganlik uchun haq to'lash;

D) Barchasi to'g'ri

84. Mehnatga haq to'lash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar elementlari qatoriga nimalar kiradi?

A) qonun hujjatlari bilan belgilangan normalar bo'yicha mehnatga haq to'lash fondiga ijtimoiy majburiy ajratmalar;

B) amalda bajarilgan ish uchun tarif stavkalari, lavozim maoshlari; xodimlarga natural to'lov shaklida beriluvchi mahsulotlar qiymati; har yillik mehnat va o'quv ta'tili uchun amalga oshiriluvchi to'lovlar;

C) aloqa xizmati, hisoblash markazlari, bank xizmatiga haq to'lash; asosiy fondlarni ijaraga olganlik uchun haq to'lash;

D) chiqindilar uchun to'lovlar; korxonada mulkini majburiy sug'urtalash; ratsionalizatorlik takliflari uchun mukofotlar;

85. minimal baho nima?

A) (sotuvchi nuqtai nazaridan) - bu muzokaralarni shu bahodan boshlash mumkin bo'lgan ko'rsatkichidir

B) Bu baholar sotuvchi uchun mo'ljal baho, xaridor uchun bildirishlik yoki ma'lumot baho hisoblanadi

C) bu tovar narxining shunday ko'rsatkichiqi, tadbirkor muzokaralar davomida undan tushmaslikka harakat qiladi

D) Xaridor cho'ntagidagi pulga qarab, ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan qat'iy standart narxlar qo'llaniladi

86. maksimal baho bu - ?

A) bu tovar narxining shunday ko'rsatkichiqi, tadbirkor muzokaralar davomida undan tushmaslikka harakat qiladi

B) Bu baholar sotuvchi uchun mo'ljal baho, xaridor uchun bildirishlik yoki ma'lumot baho hisoblanadi

C) Xaridor cho'ntagidagi pulga qarab, ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan qat'iy standart narxlar qo'llaniladi

D) (sotuvchi nuqtai nazaridan) - bu muzokaralarni shu bahodan boshlash mumkin bo'lgan ko'rsatkichidir

87. diffuziya qanday hodisa?

A) innovatsiyaning keng tarqalishi

B) ilmiy-texnik natijasi

C) Yangilik to'g'risidagi g'oyaning paydo bo'lishi

D) muomalaga chiqarish va sotish

88. Davlatning korxonalar innovatsion faoliyatiga ta'siri nechta?

A) 3

B) 4

C) 2

D) yo'q

89. Davlatning korxonalar innovatsion faoliyatiga ta'siri qaysilar?

A) ma'muriy va iqtisodiy (bevosita va bilvosita)

B) ma'muriy, iqtisodiy va ruhiy

C) iqtisodiy (bevosita va bilvosita)

D) ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy

90. Lizing – bu nima?

A) moliyaviy-kredit munosabatlarning shakllaridan biri

B) Korxonalaridan uzoq muddatga ijaraga olish

C) korxonani kengaytirish va qayta tiklash

D) yangi qurilish

91. Investitsiyalardan (kapital ko'yilmalardan) foydalanishning asosiy yo'nalishlari qaysilar?

A) yangi qurilish

B) korxonani kengaytirish va qayta tiklash;

C) ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish va texnik jixatdan qayta qurollantirish;

D) barchasi to'g'ri

GLOSSARIY

Asosiy fondlar korxonada ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishtirok etadi va o'zining natural moddiy holatini yo'qotmaydi hamda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotlarga qismla bo'tkazib boradi.

Amortizatsiya- asosiy fondlar qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga o'tkazish jarayoni

Assortiment– sotish xonasidagi turli-tuman mollarning to'planishi; ba'zida bir molning turlar, navlarining to'plami.

Aylanma mablag'lar- korxonada ishlab chiqarish fondlarining bir qismi bo'lib, bitta ishlab chiqarish sikli davomida sarflanadi hamda natural shaklini o'zgartirib, o'z qiymatini to'lig'icha tayyor mahsulot tannarxiga o'tkazadi.

Akkord usuli- ishbay haq to'lashning bir turi bo'lib, mohiyatiga ko'ra, bunda bajarilishi kerak bo'lgan ishlar muddatini ko'rsatgan holda baholash amalga oshiriladi.

Asosiy jarayon-mehnatbo'yumlarining asosiy mahsulotga aylantirilishi.

Boshqaruv qarori- muammoli vaziyatni hal etish uchun yozma yoki og'zaki shaklda ifoda etilgan va amalga oshiriladigan, qayd etilgan boshqaruv faoliyatidir.

Boj to'lovi – chegaradan chiqayotgan yoki kelayotgan mollarga qo'yilishi mumkin bo'lgan to'lov. Uning miqdori davlat siyosatiga bog'liq. Boj miqdori mahsus boj tariflarida ifodalanadi.

Bozor kon'yunkturasi – muayyan vaqt mobaynida tovarlar bozorining holatini tavsiflovchi vaqtinchalik iqtisodiy vaziyat bo'lib, quyidagi belgilar orqali aniqlanadi: ichki va tashqi savdodagi o'zgarishlar; ishlab chiqarish va qurilish dinamikasi; tovar zaxiralari harakati; narxlar dinamikasi va boshqalar.

Bashorat qilish xo'jalik faoliyati yurituvchi subyektning istiqbolda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan holatlarni ilmiy asoslagan holda avvaldan ko'ra bilishini ifodalaydi.

Bashoratning maqsadi - bozorga ta'sir qiluvchi omillarni, shu bilan birga, xo'jalikning umumiy ahvoli, tuzilmaviy siljishlar, investitsion faollik, fan-texnika taraqqiyotining iste'molchi va ishlab chiqaruvchilarga ta'sir ko'rsatishi, an'anaviy mahsulotlardan tashqari korxonani barqarorlik va raqobatbardoshlikka olib keluvchi yangi mahsulot ishlab chiqarish istiqbolida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan holatlarni belgilashdir.

Bashorat– korxonada, obyekt yoki hodisaning kelajakdagi ahvoli va ularni amalga oshirish variantlari va muddati to'g'risidagi ilmiy asoslangan mulohazadir.

Boshqaruv bo'g'inlari – bu bitta yoki bir-qancha vazifalarni bajaruvchi mustaqil tarkibiy unsurlardir.

Boshqaruv bosqichlari – bu boshqarish biror darajasidagi ma'lum bo'g'inlar yigindisidir.

Baho-tovar qiymatining puldagi ifodasidir.

Bond–bojxona bojito'lanmagan tovar.

Diversifikatsiya – (lotinchadan diversus- har xil va facere-qilmoq, bajarmoq) – ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohasini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish.

Debitor– biror korxonadan, firmadan, muassasadan boshqa yuridik shaxs yoki fuqaroning qarzdor bo'lib qolishi.

Demarketing – marketingning bir turi bo'lib, ishlab chiqarish quvvati, xom-ashyoning etishmasligi tufayli bozorga kam chiqariladigan molga talabni pasaytirishga qaratilgan.

Demping– eksport tovarlarini bozorning o'rtacha narxidan, hatto tannarxidan ham pastroq narxda sotish. Bu usul bozorni egallash, raqobatchilarni sindirish maqsadida qo'llaniladi.

Doimiy xarajatlar- o'zgarmaydigan xarajatlardir . Bularga renta to'lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to'lanishi ko'zda tutilgan maoshlar kiradi.

Fond qaytimi- korxonada asosiy fondlarining bir birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarilgan mahsulot.

Fond sig'imi- bir birlik yangi asosiy fondlarni tashkil qilish uchun zarur bo'lgan kapital qo'yilmalar.

Foyda- sanoat va uning barcha bo'g'inlari ishini tavsiflovchi sifat ko'rsatkichlaridan biri.

Gorizontal aloqalar- boshqaruvning teng xuquqli bo'g'in va unsurlari o'rtasidagi munosabatlarni bildiradi.

Iqtisodiy samaradorlik - material, mehnat, pul va boshqa resurslarni tejash tufayli erishilgan miqdor.

Ijtimoiy samaradorlik - ishlab chiqarish samaradorligining mehnat sharoitlarini, uning ijodkorlik mazmunini boyitish, aqliy va jismoniy mehnat o'rtasidagi farqni yo'qotishni ifodalaydi.

Ishlab chiqarishni mahalliyashtirish– sanoat ishlab chiqarishining turli bosqichlarida import shaklida xarid qilish orqali qo'llaniluvchi detallar, butlovchi qismlar, yarim tayyor mahsulotlar va tayyor mahsulotlarni mahalliy xomashyo va materiallar asosida ishlab chiqarishga o'tkazish jarayoni.

Ixtisoslashtirish- ishlab chiqarish jarayonining turli bosqichlarida xalq xo'jaligining turli tarmoqli korxonalarini o'rtasidagi, shuningdek tarmoqlar va korxonalar ichidagi ijtimoiy mehnat taqsimoti. U korxonalarda muayyan turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishni bir yerga to'plashni ko'zda tutadi.

Investitsiya – foyda olish, samaraga erishish maqsadida biror-bir korxonaga uzoq muddatga kapital qo'yish pul mablag'lari, banklarga qo'yilgan omonatlar, paylar, qimmatli qog'ozlar (aksiya, obligatsiyalar), texnologiyalar, mashinalar asbob-uskunalar, litsenziyalar va samara beradigan boshqa har qanday boyliklardir

Investitsiya dasturi– ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida mamlakat yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatli kapital kiritish uchun ishlab chiqilgan dastur. Respublika iqtisodiyotini barqaror va tadrijiy rivojlantirishga erishishga, tabiiy, mineral-xom ashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish yo'li bilan respublika ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tarkibiy o'zgartirishning asosiy ustuvorliklarini va strategik vazifalarini amalga oshirishga yo'naltirilgan bir-biri bilan o'zaro bog'langan chora-tadbirlar kompleksi.

Investitsiya kompleksi- investitsiya faoliyatini ta'minlovchi tashkilotlar, korxonalar va firmalar majmuasi.

Investitsiya muhiti – investitsiyalar jozibadorligi hamda xavf-xatar darajasini belgilab beruvchi ijtimoiy-iqtisodiy, moliyaviy va siyosiy omillar majmui.

Investitsiya faoliyati- investitsiya maqsadlarini amalga oshirish bilan bog'liq faoliyat. Investitsiya kompleksi tashkilotlari orqali amalga oshiriladi.

Investitsiya faoliyati ishtirokchilari - bo'yurtmachilar, pudratchilar, etkazib beruvchilar, banklar, sug'urta Korxonalari, loyihalovchilar, vositachilar, ilmiy-maslahat firmalari, o'z mamlakatidagi qonunchilikka ko'ra investitsiyaviy mulk egalari (tasarrufchilari) yoki bo'yurtmalardan foydalanuvchi sifatida qatnasha oluvchi xorijiy tashkilotlarni kiritish mumkin.

Investorlar -investitsiya bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxs yoki fuqaro, xususiy va qarzga olingan mulqiy va intellektual qiymatlarni sarflash haqida qaror qabul qiluvchi investitsiya faoliyati sub'ektlari.

Innovatsion texnologiyalar – iqtisodiyotga yangiliklarni tatbiq etish bosqichlarida qo'llaniluvchi usul va vositalar majmui bo'lib, o'z ichiga joriy etish, trening, konsalting, transfert, audit, injiniring kabi turlarini oladi.

Ishlab chiqarish – ma'lum davrda alohida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tarmoqlar va iqtisodiy sektorlar tomonidan ishlab chiqarilgan mol va xizmatlar qiymati.

Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash– ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon. Ishlab chiqarishni modernizatsiyalashning asosiy yunalish va vositalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi: korxonalardan eskirgan asbob-uskunalarni chiqarish; ishlab chiqarishni zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan jihozlash; mahalliy resurslar asosida ishlab chiqarishga innovatsion texnologiyalarni joriy etish; ishlab chiqarilayotgan mahsulot assortimentini kengaytirish; ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish va resurslarni tejash; sifatni boshqarish va sertifikatlash tizimini joriy etish; chiqitsiz va ekologik toza texnologiyalarni joriy etish va boshqalar.

Ishsizlik – iqtisodiy jihatdan aktiv (faol) aholining bir qismi o‘z kuchini qo‘llay olmay “ortiqcha” bo‘lib , mehnat zahirasi armiyasi bo‘lib qolish hodisasi.

Ijara– qarzga berish. Bir shaxs yoki korxonada, tashkilotning boshqa shaxs, korxonadan ma’lum muddatga va ma’lum to‘lov to‘laydigan sharti bilan oladigan mulki.

Imidj – firmaning mavqei, ishlab chiqarayotgan molning, xizmatning sifati, rahbarlarning obro‘si haqidagi bo‘yurtmachi va xaridorning fikri.

Import – chet eldan tovarlarni sotib olish yoki boshqa usullar bilan keltirish. Keltirilgan mol iste’mol, qayta ishlash, hatto tashqariga sotish maqsadida bo‘lishi mumkin.

Iqtisodiy nochor korxonalar– muayyan miqdorda kapital yo‘qotish, ishlab chiqarish maydonlarini qisqarishi, ishsizlar sonining ortishi, raqobatbardosh bo‘lmagan mahsulot ishlab chiqaradigan va buning uchun katta miqdorda materiallar, xomashyo, yonilg‘i, mehnat resurslari sarflaydigan qoloq, samarasiz korxonalar

Ishlab chiqarish apparati-asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarishda band bo‘lgan barcha mutaxassis va xodimlar soni

Ishlab chiqarish asosiy fondlari –korxonada asosiy fondlarining ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etadigan qismi

Ishlab chiqarish zaxiralari – ishlab chiqarishning uzluksiz davom etishi uchun zarur bo‘lgan ishlab chiqarish vositalari xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg‘i, xarid qilinuvchi yarim tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar, qadoqlash va o‘rov materiallari, ehtiyot qismlar, yoqilg‘i-moylash materiallaridan iborat mehnat predmetlari

Ishlab chiqarish xarajatlari- korxonaga mahsulot ishlab chiqarish qanchaga tushishini ko‘rsatadi, ya‘ni mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini tashkil qiladi.

Ichki xarajatlari - binolar, asbob-uskunalar va boshqa sarflarning hammasini o‘z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish quvvati- Ishlab chiqarish quvvati ma'lum bir vaqt davomida ilg'or texnologiyalardan foydalanib, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishning ilg'or sharoitlarida ishlab chiqarish mumkin bo'lgan mahsulotlarning darajasidir.

Ishbay haq to'lash- ishlab chiqarilgan mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat) uchun to'lanadigan haqni anglatadi.

Ish kuchi – insonning jismoniy va aqliy mehnat qilish qobiliyatlari.

Ish haqi – har bir xodimning sarflagan mehnati miqdori va sifatiga mos ravishda taqsimlanuvchi va xodim tasarrufiga pul shaklida kelib tushuvchi milliy daromadning bir qismi.

Innovatsiya so'zining ma'nosi ingliz tilidagi innovation so'zidan olingan bo'lib, yangilik va yangilik kiritish deganini bildiradi.

Jismoniy eskirishi-asosiy fondlarning birlamchi xislatlarini ishlab chiqarishda qatnashishi natijasida yo'qotishi va tabiiy eskirishida yuzaga keladi.

Kengaytirish –faoliyat yuritayotgan korxonani qo'shimcha ishlab chiqarish majmualarining navbatdagi qismlarini yangi loyixa asosida qurish yoki asosiy, qo'shimcha, yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarishning amaldagi sexlarini kengaytirish yoki qurishni anglatadi.

Kadrlar salohiyati – mehnat resurslarining umumiy soni va jinsi, yoshi, ma'lumoti, kasbiy ko'nikmalari, korxonaning u yoki bu bo'g'inlarida va jamoatchilik ishlab chiqarishida qatnashishi bilan ifodalanuvchi mehnat resurslari yoki imkoniyatlarini ifodalaydi.

Kadrlar-korxonada mehnat bilan band bo'lgan hamda korxonada shaxsiy tarkibiga kiruvchi turli kasbiy – malakaviy guruhlardagi xodimlar majmuasidir. Korxonaning mehnat resurslarining ish kuchini tavsiflaydi.

Kelgusi davr xarajatlari – ayni paytda ishlab chiqarilayotgan, lekin kelajakdagi mahsulotlarga mansub bo'lgan yangi turdagi mahsulotlarni tayyorlash xarajatlari (asbob-uskunalarni qayta rejalashtirish, mahsulotlarning yangi turlarini tayyorlashga sarflanuvchi xarajatlar yangi turdagi mahsulotlarni loyihalash, tayyorlash va o'zlashtirish, mutaxassislarini io'qitish va qayta tayyorlash xonalarini ijaraga olish).

Kombinatsiyalashtirish-bir necha korxonalarni bir maydonda joylashib tayyor mahsulot ishlab chiqarishidir.

Kreditor qarzdorlik– korxonaga, tashkilot yoki muassasaning tegishli yuridik yoki jismoniy shaxslarga to'lanishi lozim bo'lgan pul mablag'lari bo'lib, ular me'yordagi (muddati o'tmagan) hamda muddati o'tgan qarzdorliklarga bo'linishi mumkin.

Kon'yunktura – bu bozorda ma'lum bir vaqtda yuzaga kelgan iqtisodiy holatdir (asosan talab hamda taklif nisbati va u bilan bog'liq bo'lgan narxlar darajasi orqali yuzaga keladi).

Kooperatsiya aloqalari – turli soxaga ishlab chiqarish tarmoqlarida ma'lum mahsulotni tayyorlash bo'yicha uzoq muddatli aloqalarni o'rnatish.

Korxonalariga preferensiya berish – milliy iqtisodiyotda faoliyat ko'rsatuvchi korxonalarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash maqsadida ular tomonidan ishlab chiqarishga chet eldan olib kiradigan xom-ashyo va materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, shuningdek asbob-uskunalar olib kirishda boj to'lovlari va boshqa jarayonlar bo'yicha engilliklar (imtiyozlar) berilishi.

Korxonalarini texnik qayta qurollantirish – alohida ishlab chiqarish turlarini zamonaviy talablarga asosan yangi texnika va texnologiyalarni kiritish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish, eskirgan qurilmalar va uskunalarni yangilash va almashtirish, ishlab chiqarish tuzilmasi va tashkil etilishini yaxshilash yo'li bilan, korxonaning texnik darajasini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasi. U ishlab chiqarish intensivligini kuchaytirish, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatini yaxshilashga yo'naltirilgan bo'ladi.

Lizing-. ijaraga oluvchi va ijaraga beruvchi o'rtasidagi mulk munosabatlar.

Ma'naviy eskirishi- asosiy fondlarning qadrsizlanishi yoki texnik jihatdan muddatidan avval ish qobiliyatini yo'qotishidir

Mahsulot tannarxi – mahsulot ishlab chiqarish va sotish uchun ketgan barcha xarajatlarning qiymati.

Muomala fondlari - korxonaning tayyor mahsulot zaxirasini yaratish uchun mo'ljallangan pul mablag'lari, chek va vekselar, aksiyadorlarning qarzlari, turli xil debitorlik qarzlari, bank va kassalarning hisob raqamlaridagi mablag'lar.

Me'yor- belgilangan sifatdagi mahsulot birligi tayyorlash uchun sarflanuvchi xomashyo, material, yoqilg'i, energiya va boshqa resurslardan foydalanishning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan maksimal yoki minimal chegarasidir.

Me'yoriy - nisbiy kattalik bo'lib, asosan foizlar yoki koeffitsientlarda aks ettiriladi. U mehnat vositalari va predmetlaridan foydalanish darajasini, ularning har bir maydon birligi, og'irlik birligi, hajm birligiga sarflaninshini ifodalab beradi.

Me'yorlashtiriluvchi aylanma mablag'lar- korxonada omborlaridagi ishlab chiqarish zaxiralari (xomashyo, materiallar, yoqilg'i), tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va tayyor mahsulotlar.

Me'yorlashtirilmaydigan aylanma mablag'lar - xaridorga berib yuborilgan tayyor mahsulotlar, hisob raqamidagi pul mablag'lari.

Mehnat jarayoni – bu, jismoniy va aqliy energiyaning sarflanishi bo'lib, iste'mol qiymati yaratishga qaratilgandir.

Menejment-(ingl.management – to manaje-boshqarish) bu inglizcha so'z bo'lib, boshqaruv hokimiyati va san'ati; resurslarni boshqarish bo'yicha aloxida mohirlik va ma'muriy ko'nikmalar

Menejer– bu mahsus tayyorgarlik ko'rgan, boshqarishning sir-asrorlari, qonun-qoidalarini puxta egallagan malakali, ishlab chiqarishni boshqaruvchi mutaxassisdir.

Marketing–ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga tovarlarni va xizmatlarni etkazib berishni tezlashtiruvchi faoliyatdir.

Mehnat sig'imi –sarflangan mehnat miqdorining ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbatidir.

Material sig'imi-bir-birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan xomashyo, material, yoqilg'i, energiya va mehnat predmetlari.

Mehnat unumdorligi-inson mehnatining muayyan vaqt ichida ozmi - ko'pmi mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir.

Noishlab chiqarish asosiy fondlari - korxonada asosiy fondlarining ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etmaydigan qismi

Nominal ish haqi – xodimning ma'lum bir vaqt mobaynida bajargan mehnati uchun hisoblangan va to'langan ish haqi.

Operatsiya - bo'yumlarning shakli yoki mehnat bo'yumlarining kimyoviy tarkibi bir necha o'rinlarda ishchilar nazorati ostida o'zgarishi.

Reklama – tovarlar, xizmatlar haqida turli vositalar bilan ochiq xabardor qilish.

Real ishhaqi - nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori: real ishhaqi - nominal ishhaqining "iste'molqobiliyati"dir.

Rejalashtirish mo'ljallangan ish yoki ma'lum bir harakatlarni bajarish muddati, tartibi va ketma-ketligini ko'zda tutuvchi chora-tadbirlar tizimi.

Reja –korxonaning ma'lum bir vaqt mobaynida amalga oshiruvchi texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'zida aks ettiruvchi hujjat.

Rentabellik – xo'jalik faoliyatining samaradorlik darajasini bildiruvchi ko'rsatkichlardan biri bo'lib, u ma'lum vaqt (yil,oy,kvartal) davomida ishlab chiqarish faoliyatining foydaliligi (yoki zararliligini) ko'rsatadi.

Sanoat- moddiy ishlab chiqarishning eng yirik, yetakchi tarmog'idir. Unda mehnat qurollari (vositalari), mehnat bo'yumlari va xalq iste'mol tovarlarining ko'pchilik qismi yaratiladi; mashina va mexanizmlarning barcha turlari, bino va inshootlarning konstruktiv elementlari ishlab chiqariladi; yerosti boyliklari qazib olish amalga oshiriladi; mineral, o'simlik va hayvon xomashyosig aishlov beriladi, keng iste'mol mollari tayyorlanadi va h.k.lar.

Salohiyat- (potensial) tushunchasi lotin tilidan olingan bo'lib, imkoniyat, kuch-quvvat ma'nosini anglatadi.

Subsidiya –bu davlat tomonidan aniq maqsad yo'lida ishlatish uchun qaytarib olmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag'i.

Sanatsiya– iqtisodiyot uchun ahamiyati katta korxonalarni tang holatidan chiqarib, ularning normal ishlab turishini ta'minlash hamda korxonalarni ommaviy bankrot bo'lishiga yo'l bermasdan, raqobatchi korxonalar sonini kerakli me'yorda saqlab turish maqsadida malga oshiriladi.

Samarali ishlash -mo'ljallangan foydani olish, ishlab chiqarish quvvatlari va ish kuchidan yaxshiroq foydalanish, noishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, mehnat samaradorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilashdir.

Samara - ishlab chiqarilayotgan mahsulot yoki ko'rsatilayotgan xizmatning foyda va daromad hajmini oshirish, mahsulot tannarxini kamaytirishdir.

Samaradorlik- bu, foydalilik, natijalilikdir, natijani shu natijaga erishishga sarflangan xarajatlar yoki resurslar bilan taqqoslash kerak.

Tugallanmagan ishlab chiqarish – ishlab chiqarish jarayoniga kirgan turli bosqichlarni o'tayotgan hali to'liq mahsulot holiga kelmagan materiallar.

Texnologik jarayon – bu, mehnat bo'yumlari o'zgarishi (shakli, tashqi ko'rinishi, katta-kichiqi, agregatlik holati, tuzilishi va h.k.)ning natijasi bo'lib, tabiiy jarayonlarni ham o'z ichiga oladi.

Texnik qayta qurollantirish-alohida ishlab chiqarish turlarini zamonaviy talablarga asosan yangi texnika va texnologiyalarni kiritish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizasiyalashtirish va avtomatlashtirish, eskirgan qurilma va uskunalarni yangilash va almashtirish, ishlab chiqarish tuzilmasi va tashkil etilishini yaxshilash yo'li bilan, korxonaning texnik darajasini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasidir.

Tashqi xarajatlar - o'z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalarni o'z ichiga oladi (xomashyo, yoqilg'i, transport, aloqa, soliq to'lovlari).

Transfert to'lovlar –bu o'tkazma to'lovlar, davlat byudjeti vositalarini qayta taqsimlash shakillaridan biri.

Vaqtbay haq to'lash-tarif tizimida ko'zda tutiluvchi ishlab berilgan vaqt -kalendar vaqt emas, balki me'yoriy vaqt uchun to'lanadigan haqni anglatadi.

Vertikal aloqalar - rahbarlarning ularga bo'ysunuvchilar o'rtasidagi munosabatlari.

Xomashyo- qazib olish yoki ishlab chiqarish uchun ma'lum darajada mehnat sarflangan va shu mehnat natijasida birqadar o'zgargan mehnat bo'yumi.

Xizmat qilish jarayoni-korxonalarining moddiy-texnika ta'minoti, tayyor mahsulotni sotish, transport bilan xizmat qilish.

Yangi qurilish - yangi maydonlarda mahsus ishlab chiqilgan loyixalar asosida quriluvchi korxonalar, bino, inshoot va qurilmalar mansubdir.

Yarim tayyor mahsulotlar - texnologiya jarayonlarining ayrim bosqichlarini o'tgan, lekin tayyor mahsulotga aylanishi uchun keyingi bitta yoki bir nechta ishlov berish va yig'ish bosqichlarini talab qiluvchi mehnat bo'yumlari.

Yordamchi jarayonlar- ishlab chiqarish uchun xizmat qiladi va mahsulot ishlab chiqarishning asosiy jarayonini uzluksiz ta'minlaydi.

O'zgaruvchan xarajatlar- ishlab chiqarish hajmiga nisbatan to'g'ri proporsional bo'lgan xarajatlarga aytiladi. Ishlab chiqarish hajmi oshsa, bu xarajatlarda ortadi, ishlab chiqarish hajmi kamaysa, xarajatlarda kamayadi.

Qayta tiklash- bu, faoliyat yuritayotgan korxonani ma'naviy va jismoniy eskirgan qurilma va asbob-uskunalarini ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish, texnologik bo'g'inlar va yordamchi xizmatdagi nomutanosibliklarni yo'qotish yo'li bilan almashtirish yordamida to'liq yoki qisman o'zgartirishni anglatadi. qayta tiklashda eski sexlar o'rniga yangi sexlarni qurishga ruxsat beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik. -T.:Sano-Standart, 2014. -304 b.
2. Махмудов Э.Х. Экономика промышленных предприятий. Учебник. -Т.- Iqtisodiyot – 2015 . -370 с.
3. Иванов И.Н., Беляев А.М. и др. Производственный менеджмент. Учебник для бакалавров/ под. ред. И.Н. Иванова. -М.:Юрайт, 2013. -574с.
4. Улашев И.О., Атамуродов Ш.А. Корхона иқтисоди ва менежменти. -Т.: Тафаккур бўстони, 2013.
5. N.X.Gulyamova. Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti. O’quv-uslubiy qo’llanma. T.: 2013.148 b.
6. G.Taraxtiyeva. Innovatsion menejment. O’quv qo’llanma. T.: “Fan va texnologiya” , 2013. 208 b.
7. G.K.Taraxtiyeva, N.H.Gulyamova, K.S.Ibragimova “Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti” fanidan amaliy mashg’ulotlarni bajarish uchun uslubiy qo’llanma. 2018.

Интернет сайтлари

Электрон ресурслар

<http://www.ziyonet>

<http://www.stat.uz>

<http://www.norma.uz>

MUNDARIJA

Kirish	3
1 Korxonaning tashkiliy-huquqiy shakllari	4
1.1. Korxonalar mohiyati va faoliyatning asosi	4
1.2. Korxonalarning tashkiliy-huquqiy shakllari	8
1.3. Korxonalar faoliyatining ichki va tashqi muhiti	19
Xulosa	20
Nazorat savollari	21
2 Sanoat korxonalarining rivojlanish strategiyasini shakllantirish	21
2.1. Korxonalar strategiyasining mazmuni va mohiyati	21
2.2. Bozor strategiyasi	24
2.3. Ishlab chiqarish tizimlari strategiyasining shakli va rivojlanish bosqichlari	30
2.4. Korxonaning tashkiliy tuzilmasi va uning samaradorligi mezonlari	36
2.5. Korxonani rejalashtirish	39
Xulosa	41
Nazorat savollari	42
3 Ishlab chiqarish omillari va ishlab chiqarish jarayoni	43
3.1. Korxonaning ishlab chiqarish tizimi va uning asosiy elementlari	43
3.2. Korxonalarda ishlab chiqarishni tashkil etish prinsiplari, turlari, shakllari va usullari	45
3.3. Optimal ishlab chiqarish hajmi va sotish	51
3.4. Mahsulot sifati	52
Xulosa	54
Nazorat savollari	55
4 Energetika korxonalarining asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari	56
4.1. Asosiy ishlab chiqarish fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati	56
4.2. Asosiy fondlar amortizatsiyasi va emirilishi	59

4.3. Asosiy ishlab chiqarish fondlardan foydalanishni ko'rsatkichlari	61
4.4. Asosiy ishlab chiqarish fondlardan foydalanishni yaxshilash yo'nalishlari	63
Xulosa	66
Nazorat savollari	66
5 Energetika korxonalarining aylanma mablag'lari	67
5.1. Aylanma fondlar va aylanma mablag'lar tarkibi va tuzilishi	67
5.2. Aylanma mablag'lardan oqilona foydalanish	69
5.3. Aylanma mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari	72
5.4. Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish. Aylanishini tezlashtirish	73
Xulosa	74
Nazorat savollari	75
6 Sanoat korxonalarining mehnat resurslari	75
6.1. Mehnat resurslarini tasniflash	75
6.2. Mehnat resurslarini tarkibi va tuzilishi	76
6.3. Mehnat unumdorligi	80
6.4. Energetika korxonalarida ish haqini tashkil qilish	80
6.5. Ishlab chiqarish resurslarining o'zaro ta'sir mexanizmi	84
Xulosa	84
Nazorat savollari	85
7 Korxonaning axborot resurslari	85
7.1. Axborot tushunchasi va uning xususiyatlari	85
7.2. Axborotni tasniflash	87
7.3. Axborot manbalari	94
Xulosa	95
Nazorat savollari	95
8 Ishlab chiqarish xarajatlari	96
8.1. Ishlab chiqarish xarajatlarini tasniflash	96
8.2. Korxonada ishlab chiqarish xarajatlari turlari	96
8.3. Yillik ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxi	100

8.4.Sanoat mahsulotlarining tannarxni pasqytirishning manbalari va omillari	102
Xulosa	103
Nazorat savollari	104
9 Korxonona mahsulotlariga narxni shakillanishi	104
9.1.Narxning iqtisodiy mohiyatitavurlari	104
9.2.Korxonaning narxsiyosati	108
9.3.Narxni shakillanishstrategiyasivausullari	109
9.4.Tarmoqda narxningshakillanishi	110
9.5.Narxni aniqlashusullari	111
Xulosa	111
Nazorat savollari	112
10 Energetika korxonalari faoliyatining moliyaviy natijalari	112
10.1.Korxonona daromadlari	112
10.2.Korxonaning foydasi, uni taqsimlash	113
10.3.Optimal ishlab chiqarish hajimlarini aniqlash va daromadni maksimal darajasini aniqlash	120
10.4.Korxonona rentabelligi	120
Xulosa	123
Nazorat savollari	124
11 Korxonaning investisiyon faoliyati	124
11.1 Investitsiyalashning vazifasi va iqtisodiy mazmuni	124
11.2 Korxonona investitsiyalarining manbalari	125
11.3 Investitsion loyihalarining samaradorligini baholashning metodologik asoslari	126
11.4. Samaradorlikni aniqlovchi ko‘rsatkichlar	127
11.5.Iqtisodiy samaradorlik	129
11.6. Investitsiyalarning qoplanish muddati	131
11.7. Xatarlar va ularning investitsion loyihadagi zarari	
Xulosa	138
Nazorat savollari	139

12	Korxonaning innovatsion faoliyati	139
	12.1 Korxonalarda innovatsiya faoliyati va innovatsiya	139
	12.2 Korxonada innovatsion faoliyatni tashkil qilish usullari	141
	12.3. Innovatsion loyiha yaratish va amalga oshirishning asosiy bosqichlari	143
	12.4. Innovatsion loyihalarni baholash	146
	Xulosa	147
	Nazorat savollari	148
13	Korxonada faoliyatini boshqarish asoslari	148
	13.1. Korxonada boshqaruvining mohiyati va prinsiplari	148
	13.2. Boshqaruv qarorlar, ularning usullari va ularni qabul qilish jarayoni	157
	Xulosa	164
	Nazorat savollari	165
14	Sanoatning maqsadli yo'nalishlari	165
	14.1 Tarmoqni rivojlantirish konsepsiyasi	165
	14.2. Soxani rivojlanishning asosiy yo'nalishlari	167
	14.3 O'zbekiston Respublikasi energetika tarmog'ining holati	168
	Nazorat savollari	169
	Mavzular bo'yicha testlar	170
	Glossariy	203
	Adabiyotlar ro'yxati	214
	Mundarija	215

ОГЛАВЛЕНИЕ

Введение	3
1 Организационно-правовые формы предприятия	4
1.1. Сущность предприятия и основы деятельности	4
1.2. Организационно-правовые формы предприятий	8
1.3. Внутренняя и внешняя среда предприятия	19
Вывод	20
Контрольные вопросы	21
2 Формирование стратегии развития промышленных предприятий	21
2.1. Содержание и сущность стратегии предприятия	21
2.2. Рыночная стратегия	24
2.3. Форма и этапы разработки стратегии производственных систем	30
2.4. Организационная структура предприятия и критерии его эффективности	36
2.5. Планирование предприятия	39
Вывод	41
Контрольные вопросы	42
3 Факторы производства и производственного процесса	43
3.1. Производственная система предприятия и ее основные элементы	43
3.2. Принципы, виды, формы и методы организации производства на предприятиях	45
3.3. Оптимальный объем производства и продаж	51
3.4. Качество продукции	52
Вывод	54
Контрольные вопросы	55
4 Основные средства и производственные мощности энергокомпаний	56
4.1. Экономическая сущность основных средств	56

4.2. Износ и амортизация основных фондов	59
4.3. Показатели использования основных фондов	61
4.4. Направления по улучшению использования основных фондов	63
Вывод	66
Контрольные вопросы	66
5 Оборотный капитал энергетических компаний	67
5.1. Состав и структура оборотных средств и оборотных средств	67
5.2. Рациональное использование оборотных средств	69
5.3. Коэффициенты оборотного капитала	72
5.4. Коэффициент оборотного капитала. Ускорение обращения	73
Вывод	74
Контрольные вопросы	75
6 Трудовые ресурсы промышленных предприятий	75
6.1.Классификация трудовых ресурсов	75
6.2.Состав и структура трудовых ресурсов	76
6.3. Производительность труда	80
6.4 Организация оплаты труда в энергетических компаниях	80
6.5 Механизм взаимодействия производственных ресурсов	84
Вывод	84
Контрольные вопросы	85
7 Информационные ресурсы предприятия	85
7.1. Понятие информации и ее свойства	85
7.2. Классификация информации	87
7.3. Источники информации	94
Вывод	95
Контрольные вопросы	95
8 Производственные затраты	96
8.1.Классификация производственных затрат	96
8.2.Типы производственных затрат предприятия	96

8.3. Годовые издержки производства и себестоимость продукции	100
8.4. Источники и факторы снижения себестоимости промышленной продукции	102
Вывод	103
Контрольные вопросы	104
9 Ценообразование продукции предприятия	104
9.1. Экономическая природа цен	104
9.2. Цена предприятия	108
9.3. Стратегия и методы ценообразования	109
9.4. Ценообразование в сети	110
9.5. Методы определения цены	111
Вывод	111
Контрольные вопросы	112
10 Финансовые результаты деятельности энергетических компаний	112
10.1. Доход предприятия	112
10.2. Предприятие предприятия, его распределение	113
10.3. Определить оптимальные объемы производства и определить максимальный уровень дохода	120
10.4. Доходность предприятия	120
Вывод	123
Контрольные вопросы	124
11 Инвестиционная деятельность предприятия	124
11.1. Цель и экономическое содержание инвестиций	124
11.2. Источники инвестиций предприятия	125
11.3. Методологические основы оценки эффективности инвестиционных проектов	126
11.4. Показатели эффективности	127
11.5. Экономическая эффективность	129
11.6. Срок окупаемости инвестиций	131
11.7. Риски и их потери в инвестиционном проекте	
Вывод	138

Контрольные вопросы	139
12 Инновационная деятельность предприятия	139
12.1 Инновационная деятельность и инновации на предприятиях	139
12.2 Методы организации инновационной деятельности на предприятии	141
12.3 Основные этапы создания и реализации инновационных проектов	143
12.4. Оценка инновационных проектов	146
Вывод	147
Контрольные вопросы	148
13 Основы управления бизнесом	148
13.1. Сущность и принципы управления предприятием	148
13.2. Управленческие решения, их методы и процесс их принятия	157
Вывод	164
Контрольные вопросы	165
14 Целевые направления промышленности	165
14.1 Концепция развития сети	165
14.2 Основные направления развития отрасли	167
14.3 Состояние энергетического сектора Республики Узбекистан	168
Контрольные вопросы	169
Тематические тесты	170
Глоссарий	203
Используемая литература	214
Оглавление	215

CONTENT

	Introduction	3
1	Form of incorporation	4
	1.1. The essence of the enterprise and the basics	4
	1.2. Form of incorporation of enterprises	8
	1.3. The internal and external environment of the enterprise	19
	Conclusion	20
	Test questions	21
2	Formation of a development strategy for industrial enterprises	21
	2.1. The content and essence of the enterprise strategy	21
	2.2. Market strategy	24
	2.3. Form and stages of development of a production systems strategy	30
	2.4. Organizational structure of the enterprise and criteria for its effectiveness	36
	2.5. Enterprise planning	39
	Conclusion	41
	Test questions	42
3	Factors of production and production process	43
	3.1. Production system of the enterprise and its main elements	43
	3.2. Principles, types, forms and methods of organization of production at enterprises	45
	3.3. Optimal production and sales	51
	3.4. Product quality	52
	Conclusion	54
	Test questions	55
4	Основные средства и производственные мощности энергокомпаний	56
	4.1. Экономическая сущность основных средств	56
	4.2. Износ и амортизация основных фондов	59
	4.3. Показатели использования основных фондов	61

4.4. Направления по улучшению использования основных фондов	63
Conclusion	66
Test questions	66
5 Оборотный капитал энергетических компаний	67
5.1. Состав и структура оборотных средств и оборотных средств	67
5.2. Рациональное использование оборотных средств	69
5.3. Коэффициенты оборотного капитала	72
5.4. Коэффициент оборотного капитала. Ускорение обращения	73
Conclusion	74
Test questions	75
6 Трудовые ресурсы промышленных предприятий	75
6.1.Классификация трудовых ресурсов	75
6.2.Состав и структура трудовых ресурсов	76
6.3. Производительность труда	80
6.4 Организация оплаты труда в энергетических компаниях	80
6.5 Механизм взаимодействия производственных ресурсов	84
Conclusion	84
Test questions	85
7 Информационные ресурсы предприятия	85
7.1. Понятие информации и ее свойства	85
7.2. Классификация информации	87
7.3. Источники информации	94
Conclusion	95
Test questions	95
8 Производственные затраты	96
8.1.Классификация производственных затрат	96
8.2.Типы производственных затрат предприятия	96
8.3.Годовые издержки производства и себестоимость продукции	100

8.4	Источники и факторы снижения себестоимости промышленной продукции	102
	Conclusion	103
	Test questions	104
9	Ценообразование продукции предприятия	104
9.1.	Экономическая природа цен	104
9.2.	Цена предприятия	108
9.3	Стратегия и методы ценообразования	109
9.4.	Ценообразование в сети	110
9.5.	Методы определения цены	111
	Conclusion	111
	Test questions	112
10	Финансовые результаты деятельности энергетических компаний	112
10.1	Доход предприятия	112
10.2.	Предприятие предприятия, его распределение	113
10.3.	Определить оптимальные объемы производства и определить максимальный уровень дохода	120
10.4.	Доходность предприятия	120
	Conclusion	123
	Test questions	124
11	Инвестиционная деятельность предприятия	124
11.1	Цель и экономическое содержание инвестиций	124
11.2	Источники инвестиций предприятия	125
11.3	Методологические основы оценки эффективности инвестиционных проектов	126
11.4.	Показатели эффективности	127
11.5.	Экономическая эффективность	129
11.6.	Срок окупаемости инвестиций	131
11.7.	Риски и их потери в инвестиционном проекте	
	Conclusion	138
	Test questions	139

12	Инновационная деятельность предприятия	139
	12.1 Инновационная деятельность и инновации на предприятиях	139
	12.2 Методы организации инновационной деятельности на предприятии	141
	12.3 Основные этапы создания и реализации инновационных проектов	143
	12.4. Оценка инновационных проектов	146
	Conclusion	147
	Test questions	148
13	Основы управления бизнесом	148
	13.1. Сущность и принципы управления предприятием	148
	13.2. Управленческие решения, их методы и процесс их принятия	157
	Conclusion	164
	Test questions	165
14	Целевые направления промышленности	165
	14.1 Концепция развития сети	165
	14.2 Основные направления развития отрасли	167
	14.3 Состояние энергетического сектора Республики Узбекистан	168
	Test questions	169
	Тематические тесты	170
	Глоссарий	203
	Используемая литература	214
	Content	215